

İNSAN VE TOPLUM

BİLİMLERİ ALANINDA ULUSLARARASI
ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

EDİTÖR

DOÇ. DR. YELİZ KINDAP TEPE

ARALIK
2023

 SERÜVEN
YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2023

ISBN • 978-625-6644-06-9

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.serüvenyayınevi.com

e-mail: serüvenyayınevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

İNSAN VE TOPLUM

Bilimleri Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler

Aralık 2023

Editör

DOÇ. DR. YELİZ KINDAP TEPE

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

EŞTEN ALGILANAN PSİKOLOJİK KONTROLE KARŞI ÖZERKLİK DESTEĞİ İLE EVLİLİK UYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİDE ÖZ- DUYARLIĞIN ARACI ROLÜ

Dilanur KILIÇ, Zeynep ATASEVER, Yeliz KINDAP TEPE..... 1

Bölüm 2

EVLİ BİREYLERDE KÖK AİLE İLİŞKİLERİ VE GÜVEN DUYGUSU ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Abdullah Nuri DİCLE, Nurşen ŞENTÜRK..... 25

Bölüm 3

MORALİTEDEN ETİĞE HEGEL'İN KANT ELEŞTİRİSİ*

Murat SATICI..... 57

Bölüm 4

TOPLUMSAL CİNSİYET KALIPYARGILARI VE BELLEK YANILSAMASI

Ahmet Çağlar OK 71

Bölüm 5

NIETZSCHE'DE MODERNLİĞİN ELEŞTİRİSİ

Zeynep KANTARCI BİNGÖL, Rıdvan YILDIZ, Ayşe Merve Nur MUYAN..... 99

Bölüm 6

EVLİ BİREYLERİN ÇOCUKLUK ÇAĞI TRAYMASININ ŞİDDET EĞİLİMİ İLE OLAN İLİŞKİSİNİN SOSYODEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ

Abdullah Nuri DİCLE SümeYYe AYDOĞAN..... 131

Bölüm 7

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE RUHSAL SAĞLIK

Cansu Güler 153

Bölüm 8

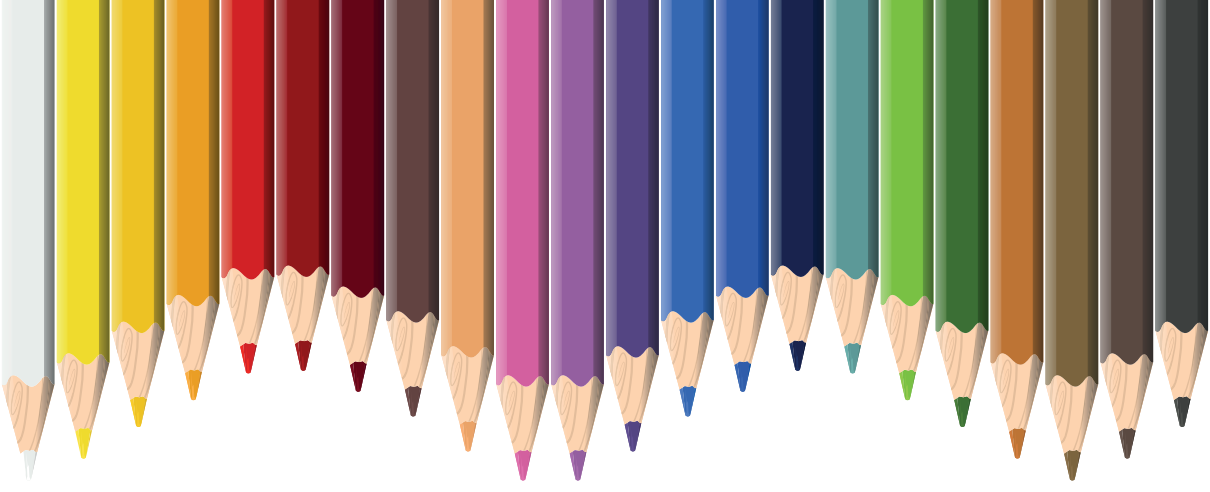
**JÜRGEN HABERMAS'TA BİR ELEŞTİRİ VE REFERANS UĞRAĞI
OLARAK IMMANUEL KANT**

Murat SATICI 175

Bölüm 9

**PSİKOSOSYAL BAĞLAMDA ÖN YARGI VE AYRIMCILIĞIN SURİYELİ
GÖÇMENLERE YANSIMALARI**

Muharrem AKA 191

Bölüm 1

EŞTEN ALGILANAN PSİKOLOJİK KONTROLE KARŞI ÖZERKLİK DESTEĞİ İLE EVLİLİK UYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİDE ÖZ-DUYARLIĞIN ARACI ROLÜ

Dilanur KILIÇ¹

Zeynep ATASEVER²

Yeliz KINDAP TEPE³

1 Psikolog, <https://orcid.org/0009-0008-2563-0064>

2 Psikolog, <https://orcid.org/0009-0007-6031-7957>

3 Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Psikoloji Bölümü, <https://orcid.org/0000-0003-0963-810X>

Evlilik kurumu, çiftler her ne kadar kendi iradeleri ile evlenmiş olurlarsa olsunlar zorunlu ve gönüllü özellikler barındırır. Bu özelliklerin bir denge ile yürütülmesine ise evlilik uyumu denir. Çiftlerin problem çözme becerileri, eş seçme stratejileri, çiftlerin evlilikten beklentileri gibi alt başlıkların, ilgili alan yazın incelendiğinde evlilik uyumu ile doğrudan ilişkili oldukları görülmektedir (Tutarel-Kışlak,1999). Evlilik uyumu, eşlerin değişen yaşam standartlarına karşı koordine bir şekilde baş edebilmeleri, sorunlarını iş birliği ile çözmeleri, ortak hedefler geliştirebilmeleri ve açık bir iletişim diliyle hareket etmeleri ile tanımlanmaktadır (Spanier,1976). Şendil ve Korkut'a (2008) göre ise evlilik uyumu evlilik tatmini, evlilik mutluluğu, evlilik başarısı gibi kavramlarla ilişkilidir. Cinsiyet rolleri, ekonomik düzey, eğitim düzeyi gibi değişkenlerin evlilik uyumunu etkilediği, örneğin Türkiye içerisindeki evliliklerde kadının evlilik içerisinde uyum sağlamak için daha fazla çaba gösterdiği gibi sonuçlar elde edilmiştir (Şendil ve Korkut,2008). Ayrıca evlilik biçimleri açısından görücü usulü evlenmeye oranla anlaşarak evlenme biçiminin evlilik kalitesi ve evlilik uyumunu yordadığı görülmektedir (Günay,2007). Şener'in (2002) yaptığı çalışmada cinsiyete göre incelendiğinde erkeklerin kadınlara göre ilişkilerinin kalitesini daha iyi algılamakta, öğrenim düzeylerine göre incelendiğinde öğrenim düzeyi arttıkça evlilik uyumunu daha yüksek algılama eğilimi göstermekte ve sahip olunan çocuk sayısı arttıkça algılanan evlilik uyumu azaldığı görülmektedir. Ayrıca eşler arasında duygu ve düşünce paylaşımı, önemli konulardaki kararlara ve evle ilgili faaliyetlere katılma, serbest zaman etkinliklerine birlikte katılma gibi konulara ilişkin memnuniyetleri arttıkça evlilik uyum puanlarının da arttığı görülmüştür. İlgili alan yazın incelendiğinde evlilik uyumunun farklı demografik değişkenler arasında incelendiği görülmektedir. Ancak evlilik uyumunu kendini belirleme kuramı bağlamında ele alan araştırmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir (Aktaş ve Tepe, 2019; Çağ, 2013). Dolayısıyla bu çalışmada eşten algılanan psikolojik kontrol ve özerklik desteğinin evlilik uyumu ile ilişkisinde özduyarlığın aracı rolünün incelenmesi amaçlanmıştır.

Kendini Belirleme Kuramı doğası gereği aktif olan insanı meraklı, etrafını keşfeden, kendisinin yapacağı eylem veya eylemler için motive eden, zorlukların üstesinden gelmeye çalışan ve başarılı olmak için istekli bir canlı olarak tanımlar (Deci ve Ryan, 2008). Kendini Belirleme Kuramı bireyin psikolojik bütünlüğünü ve refahını sağlamaya çalıştığından bahseder (Deci ve Ryan, 2000). İçsel motivasyon birey tarafından gerçekleştirilecek faaliyetlerin ilginç, tatmin edici davranışları tanımlar. Bireyin içsel faaliyetlerinin desteklendiği sosyal bağlamlarda bulunduğu optimal motivasyona teşvik edilir. Bunun tersine birey içsel faaliyetlerinin desteklenmediği veya engellendiği sosyal bağlamlarda az optimal motivasyon durumunda olur. Ayrıca kuram üç temel psikolojik ihtiyaçtan bahseder. Bunlar yetkin olma/ yeterlik, özerk olma ve diğer insanlarla ilişkili hissetmedir. Bu ihtiyaçları karşılayan sosyal

ortamlarda bulunan birey psikolojik, gelişimsel ve davranışsal yönlerden olumlu sonuçlar elde eder (Deci ve Ryan, 2008). İlişkiselikte bireyin yaşadığı toplumda var olan bireylere karşı yakınlık, bağlılık, sevgi ve ilgili hissetme arzusunun tanımlanmaktadır. İlişkiselikte birey sosyal uyum ve toplum tarafından ahlaki onay arama ihtiyacı vardır. Yetkinlikte birey yaşamında var olan veya olabilecek durumlar hakkında bilgi ve tecrübesinde etkili olduğuna veya olabileceğine inanma halidir. Özerklikte birey özgür deneyimleri ve iradeyi ifade eder. Özerklikte birey kendi başına deneyim ve davranışlarını organize etme ve seçme hakkını tanımlar (Deci ve Ryan, 2000). KBK'ya göre özerkliği destekleyici ve engelleyici uygulamaların temel psikolojik ihtiyaçlar üzerinden iyi olma hali ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Deci ve Ryan, 2008; Kındap, 2011). Birey bulunacağı eylemlere karşı sosyal ortamlarda desteklendiğinde veya bilgilendirildiğinde özerklik duygusunu yaşar buna karşı sosyal ortamlarda baskı, tehdit, değerlendirme ve ödüllendirildiğinde psikolojik kontrol hisseder (Deci ve Ryan, 2008).

Özerklik kişinin davranışlarında tercih, onay ve irade hissini deneyimlemesi olarak kavramsallaştırılır. Özerklik kendini belirleme kuramına göre ele alındığında insanın kendi dilek ve isteklerini gerçekleştirebilme gücü, eylemlerinde uyguladığı bağımsız, öz kararları ve eylemlerindeki sorumluluk gücü olarak ele alınabilir. Özerklik insan yaşamını temellendiren ve bir birey olmak için hayatımızın başından beri ihtiyaç duyduğumuz bir özelliktir. Kişinin problem çözebilme becerisi, karar verebilme yeteneği, olayları çözümlenme ve analiz etme işlemlerini bağımsız bir biçimde eyleme dökebilmesi ile ilişkilidir (Deci ve Ryan, 2000). Bireyin kendi özerkliğini gerçekleştirebilmede toplumdaki ve ilişkide bulunduğu çevreden yardım ve destek alması bireyde bir iyi olma hali yaratır. Özgüven ve kararları verebilme yeteneğinde gelişme olması muhtemeldir. Özerkliği destekleyen bir çevrede, sosyal ortam kişiye kendi kararlarını bağımsız bir biçimde verebilme kapasitesi sağladığı için bireyin eylemlerini özümseyeceği ve o eylemleri gerçekleştirmedeki isteğinin artacağı fikri öne sürülür (Deci ve Ryan, 2000). Özerkliği destekleyen sosyal çevreyi bireyin seçeneklerini arttıran, eylemlerin seçimlerinde bireyin fikirlerini önemseyen ve gerçekçi bir biçimde bu seçenekleri değerlendiren bir yapı düşünebiliriz (Deci ve ark., 1994). Bunun tersine bireyin özerkliğine negatif etkide bulunabilecek ve bu özellikleri desteklemekten uzak bir sosyal çevre kişinin hareketlerini, iradesini ve tercih yapma hakkını baskılar ve manipüle eder. Kendini belirleme kuramında bireyin psikolojik ihtiyaçlarını düzenlemede ilk sırada özerklik ihtiyacı yer almaktadır. Kendini belirleme kuramı altyapısında evlilikte özerkliği destekleyen eş, eşinin kararlarına saygı duyan, iradesinde bir baskı ya da manipülasyondan sakınan ve eşinin değer yargılarının ve tercihlerinin gelişmesi için cesaret veren bir yapıda gösterilmektedir (Aktaş ve Tepe, 2019; Çağ ve Yıldırım, 2013). Çatal ve Kalkan'ın (2019) oluşturduğu evlilik tipleri ölçeğine üzerinden tanımlanan ilişkide çift-

lerin birbirine saygı duyduğu, önemseydiği, ortak kararların alındığı ve eşinin kararlarına destek verdiği yönde bir ilişki çeşidi olan evlilikte özerkliğin evlilik doyumuna fayda sağladığı gösterilmiştir. KBK hareketle evlilik kalitesi ve doyumunda olumsuz bir etki yaratabileceği düşünülen bir faktör eşten algılanan psikolojik kontroldür.

Psikolojik kontrol uygulayan kişi bireyin hisleri ve fikirleri konusunda baskınlık kurmaya, kişinin hem duygularını hem de hareketlerini manipüle etmeye, bireyin sosyal yaşamının ve yaşam alanlarının birçoğunda aktiflik kurmaya çalışan bir yapıdadır. Karşısındakinin ruhsal ve psikolojik gereksinimlerine önem göstermez (Barber, 1996). Bu sebeple de psikolojik kontrol uygulanan “mağdur” özerklik duygusunu kazanmakta zorluklar yaşayabilir. Hadden (2015) psikolojik kontrolün benliğe bir müdahale olduğunu söylemiştir. Evlilikte eşlerin birbirlerine uyguladıkları psikolojik kontrol ele alındığında ise psikolojik kontrolün evlilik kalitesini etkilediği gibi ruh sağlığını da etkilediği düşünülmektedir (Aktaş ve Tepe, 2019). Çağ (2013) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada psikolojik kontrolün evliliklerde çiftin cinsel yaşamı, evlilik doyumu ve ruhsal sağlığı yordadığı bulunmuştur. Ancak ilgili alan yazın incelendiğinde psikolojik kontrol ve evlilik ilişkisi arasında yeterli araştırma olmadığı görülmektedir (Aktaş ve Tepe, 2019; Çağ, 2013).

Bu araştırma kapsamında ele alınan bir diğer kavram öz-duyarlıktır. Öz-duyarlık kavramı bireyin kendi duygularını, düşüncelerini ve davranışlarına karşı açık, merhametli ve kabul edici tutum içerisinde olduğu şekildedir. Birey, kendi yetersizliklerine ve başarısızlıklarına karşı yargılayıcı bir tutumla yaklaşmak yerine saygıyla yaklaşır. Öz-duyarlıkta geniş ve esnek düşünce hâkimdir. Birey yaşamış olduğu olumsuz deneyimlerden kaçınmak, yok saymak ve bastırmak yerine şefkat duygusuyla yaklaşarak durumu değerlendirir sonra da iyileşme arzusuyla acısını hafifletmeye çalışır. Birey zorlansa da zararlı davranışlardan vazgeçmeyi onun yerine yeni davranışlar geliştirmeye çalışır. Öz-duyarlıkta şefkat vardır ama acıma duygusu yoktur. Acıma duygusunda birey kendi sorunlarına fazla odaklanır, etrafındaki insanları görmezlikten gelerek kendi sorunlarını büyütür ve diğer insanların sorunlarını küçültmeye veya yok saymaya başlar. Başkasına karşı acıma duygusuyla yaklaşan birey onun sorunlarından kendini ayrı düşünür. Oysa öz-duyarlıkta karşısındakinin sorunlarına karşı anlayışla yaklaşarak saygı duyar. Öz-duyarlıkta birey insanın kusurlu ve sınırlı olduğunun farkındadır ve buna koşulsuz saygı duyar (Neff, 2003a). Öz-duyarlığın üç boyutu vardır: Öz sevecenliğe karşı öz yargılama, paylaşımların bilincinde olmaya karşı izolasyon ve bilinçliliğe karşı aşırı özdeşleşme. Öz-duyarlığın bileşenleri farklı şekillerde yaşansa da birbirlerini karşılıklı olarak geliştirme gösterdiği için etkileşimleri söz konusudur. Öz sevecenlikte bireyin kendisine yargılayıcı bir tutumla yaklaşması yerine empati kurması, suçlayıcı davranması yerine bağışlayıcı olması, sorunlarından kaçmak yerine objektif bir şekilde değerlendirmesi, nezake-

tin ve anlayışın hakim olduğu tutumları tanımlar. Paylaşımların bilincinde olmada kendinde yaşamış olduğu sorunların farklı insanlarda da var olduğu bilincinde olma, benmerkezci düşüncenin olmadığı ve toplumdan uzaklaşmak yerine bir bağlılığın olduğuna inanma halidir. Son olarak bilinçlilikte de birey kendinde var olan problemlerin farkında olma, duygularını kabul etme ve olumsuz yaşantıdan kaçınmaması durumunu ifade eder (Neff, 2003b). Tüm bu bilgilerden hareketle öz duyarlığın kişinin yaşam kalitesi ve doyumu üzerinde kritik bir öneme sahip olduğu ve dolayısıyla evlilik uyumu açısından önemli bir belirleyici olduğudüşünülmektedir. Ancak bu kapsamda alan yazın incelendiğinde öz duyarlık ve evlilik uyumu arasındaki ilişkinin son yıllarda incelenmeye başlandığı görülmüştür (Çetinkaya, 2022).

Buraya kadar özetlenen bilgi ve bulgulardan hareketle bu araştırmada, bireylerin eşlerinden algıladıkları psikolojik kontrole karşı özerkliği destekleme ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz-duyarlığın aracı rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Bireylerin eşlerinden algıladığı psikolojik kontrol yüksek olduğunda kendine yönelik öz duyarlığın zarar göreceği ve bunun sonucunda evlilik uyumunun düşeceğiöngörülmektedir. Bunun tersine araştırma eşlerinden algıladığı özerklik desteği yüksek olduğunda öz duyarlığın yüksek olacağı ve bunun sonucunda evlilik uyumunun da yükseleceği beklenmektedir. Evlilik uyumunun belirleyicilerini bir model çerçevesinde inceleyen bu araştırmadan elde edilecek bulgu ve bilgiler bu kapsamda geliştirilecek önleme programlarına ya da psiko-eğitimlere katkı sunacaktır. Araştırmanın bilimsel önemi öz duyarlığın psikolojik kontrol ve özerklik desteği ile ilgili ilişkileri incelemesi veevlilik uyumunun niteliğini belirleyen faktörlerin incelenmesi bakımından literatüre yeni bulgular kazandırmasıdır.

Hipotezler

- Bireylerin eşlerinden algıladıkları psikolojik kontrol ile öz-duyarlık negatif yönde ilişkilidir.
- Eşlerinden algıladıkları özerklik desteği ile öz-duyarlık pozitif yönde ilişkilidir.
- Öz-duyarlık ile evlilik uyumu pozitif yönde ilişkilidir.
- Bireylerin eşlerinden algıladığı psikolojik kontrol ve özerk desteği ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz-duyarlığın aracı rolü vardır.

Yöntem

Örnekleme

Bu araştırma Türkiye'nin farklı illerinde yaşayan evli bireyler katılmıştır. Örnekleme online ve yüz yüze olacak şekilde kartopu yöntemi ile ulaşılmıştır. Araştırmaya 135 kadın 75 erkek olmak üzere toplam 210 kişi katılım göstermiştir. Katılanların yaş aralığı 22-73 ve yaş ranjı 51'dir ($Ort.=40.5$, $S=10.99$).

Evlilik yaşı ise 15-40 yaş aralığında değişim göstermektedir (*Ort.* = 24.78, *S*=4.52). Katılımcıların eğitim düzeyi 6 dereceli bir ölçek üzerinden değerlendirilmiş, %11.8'inin ilkökul, %9'unun ortaokul, %17.5'inin lise, %50.9'unun üniversite, %7.1'inin yüksek lisans ve %3.8'inin ise doktora mezunu olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların gelir dağılımları 5 kademeli bir ölçek üzerinden ölçülmüş ve %7.5'inin 4000tl'nin altında %24.5'inin 4001-7000 arasında, %22.6'sının 7001-10000tl arasında, %18,4'ünün 10001-15000tl arasında, %26.9'unun ise 15001tl ve üstünde gelir düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %34.4'ü görücü usulü ile %65.6'sı ise anlaşarak evlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Evlilik Uyumu Ölçeği (Marital Adjustment Test). Locke ve Wallece (1959) tarafından geliştirilen ölçek 15 maddeden oluşmakta ve evliliğin uyumunu ölçmektedir. Ölçeğin ilk 8 maddesi 6 dereceli bir ölçek üzerinden puanlanmaktadır (Örnek madde: aile bütçesini idare etme- her zaman anlaşırız, hemen her zaman anlaşırız, ara sıra anlaşamadığımız olur, sıklıkla anlaşamayız, hemen her zaman anlaşamayız, hiç anlaşamayız). Ölçeğin diğer 7 maddesinin her birinin farklı seçenekleri vardır(Örnek madde: Ortaya çıkan uyumsuzluklar genellikle- () Erkeğin susması ile () Kadının susması ile () Karşılıklı anlaşmaya varılarak sonuçlanır). Ölçekteki puanlar arttıkça uyumluluk artmaktadır. Ölçeğin orijinalinin iç tutarlık katsayısı ise .90'dır. Fakat ölçeğin test-tekrar test güvenilirliğine bakılmamıştır (Locke ve Wallece, 1959). Ölçek Tutarel Kışlak (1999) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçeğin iki yarım test güvenilirliği $r=.84$ olarak bulunmuştur. Bu araştırma kapsamında ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı .84 olarak bulunmuştur.

Psikolojik Kontrol Ölçeği (Psychological Control Scale). Anne ve babadan algılanan psikolojik kontrolü ölçmek amacıyla Baber (1996) tarafından geliştirilen ölçek Kındap Tepe ve Aktaş (2019) eşlerin algıladığı psikolojik kontrolü ölçmek amacıyla uyarlanmıştır. Psikolojik kontrol ölçeği 5 dereceli Likert üzerinden değerlendirilmekte (1- kesinlikle katılmıyorum, 5- kesinlikle katılıyorum) ve toplamda 8 maddeden oluşmaktadır (Örnek madde: "Eşim bazı konulardaki hislerimi ve düşüncelerimi değiştirmeye çalışır."). Orijinal ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısının anne için .72 ile .85; baba için .74 ile .86 arasında değiştiği bulunmuştur (Barber, 1996). Eşlerin birbirine uyguladıkları psikolojik kontrolün fazlalığı ölçekten alınan puanın yüksekliği ile eşdeğerdir. Uyarlanan ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı birinci örnekleminde .76; araştırmanın ikinci örnekleminde ise .85 olarak bulunmuştur (Aktaş ve Kındap, 2019). Bu araştırma kapsamında ise ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı .82 olarak bulunmuştur.

Özerklik Desteği (Autonomy Support). Soenens ve arkadaşları (2007) tarafından geliştirilen 5 dereceli Likert üzerinden değerlendirilmekte (1- hiç katılmıyorum, 5- çok katılıyorum) ve 7 maddeden oluşmaktadır. Orijinal ölçeğin

Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı .79'dur (Soenens ve ark., 2007). Eşlerin algıladıkları özerkliği ölçmek amacı ile Kindap-Tepe ve Aktaş tarafından (2019) uyarlanmıştır. Uyarlaması yapılan bu ölçek 8 maddeden oluşmaktadır (Örnek madde: “Eşim yapmak istediğim şeyleri benim planlamama izin verir”) ve 5 dereceli Likert üzerinden değerlendirilmektedir (1- kesinlikle katılmıyorum; 5- kesinlikle katılıyorum). Puanların yüksekliği eşler arasında görülen özerk iradenin yüksekliğine işaret etmektedir. Uyarlama çalışmasında ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı birinci örnekleminde .80; araştırmanın ikinci örnekleminde ise .81 olarak bulunmuştur (Aktaş ve Kindap, 2019). Bu araştırma kapsamında ise ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı .82 olarak bulunmuştur.

Öz-Duyarlık Ölçeği (Self-Compassion Scale). Neff (2003b) tarafından geliştirilen ölçek 26 madden ve ölçek öz sevecenlik, öz yargılama, paylaşımların bilincinde olma, izolasyon, bilinçlilik ve aşırı özdeşleşme olmak üzere 6 alt boyuttan oluşmaktadır. Öz sevecenlik 5 madde (Örnek madde: Hata ve yetersizliklerimi anlayışla karşılarım.), öz yargılama 5 madde (Örnek madde: Gerçekten güç durumlarla karşılaştığımda kendime kaba davranırım), paylaşımların bilincinde olma 4 madde (Örnek madde: Kendimi çok kötü hissettiğim durumlarda, dünyadaki birçok insanın benzer duygular yaşadığını hatırlamaya çalışırım), izolasyon 4 madde (Örnek madde: Kendimi üzgün hissettiğimde, diğer insanların çoğunun belki de benden daha mutlu olduklarını düşünürüm.), bilinçlilik 4 madde (Örnek madde: Bir şey beni üzdüğünde duygularımı dengede tutmaya çalışırım.) ve aşırı özdeşleşme 4 maddeden (Örnek madde: Kendimi kötü hissettiğimde kötü olan bir şeye kafamı takar ve onunla meşgul olurum.) oluşmaktadır. Ölçek beşli bir derecelendirme üzerinden puanlanmaktadır (1: hiçbir zaman, 5: her zaman). Öz-duyarlık ölçeğinin puanlanması her bir alt boyutu için ayrı yapılabilir. Her alt boyuttan alınan yüksek puan bireylerin ilgili alt ölçeğin özelliklerine sahip olduğunu gösterir. Öz-yargılama, izolasyon ve aşırı özdeşleşme alt boyutları negatif ölçeklerdir ve ters puanlama yapılmaktadır. Öz-duyarlık ölçeğinden alınan toplam puan öz-duyarlık seviyesini göstermektedir. Orijinal ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .93'tür. Öz-duyarlık ölçeğinin alt boyutlarında hesaplanan Cronbach alfa iç tutarlılık katsayıları ise sırasıyla şu şekildedir: öz sevecenlik .85, öz yargılama .88, paylaşımların bilincinde olma .88, izolasyon .80, bilinçlilik .85 ve aşırı özdeşleşme .88 olarak hesaplanmıştır (Neff, 2003b). Ölçeğin Türkçeye uyarlanması Ümran Akın, Akın ve Abacı (2007) tarafında yapılmış ve Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .90 olarak bulunmuştur. Öz-duyarlık ölçeğinin alt boyutlarında hesaplanan Cronbach alfa iç tutarlılık katsayıları ise sırasıyla şu şekildedir: öz sevecenlik .77, öz yargılama .73, paylaşımların bilincinde olma .71, izolasyon .71, bilinçlilik .78 ve aşırı özdeşleşme .73 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca ölçeğin test-tekrar test güvenilirlik katsayıları .56 ile .69, iç tutarlılık katsayıları .72 ile .80 arasında bir

değer olarak bulunmuştur (Ümran, 2007). Bu araştırma kapsamında ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı .86 olarak bulunmuştur.

Kişisel Bilgi Formu (KBF). Kişisel bilgi formunda, çalışmaya katılan evli bireylere cinsiyet, yaş, evlendiği yaş, evliliklerinin yılı, evlilik tipi (-görücü veya anlaşarak-), çocuk sayısı gibi demografik özellikleri içeren bilgilere sahip olmak için hazırlanmıştır.

İşlem ve Etik

Araştırmanın uygulanabilmesi için Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Beşeri Bilimler Araştırma Etik Kurulu'ndan 2022/314 sayılı karar kapsamında gerekli izinler alınmıştır. Araştırmaya katılmayı kendi özgür iradesi ile kabul eden ve okur/yazar olan 18 yaş ve üstü evli bireyler arasından olasılığa dayanmayan örnekleme türünden kartopu örnekleme türüyle örneklem oluşturulmuştur. Katılımcılara kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılmış ve katılımcıların Google formlar veya elden verilen bir form üzerinden hazırlanacak anketi doldurmaları istenmiştir. Öncelikle katılımcılara; araştırmanın kapsamıyla ilgili bilgi ile birlikte kimlik bilgilerinin gizli kalacağı, araştırmada gönüllülüğün esas alındığı ve anket bilgilerinin sadece bilimsel araştırma kapsamında kullanılacağını belirten onam formu sunulmuştur. Kişiler araştırmayı kabul etmek istediklerini katılma butonunu seçerek ya da araştırmacıya söyleyerek belirtmişlerdir. Katılımcılar sırayla Evlilik Uyumu Ölçeği, Psikolojik Kontrol Ölçeği, Özerk İradeyi Destekleme Ölçeği, Öz-Duyarlık Ölçeği ve Kişisel Bilgi Formunu doldurmuşlardır. Uygulama yaklaşık olarak 20 dakikada tamamlanmıştır.

Bulgular

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Cinsiyete Göre İncelenmesi

Evli bireylerin psikolojik kontrol, özerklik desteği, öz duyarlılık ve evlilik uyum düzeylerinin cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediği tekyönlü MANOVA ile incelenmiştir. Analizlerden önce tek değişkenli ve çok değişkenli normallik, varyans-kovaryans matrislerinin homojenliği olmak üzere ilgili varsayımların karşılanıp karşılanmadığı kontrol edilmiştir. Kovaryans matrislerinin homojenliği (Box's M testi, $p > .01$) dışındaki varsayımların karşılandığı görülmüştür. Pillai's Trace çok değişkenli test istatistiği yorumlanmıştır. Yapılan MANOVA analizi sonucunda cinsiyet ($F_{(4, 205)} = 1.56, p > .05$, Pillai's Trace = .03, $\eta^2 = .03$) değişkeninin temel etkisinin anlamlı olmadığı görülmüştür.

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Evlenme Türüne Göre İncelenmesi

Evli bireylerin psikolojik kontrol, özerklik desteği, öz duyarlılık ve evlilik uyum düzeylerinin evlenme türüne göre farklılık gösterip göstermediği tekyönlü MANOVA kullanılarak incelenmiştir. Analizlerden önce tek değişkenli ve çok değişkenli normallik, varyans-kovaryans matrislerinin homojenliği

olmak üzere ilgili varsayımların karşılanıp karşılanmadığı kontrol edilmiştir. Kovaryans matrislerinin homojenliği (Box's M testi, $p>.002$) dışındaki varsayımların karşılandığı görülmüştür. Pillai'sTrace çok değişkenli test istatistiği yorumlanmıştır. Yapılan MONOVA analizine göre evlenme türü ($F_{(4, 205)} = 8.37$, $p<.01$, Pillai'sTrace = .14, $\eta^2 = .14$) değişkeninin temel etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür. Evlenme türü temel etkisinin kaynağını belirlemek için yapılan ANOVA analizi sonucunda psikolojik kontrol ($F_{(1, 208)} = 6.98$, $p<.01$, $\eta^2 = .05$), özerklik desteği ($F_{(1, 208)} = 23.05$, $p<.01$, $\eta^2 = .14$), öz duyarlılık ($F_{(1, 208)} = 6.84$, $p<.01$, $\eta^2 = .03$) ve evlilik uyumu ($F_{(1, 208)} = 7.44$, $p<.01$, $\eta^2 = .04$) üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Buna göre, görücü usulü evlenenlerin eşten algıladığı özerklik desteği öz duyarlılık ve evlilik uyum puanlarının anlaşarak evlenenlerde daha düşük olduğu bulunmuştur. Buna karşı görücü usulü evlenenlerin eşten algıladığı psikolojik kontrol puanlarının anlaşarak evlenenlerde daha yüksek olduğu görülmüştür (bkz. Tablo1).

Tablo 1.

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Evlenme Türüne Göre Ortalamaları ve Standart Sapmaları

	Evlilik Tipi	Ort.	S	n
Psikolojik Kontrol	Görücü	2.62	.87	73
	Anlaşarak	2.23	.77	137
	Toplam	2.37	.83	210
Özerklik Desteği	Görücü	3.00	.82	73
	Anlaşarak	3.70	.86	137
	Toplam	3.46	.91	210
Öz-duyarlılık	Görücü	3.09	.49	73
	Anlaşarak	3.30	.56	137
	Toplam	3.23	.55	210
Evlilik Uyumu	Görücü	4.44	1.16	73
	Anlaşarak	4.83	.87	137
	Toplam	4.69	.99	210

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Eğitim Düzeyine Göre İncelenmesi

Evli bireylerin psikolojik kontrol, özerkliği destekleme, öz duyarlılık ve evlilik uyum düzeylerinin eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için tek yönlü MANOVA yapılmıştır. Analizlerden önce tek değişkenli ve çok değişkenli normallik, varyans-kovaryans matrislerinin homojenliği olmak üzere ilgili varsayımların karşılanıp karşılanmadığı kontrol edilmiştir. Kovaryans matrislerinin homojenliği (Box's M testi, $p>.000$) dışındaki varsayımların karşılandığı görülmüştür. Pillai'sTrace çok değişkenli test istatistiği yorumlanmıştır. Yapılan MONOVA analizi eğitim düzeyi ($F_{(4, 205)} = 6.36$, $p<.05$, Pillai'sTrace = .11, $\eta^2 = .11$) temel etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi temel etkisinin kaynağını belirlemek için yapılan

ANOVA analizi sonucunda psikolojik kontrol ($F_{(1, 208)}=4.92, p<.05, \eta^2=.02$), özerkliği destekleme ($F_{(1, 208)}=25.55, p<.05, \eta^2=.11$), öz duyarlılık ($F_{(1, 208)}=4.37, p<.05, \eta^2=.02$) ve evlilik uyumu ($F_{(1, 208)}=5.62, p<.05, \eta^2=.03$) üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Buna göre, lise ve altı eğitim düzeyinde olan katılımcıların algıladığı özerklik desteği puanının, öz duyarlılık ve evlilik uyumu puanlarının üniversite ve üstü eğitim düzeyinde olan katılımcılardan daha düşüktür. Buna karşı, lise ve altı eğitim düzeyinde olan katılımcıların eşten algıladığı psikolojik kontrol puanlarının üniversite ve üstü eğitim düzeyinde olanlardan daha yüksektir (bkz. Tablo2).

Tablo 2.

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Eğitim Düzeyine Göre Ortalamaları ve Standart Sapmaları

	Grup Eğitim	Ort.	S	n
Psikolojik Kontrol	Lise ve altı eğitim	2.53	.90	80
	Üniversite ve üstü eğitim	2.27	.76	130
	Toplam	2.37	.83	210
Özerklik Desteği	Lise ve altı eğitim	3.07	.83	80
	Üniversite ve üstü eğitim	3.69	.87	130
	Toplam	3.46	.91	210
Öz-Duyarlılık	Lise ve altı eğitim	3.13	.51	80
	Üniversite ve üstü eğitim	3.29	.56	130
	Toplam	3.23	.55	210
Evlilik Uyumu	Lise ve altı eğitim	4.49	1.23	80
	Üniversite ve üstü eğitim	4.82	.80	130
	Toplam	4.70	.99	210

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Çocuk Sayısına Göre İncelenmesi

Evlü bireylerin psikolojik kontrol, özerklik desteği, öz duyarlılık ve evlilik uyum düzeylerinin çocuk sayısına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği tek yönlü MANOVA kullanılarak incelenmiştir. Analizlerden önce tek değişkenli ve çok değişkenli normallik, varyans-kovaryans matrislerinin homojenliği olmak üzere ilgili varsayımların karşılanıp karşılanmadığı kontrol edilmiştir. Kovaryans matrislerinin homojenliği (Box's M testi, $p = .003$) dışındaki varsayımların karşılandığı görülmüştür. Pillai's Trace çok değişkenli test istatistiği yorumlanmıştır. Yapılan MONOVA analizi çocuk sayısı ($F_{(4, 203)} = 2.04, p<.05, \text{Pillai's Trace} = .11, \eta^2 = .04$) değişkeninin araştırmada ele alınan değişkenler üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlıdır. Çocuk sayısı temel etkisinin kaynağını belirlemek için yapılan ANOVA analizi sonucunda çocuk sayısı temel etkisinin psikolojik kontrol ($F_{(3, 206)} = 1.88, p>.05, \eta^2 = .03$) ve öz duyarlılık ($F_{(3, 206)} = .99, p>.05, \eta^2 = .01$) üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olmadığı görülmüştür. Çocuk sayısı temel etkisinin

özerklik desteği ($F_{(3, 206)} = 5.67, p < .05, \eta^2 = .08$) ve evlilik uyumu ($F_{(3, 206)} = 3.62, p < .05, \eta^2 = .05$) üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Çocuk sayısının temel etkisine ilişkin olarak ileri (follow-up) analizler yapılmıştır. Çocuk sayısının özerklik desteği üzerindeki etkileri açısından bakıldığında; çocuğu olmayanlar ile iki çocuğu olanlar arasında ve çocuğu olmayanlar ile üç ve üzeri çocuğu olanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre, çocuğu olmayanlar özerklik desteği en yüksek puana sahipken, üç ve üstü çocuğu olanlar özerklik desteği en düşük puana sahiptir. Çocuk sayısının evlilik uyumu üzerindeki etkileri açısından bakıldığında sadece çocuğu olmayanlar ile iki çocuğu olanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre, çocuğu olmayanların evlilik uyumu puanı iki çocuğu olanlardan daha yüksektir (bkz. Tablo3).

Tablo 3

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Çocuk Sayısına Göre Ortalamaları ve Standart Sapmaları

	Grup Çocuk	Ort.	S	n
Psikolojik Kontrol	Çocuk yok	2.15	0.67	50
	Bir çocuk	2.32	0.79	40
	İki çocuk	2.50	0.95	62
	Üç çocuk ve üzeri	2.44	0.79	58
	Total	2.36	0.82	210
Özerklik Desteği	Çocuk yok	3.87	0.77	50
	Bir çocuk	3.41	0.96	40
	İki çocuk	3.38	0.92	62
	Üç çocuk ve üzeri	3.19	0.84	58
	Toplam	3.45	0.90	210
Öz-duyarlılık	Çocuk yok	3.33	0.61	50
	Bir çocuk	3.17	0.55	40
	İki çocuk	3.23	0.46	62
	Üç çocuk ve üzeri	3.16	0.55	58
	Toplam	3.22	0.54	210
Evlilik Uyumu	Çocuk yok	5.03	0.82	50
	Bir çocuk	4.71	0.88	40
	İki çocuk	4.42	1.12	62
	Üç çocuk ve üzeri	4.66	0.98	58
	Toplam	4.69	0.99	210

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Aile Gelir Düzeyine Göre İncelenmesi

Evli bireylerin psikolojik kontrol, özerk iradeyi destekleme, öz duyarlılık ve evlilik uyumu düzeylerinin aile gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği tek yönlü MANOVA yapılmıştır. Analizlerden önce tek değişkenli ve çok değişkenli normallik, varyans-kovaryans matrislerinin homojenliği olmak üzere ilgili varsayımların karşılanıp karşılanmadığı kontrol edilmiştir. Kovaryans matrislerinin homojenliği (Box's M testi, $p=.015$) dışındaki varsayımların karşılandığı görülmüştür. Pillai's Trace çok değişkenli test istatistiği yorumlanmıştır. Yapılan MONOVA analizi aile gelir düzeyi ($F_{(16, 820)} = 2.56, p<.05$, Pillai's Trace = .19, $\eta^2 = .05$) temel etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Gelir düzeyi temel etkisinin kaynağını belirlemek için yapılan ANOVA analizi sonucunda psikolojik kontrol ($F_{(4, 205)} = 2.2, p>.05, \eta^2=.04$) ve evlilik uyumu ($F_{(4, 205)} = .59, p>.05, \eta^2=.01$) üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olmadığı görülmüştür. Aile gelir düzeyi temel etkisinin özerklik desteği ($F_{(4, 205)} = 6.08, p<.05, \eta^2=.11$) ve öz duyarlılık ($F_{(4, 205)} = 2.87, p<.05, \eta^2=.05$) üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Aile gelir düzeyinin temel etkisine ilişkin olarak ileri (follow-up) analizler yapılmıştır. Analiz sonucunda aile gelir düzeyinin özerklik desteği üzerindeki etkileri açısından bakıldığında; aile gelir düzeyi 4000 TL'nin altında olan grupta yer alan katılımcılarından diğer gruplarda yer alan katılımcılardan daha düşük özerklik desteği algıladığı bulunmuştur. Aile gelir düzeyinin öz duyarlılık üzerindeki etkileri açısından bakıldığında sadece aile gelir düzeyi 4000 TL'nin altında olanlar ile 15001 TL ve üstü olanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre, 4000 TL'nin altında aile gelir düzeyi olanlar öz duyarlılık puanı aile gelir düzeyi 15001 TL ve üstü olanlardan daha düşüktür (bkz. Tablo4).

Tablo 4.

Araştırmada Ele Alınan Değişkenlerin Aile Gelir Düzeyine Göre Ortalamaları ve Standart Sapmaları

	Aile Gelir Düzeyi	Ort.,	S	n
Psikolojik Kontrol	4000 TL'nin altında	2.53	0.82	16
	4001-7000 TL arası	2.55	0.84	51
	7001-10000 TL arası	2.36	0.92	47
	10001-15000 TL arası	2.41	0.86	39
	15001 TL üstü	2.12	0.63	57
	Toplam	2.36	0.82	210

Özerklik Desteği	4000 TL'nin altında	2.66	0.71	16
	4001-7000 TL arası	3.51	0.81	51
	7001-10000 TL arası	3.21	0.98	47
	10001-15000 TL arası	3.55	0.94	39
	15001 TL üstü	3.75	0.77	57
	Toplam	3.45	0.90	210
Öz-duyarlılık	4000 TL'nin altında	2.94	0.31	16
	4001-7000 TL arası	3.11	0.56	51
	7001-10000 TL arası	3.29	0.54	47
	10001-15000 TL arası	3.19	0.46	39
	15001 TL üstü	3.36	0.58	57
	Toplam	3.22	0.54	210
Evlilik Uyumu	4000 TL'nin altında	4.44	1.45	16
	4001-7000 TL arası	4.77	0.95	51
	7001-10000 TL arası	4.56	1.16	47
	10001-15000 TL arası	4.74	0.83	39
	15001 TL üstü	4.75	0.82	57
	Toplam	4.69	0.99	210

Araştırmada Ele Alınan Değişkenler Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi

Evlilik uyumunun araştırmada ele alınan değişkenlerle arasındaki ilişkileri Pearson momentler çarpımı korelasyon katsayısı hesaplanarak incelenmiştir. Sonuçta, eşlerin algıladığı evlilik uyumunun eşten algılanan psikolojik kontrolle negatif, özerklik desteği ve öz duyarlılık ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülmüştür.

Tablo 5.

Araştırmada Ele Alınan Değişkenler Arasındaki İlişkiler

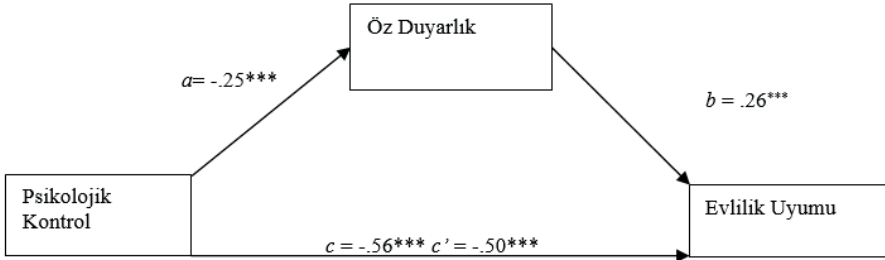
Değişkenler	1	2	3
1. Psikolojik kontrol	-		
2. Özerklik desteği	-.43*		
3. Öz duyarlılık	-.37**	.35**	
4. Evlilik uyumu	-.47**	.43**	.30**

Bireylerin Eşlerine Uyguladığı Psikolojik Kontrolle Karşı Özerk İradeyi Destekleme ile Evlilik Uyumu Arasındaki İlişkide Öz Duyarlılığın Aracı Rolünün İncelenmesi

Araştırmanın genel amacı olan eşten algılanan psikolojik kontrol ve özerklik desteği ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlılığın aracı rolünü aracı rol oynayıp oynamadığını test edebilmek için Hayes (2013) tarafından geliştirilen SPSS Macro Process v.3.5 programı kullanılmıştır. Kullanılan program kapsamında araştırmanın amacına uygun olan model 4 üzerinden

analizlere devam edilmiştir. Eşten algılanan uygulamalar (psikolojik kontrol ve özerklik desteği) (X) bağımsız değişken, öz duyarlık (M) aracı değişken ve evlilik uyumu (Y) bağımlı değişken olarak belirlenmiştir.

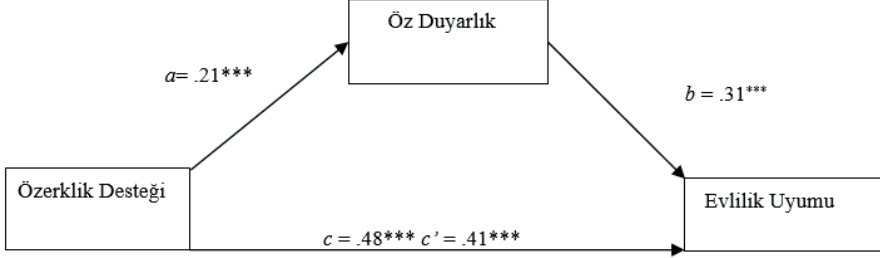
Araştırmanın hipotezleri kapsamında, eşten algılanan psikolojik kontrol ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlığın aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan eşten algılanan psikolojik kontrol aracı değişken olan öz duyarlık düzeyini negatif yönde yordadığı (*a* yolu); öz duyarlık düzeyinde modelde bağımlı değişken olan evlilik uyumunu pozitif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Eşten algılanan psikolojik kontrol aracı değişkenden bağımsız evlilik uyumu üzerindeki direkt etkisinin negatif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Eşten algılanan psikolojik kontrol ve öz duyarlık modele eş zamanlı olarak alındığında psikolojik kontrol ve evlilik uyumu arasındaki ilişki azalmış ancak anlamlılık değeri aynı düzeyde kalmaya devam etmiştir (*c'* yolu). Bu sonuç eşten algılanan psikolojik kontrol ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlığın orta düzeyde kısmi aracılık rolü olduğuna işaret etmektedir (bkz. Şekil 1). Ayrıca tüm modelin evlilik uyumundaki toplam varyansın %24'ünü açıkladığı belirlenmiştir $F(2, 207) = 33.01, p < .001$ (bkz. Tablo 7).

Şekil 1. Eşten algılanan psikolojik kontrol ve evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlığın aracı rolü. Not: *** $p < .001$.

Araştırmanın hipotezleri kapsamında, eşten algılanan özerklik desteği ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlığın aracı rolüne ilişkin elde edilen analiz sonuçları incelendiğinde, modelde bağımsız değişken olan eşten algılanan özerklik desteği aracı değişken olan öz duyarlık düzeyini pozitif yönde yordadığı (*a* yolu); öz duyarlık düzeyinin de modelde bağımlı değişken olan evlilik uyumunu pozitif yönde anlamlı olarak yordadığı (*b* yolu) görülmüştür. Eşten algılanan özerklik desteği aracı değişkenden bağımsız evlilik uyumu üzerindeki direkt etkisinin pozitif yönde anlamlı olduğu (*c* yolu) belirlenmiştir. Eşten algılanan özerklik desteği ve öz duyarlık modele eş zamanlı olarak alındığında özerklik desteği ve evlilik uyumu arasındaki ilişki azalmış

ancak anlamlılık değeri aynı düzeyde kalmaya devam etmiştir (c' yolu). Bu sonuç eşten algılanan özerklik desteği ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlığın orta düzeyde kısmi aracılık rolü olduğuna işaret etmektedir (bkz. Şekil 2). Ayrıca tüm modelin evlilik uyumundaki toplam varyansın %22'sini açıkladığı belirlenmiştir $F(2, 207) = 28.60, p < .001$ (bkz. Tablo 7).

Şekil 2. Eşten algılanan özerklik desteği ve evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlığın aracı rolü. Not: *** $p < .001$.

Tablo 7.

Eşten Algılanan Psikolojik Kontrol ve Özzerklik Desteği ile Evlilik Uyumu Arasındaki İlişkide Öz Duyarlığın Aracı Rolü

Psikolojik Kontrol					
Değişkenler	R^2	B	SE	t	p
PK → Öz duyarlık	.14	-.25	.04	-5.89	.000
Öz duyarlık → Evlilik uyumu		.26	.12	2.25	.01
PK → Evlilik uyumu	.24	-.50	.08	-6.37	.001
PK → Evlilik uyumu	.22	-.56	.07	-7.73	.000
Bootstrap		Etki	SE	LL	UL
BNS		-.07	.07	95%CI	95%CI
				-.14	-.00
Özzerklik Desteği					
Değişkenler	R^2	B	SE	t	p
ÖD → Öz duyarlık	.12	.21	.04	5.43	.000
Öz duyarlık → Evlilik uyumu		.31	.12	2.62	.01
ÖD → Evlilik uyumu	.22	.41	.07	5.71	.001
ÖD → Evlilik uyumu	.19	.48	.07	6.99	.000
Bootstrap		Etki	SE	LL	UL
BNS		.07	.03	95%CI	95%CI
				.01	.12

Not: PK: Psikolojik Kontrol, ÖD: Özzerklik Desteği

Tartışma

Bu araştırmada, bireylerin eşlerine uyguladıkları psikolojik kontrole karşı özerklik desteği ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz-duyarlığın aracı rolünü incelenmiştir. Ayrıca araştırmada ele alınan değişkenler cinsiyet, evlenme türü, eğitim düzeyi, aile gelir düzeyi ve çocuk sayısı bakımından incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle demografik değişkenlere göre yapılan karşılaştırmalı sonuçlara yer verilmiş daha sonra araştırma hipotezleri tartışılmıştır.

Araştırmada ele alınan eşten algılanan psikolojik kontrol, özerklik desteği ile öz duyarlılık ve evlilik uyumu değişkenlerinin cinsiyete göre farklılaşmadığı bulunmuştur. Konuyla ilgili alanyazın incelendiğinde özellikle eşten algılanan psikolojik kontrol ve özerklik desteğinin genellikle çocuk, ergen ve ebeveyn ilişkileri çerçevesinde incelendiği;romantik ilişkiler ve/veya evlilik yaşamı içinde algılanan psikolojik kontrolün ve özerklik desteğininson yıllarda sınırlı sayıda araştırmada incelendiği buna karşı söz konusu değişkenlerin cinsiyete göre karşılaştırılmadığı görülmüştür (Kındap Tepe ve Aktaş, 2019; Kındap Tepe vd., 2020; Kındap-Tepe, Çakır ve Kısacık, 2017).Bu araştırmada elde edilen kadın ve erkeklerin eşlerinden algıladığı psikolojik kontrol ve özerklik desteği uygulamalarını benzer algılamalarının daha sonraki araştırmalarda yeniden ele alınması uygun olacaktır. Araştırmada öz duyarlılık düzeyinin katılımcıların cinsiyetine göre karşılaştırdığı analiz sonuçları incelendiğinde; öz duyarlılığın da cinsiyete göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Bu konudakiilgili alanyazın incelendiğinde çelişkili bulgular dikkati çekmektedir. Bazı araştırmalarda öz duyarlılık ve alt boyutlarının cinsiyete göre farklılık göstermediği sonucuna ulaşılırken (Cihangül,2021; Özcan,2021; Soylu,2023);bazı araştırmalarda öz-duyarlılık ve alt boyutlarının cinsiyete göre bulunmuştur. Örneğin öz-duyarlılık alt boyutlarından öz-bilinç alt boyutunun cinsiyet grupları arasında anlamlı farklılık gösterdiği görülmüş (Altay,2022). Yine Tel ve Sarı'nın (2016) yaptığı araştırmada öz duyarlılık düzeyi ve cinsiyet değişkeninde öz-duyarlılığın bilinçlilik alt boyutu açısından erkeklerin anlamlı derecede daha yüksek puan aldığı gözlenmiştir. Bu araştırmada ele alınan diğer bir değişken evlilik uyumunun da cinsiyet açısından farklılık göstermediği görülmüştür. Bu bulgulardan farklı olarak evlilik uyumu düzeylerinin cinsiyete göre incelendiği çalışmada erkeklerin kadınlara göre ilişkilerinin kalitesini daha iyi algıladığını gösteren araştırmalar bulunmaktadır (Cirhinlioğlu, Cirhinlioğlu ve Kındap, 2016; Klinetob ve Smith, 1996; şener, 2002). Buna karşı Kışlak'ın (1995) araştırmasında kadınların evlilik uyum puanları erkeklerin evlilik uyum puanlarından daha yüksek olduğu bulunmuştur. Diğer taraftan ilgili alanyazında bu araştırma sonuçlarıyla paralel şekilde evlilik uyumunda cinsiyet fark gözlenmeyen araştırmalar da bulunmaktadır (bkz., Gürsoy, 2004; Hamamcı, 2005). Alan yazında gözlenen söz konusu çelişkili bulguların evlilik uyumu ile ilgili operasyonel tanımlamaların farklı şekilde

yapılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu kapsamda evlilik uyumu, kalitesi, mutluluğu gibi kavramların birbiri yerine kullanıldığı düşünüldüğünde daha sonraki araştırmalarda alana özel evlilik uyumu tanımlaması yaparak konunun ele alınmasının elde edilen sonuçların yorumlanmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Araştırmada psikolojik kontrolün ve evlilik uyumunun aile gelir düzeyine göre farklılaşmadığı görülmüştür. Yapılan bir araştırmada psikolojik kontrolün alt boyutlarından olan suçluluk uyandırma ve aşırı koruma boyutlarının gelir ile negatif yönde ilişkili olduğu ve gelir düzeyi düştükçe psikolojik kontrol kullanımının arttığı tespit edilmiştir (Kocalı,2022). Ancak Kocalı'nın(2022) yaptığı çalışmada ebeveynlik bağlamındaki psikolojik kontrolü incelediği dolayısıyla eşten algılanan psikolojik kontrol ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi inceleyen yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir. Araştırmada 4000 TL'nin altında gelir düzeyine sahip olan katılımcılarında az özerklik desteği algıladığı; buna karşı 15001 TL ve üstü aile gelir düzeyine sahip olanlarındaha yüksek özerklik desteği algıladığı bulunmuştur. İlgili alanyazında bu araştırma sonucuyla paralel şekilde ekonomik zorluk çekmeyen insanların özerklik ihtiyacı doyumunun ekonomik zorluk çekenlere göre daha fazla olduğu bulunmuştur (Tevruz ve Turgut,2020). Dolayısıyla gelir düzeyinin eşten algılanan özerklik desteği için önemli bir belirleyici olduğu söylenebilir. Araştırmada evlilik uyumunun aile gelir düzeyine göre farklılaşmadığı bulunmuştur. Elde edilen bu sonuç evlilik uyumunun aylık gelire göre incelendiği bir çalışmada ailenin toplam geliri arttıkça evlilik uyum puan ortalamaları da arttığı gösteren araştırma bulgusuyla çelişmektedir (Şener, 2002). Bu araştırma kapsamında hane halkının toplam geliri sorulmuştur. Aile sisteminin sosyoekonomik düzey ve çevresel faktörlerden etkilendiği düşünüldüğünde (Belsky, 1984) aile gelir düzeyi değişkeninin aile sisteminin önemli parçası olan eşlerin evlilik uyumunu nasıl etkilediğini ortaya koymanın önemli olduğu düşünülmektedir. Bu araştırma kapsamında öz duyarlığın da gelir düzeyine göre farklılaştığı 4000 TL'nin altında aile gelir düzeyi olanların öz duyarlılık puanı aile gelir düzeyi 15001 TL ve üstü olanlardan daha düşük bulunmuştur. İlgili alanyazın incelendiğinde ise öz duyarlık ve aile geliri arasındaki ilişki açısından bulguların farklılık gösterdiği söylenebilir. Örneğin yapılan bir çalışmada öz-duyarlık puanının gelir durumuna göre farklılaşmadığı belirlenmiştir (Özcan,2021). Ancak Peker'in (2017) yaptığı araştırmada öz-duyarlığın gelir düzeyi düşük olan katılımcılarda daha düşük bulunmuştur.

Araştırmada görücü usulü evlenenlerin eşten algıladığı özerklik desteği, öz duyarlılık ve evlilik uyumu puanlarının anlaşarak evlenenlerde daha düşük olduğu bulunmuştur. Görücü usulü evlenenlerin eşten algıladığı psikolojik kontrol puanlarının anlaşarak evlenenlerde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu kapsamda literatür incelendiğinde evlilik tipinin (görücü usulü ve

anlaşarak) demografik değişkenler düzeyinde incelenmediğini görülmüştür. Araştırmamızın sonucundan hareketle görücü usulü evlenenlerin anlaşarak evlenen çiftlere göre daha az özerklik desteği ve daha fazla psikolojik kontrol algıladıkları ve evlilik uyumu açısından daha dezavantajlı bir durumda olduğu söylenebilir.

Araştırmada ele alınan değişkenler eğitim düzeyine göre karşılaştırıldığında lise ve altı eğitim düzeyinde olan katılımcıların algıladığı özerklik desteği, öz duyarlılık ve evlilik uyumu puanlarının üniversite ve üstü eğitim düzeyinde olan katılımcılardan daha düşük olduğu; buna karşı, lise ve altı eğitim düzeyinde olan katılımcıların eşten algıladığı psikolojik kontrol puanlarının üniversite ve üstü eğitim düzeyinde olanlardan daha yüksek olduğu görülmüştür. Eşten algılanan özerklik desteği ve psikolojik kontrolün katılımcının eğitim düzeyine göre karşılaştırmalı inceleyen bir araştırmaya rastlanamamıştır. Diğer taraftan öz duyarlılığı eğitim düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını inceleyen araştırmaların çelişkili sonuçlar ortaya koyduğu dikkati çekmektedir. Örneğin Özcan (2011) yaptığı çalışmada öz-duyarlılık puanının eğitim durumuna göre farklılaşmadığını göstermiştir. Yine Peker'in (2017) araştırmasında öz-duyarlılığın alt boyutlarından olan öz anlayış düzeyi boyutunun katılımcıların eğitim durumları açısından anlamlı bir fark göstermediği belirlenmiştir. Şener'in (2002) çalışmasında evlilik uyumunun öğrenim düzeylerine göre incelenmesinde öğrenim düzeyi arttıkça evlilik uyumunun daha yüksek algılama eğilimi gösterdiği bulunmuştur. Tüm bu bilgi ve bulgulardan hareketle eğitim düzeyinin araştırmada ele alınan değişkenler açısından önemli bir belirleyici olduğu düşünülmüştür.

Araştırmada çocuk sayısının öz duyarlılık ve psikolojik kontrol üzerindeki etkileri açısından incelendiğinde istatistiksel açıdan herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Diğer taraftan araştırmada çocuğu olmayanların eşten algıladığı özerklik desteği ve evlilik uyumu puanlarının çocuğu olanlardan yüksek olduğu bulunmuştur. Eşten algılanan özerklik desteği, öz duyarlılık ve psikolojik kontrol değişkenlerinin çocuk sayısına göre incelendiği bir araştırmaya rastlanamamıştır. Bu araştırma bulgusuna paralel şekilde Şener (2002) de çocuk sayısı arttıkça algılanan evlilik uyumunun azaldığını göstermiştir. Çocuk sahibi olmayanların, üç ve daha fazla çocuk sahibi olanların evlilikte uyumlu olduğu bulgulanmıştır (Demir Erbil, 2018). Başka bir araştırmada ise çocuksuz kadınların küçük çocuklu olanlara göre evlilik uyum düzeylerinin daha yüksek olduğu bulgulanmıştır (Abbott ve Brody, 1985). Bu araştırmalardan farklı olarak çocuğun evliliğin iyi ve kötü olarak değerlendirilmesinde belirleyici bir unsur olmadığı bulunmuştur (Kocadere, 1995).

Araştırmada bireylerin eşlerinden algıladığı psikolojik kontrol ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlılığın aracı rolü olduğu görülmüştür. Benzer şekilde bireylerin eşlerinden algıladıkları özerklik desteği ile evlilik uyumu arasındaki ilişkide öz duyarlılığın aracı rolü olduğu belirlenmiştir. Yani

eşten algılanan psikolojik kontrol arttıkça kişinin öz duyarlılığının azaldığı ve bu yolla evlilik uyumunun azaldığı; eşten algılanan özerklik desteği arttıkça öz duyarlılığın arttığı ve bu yolla evlilik uyumunun arttığı görülmüştür. Öz duyarlılık ile evlilik uyumu arasındaki olumlu yönde ilişki olduğunu gösteren araştırma bulgularıyla tutarlıdır (Çetinkaya, 2022; Oral-Seyhan, 2016). Ayrıca bu araştırma bulguları eşten algılanan özerklik desteği ile evlilik uyumu arasında pozitif yönde; buna karşı eşten algılanan psikolojik kontrol ile evlilik uyumu arasında negatif yönde ilişki olduğunu gösteren araştırma bulgusuyla tutarlıdır (Kındap-Tepe ve Aktaş, 2019).

Araştırmanın birinci hipotezi, bireylerin eşlerinden algıladıkları psikolojik kontrol ile öz duyarlılığın negatif yönde ilişkili bulunmuştur. İlgili alan yazın incelendiğinde psikolojik kontrol ile öz duyarlılığın birlikte ele alındığı bir araştırma bulunmamaktadır. Aynı şekilde literatürde birlikte ele alınmayan değişkenleri ele alan araştırmanın ikinci hipotezinde ise bireylerin eşlerinden algıladıkları özerklik desteği ile öz duyarlılığın pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. Psikolojik kontrol ile özerklik desteğini ele alan Kendini Belirleme Kuramı ile öz duyarlılığın tanımından hareketle hipotezleri ele alabiliriz. Kendini Belirleme Kuramı, özerklik desteğine sahip çevrede olan birey kendi kararlarını bağımsız bir biçimde alacağını, davranışlarını özümseyeceği ve o davranışları gerçekleştirmedeki isteğinin artacağı düşüncesi hakimdir (Aktaş ve Tepe, 2019; Deci ve ark., 1994). Psikolojik kontrol uygulayan çevreye sahip olan birey ise hislerini ve fikirlerini dile getiremezken psikolojik ihtiyaçlarını da gideremez (Aktaş ve Tepe, 2019; Barber, 1996). Ayrıca Kendini Belirleme Kuramı üç temel ihtiyacını karşılayan bireyin psikolojik, gelişimsel ve davranışsal yönlerden olumlu sonuçlara sahip olacağından söz eder (Deci ve Ryan, 2008). Özerklik desteğine sahip olan birey kendi öz duyarlılığını geliştirebileceği bir ortama sahip olurken psikolojik iyi oluş bakımından olumlu sonuçlara sahip olunabileceğini yani Kendini Belirleme Kuramında bahsedilen üç temel ihtiyacın karşılanacağı ortam oluşabileceğini ancak psikolojik kontrol uygulayan çevreye sahip olan bireyde bu ortama sahip olamayacağını düşündürmektedir. Öz-duyarlılığı yüksek olan birey kendi yetersizliklerine karşı saygıyla yaklaşırken kendi yaşadığı sorunların farklı insanlarda da var olduğunun bilincindedir (Neff, 2003b). Kendine saygılı davranan ve başkalarının sorunlarını farkında olan bireyin karşısındaki insana karşı da saygılı davranacağını özerk bir alan sunabileceğini düşündürmektedir. Araştırmada eşlerin özerkliği destekleyici davranışları ile öz duyarlılık arasındaki ilişkinin pozitif olması, psikolojik kontrol ile öz duyarlılığın arasındaki ilişkinin negatif olması düşünceyi destekler niteliktedir. Alan yazında ki araştırmalar incelendiğinde, öz duyarlılık ile depresyon, kaygı ile negatif yönde (Öveç, 2007); psikolojik iyi oluş ile pozitif yönde ilişkili olması (Küçük, 2020) öz duyarlılığın olumlu ve olumsuz özelliklerden etkilendiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla olumsuz bir uygulama olan psikolojik kontrolün öz duyarlılıkla negatif yönde

ilişkili olması özerklik desteğinin ise pozitif yönde ilişkili olması şaşırtıcı değildir. Ancak bu kapsamda yapılacak daha fazla görgül araştırmaya ihtiyaç vardır.

Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, evlilik uyumu açısından eşten algılanan psikolojik kontrolün bir risk faktörü olduğu; buna karşı eşin özerkliğini destekleyen davranışların ise evlilik uyumunu arttırıcı bir faktör olduğu söylenebilir. Ayrıca öz-duyarlığın da evlilik uyumunu arttırıcı bir rolü olduğu görülmüştür. Araştırma sonuçları evlilik uyumunun belirleyicilerini ortaya koymakla birlikte, yapılan çalışmanın örneklemin sayıca az olması, korelatif bir çalışma olması gibi bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Eşten algılanan psikolojik kontrol ve özerklik desteğinin evlilik uyumu ile ilişkisinde öz duyarlığın aracı rolünü ortaya koyan ve bu kapsamda öncü bir çalışma niteliği taşıyan bu çalışmanın bulgularının daha sonraki araştırmalarda özellikle farklı yöntemler kullanılarak (aktör partner analizi, günlük tutma yöntemi) incelenmesinin bu kapsamda oluşturulacak müdahale programlarına daha zengin bilgi sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbott, D.S. ve Brody, G.H. (1985). Therelation of childage, gender, andnumber of childrentothemaritaladjustment of wives. *Journal of MarriageandtheFamily*,47, 77-84.
- Altay, E. (2022). Üniversite öğrencilerinde depresyon, kendini affetme ve öz şefkatara-sındaki ilişkilerin incelenmesi. *Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.*
- Azizli Evin, M.(2018). Algılanan ebeveyn kabul-red düzeyi ile kendini belirleme ara-sındaki ilişkide özerklik desteğinin aracı rolü. *Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üni-versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.*
- Barber, B. K. (1996). Parentalpsychologicalcontrol: Revisiting a neglectedconstruct, *Child Development*,67, 3296-3319.
- Başaran, Z. (2022). İlişki doyumunun yordayıcıları olarak bağlanma stilleri ve öz-du-yarlık. *Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İs-tanbul.*
- Belsky, J. (1984). Thedeterminants of parenting: A process model. *Child Development*, 55(1), 83-96. <https://doi.org/10.2307/1129836>.
- Cihangül, N. (2021). Üniversite öğrencilerinde kariyer uyum yeteneklerinin yordayı-cıları olarak çocukluk çağı yaşantıları ve öz duyarlık. *Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.*
- Çağ, P. veYıldırım, İ. (2013). Evlilik doyumunu yordayan ilişkisel ve kişisel değişkenler. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*,4(39), 13-23.
- Çatal, M. T. veKalkan, M. (2019). Evli bireylerin evlilik değerleri evlilik doyumu ve evlilik tipleri. *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi*,3(6), 179-186.
- Çetinkaya, E. (2022). Psikolojik esneklik, öz şefkat, algılanan stres ve evlilik kalitesinin bazı demografik değişkenler ve arasındaki ilişki açısından incelenmesi. *Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.*
- Cirhinlioğlu, F, Cirhinlioğlu, Z. veKındap Tepe, Y, (2016). Themediating role of religi-ousness in therelationshipbetweentheattachmentstyleandmaritalquality. *CurrentPsychology*, 37, 207–215. DOI 10.1007/s12144-016-9504-5.
- Deci, E. L. veRyan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goalpursuits: Human nee-dsandthe self-determination of behavior. *PsychologicalInquiry*,11(4), 227-268.
- Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2008). Facilitatingoptimalmotivationandpsychologi-calwell-beingacrosslife’sdomains. *CanadianPsychology/PsychologieCanadien-ne*,49(1),14.
- Demir Erbil, D. veHazer, O. (2018). Çalışan bireylerin evlilik uyumlarının incelenme-si. *International Journal ofEurasianEducationandCulture*,3(5), 99-116.
- Günay, S.(2007). Evlilik çatışması, nedensellik sorumlulukyüklemeleri, eşlerin evlilik

ilişkisinden sağladıkları genel doyuma ilişkin görüşleri ve evliliğe ilişkin değerlendirmeler arasındaki ilişkiler. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.*

Gürsoy, F. (2004). Kaygı ve demografik değişkenlerin evlilik uyumu ile ilişkisi. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Mersin, Türkiye.*

Hamamcı, Z. (2005). Dysfunctional relationship beliefs in marital satisfaction and adjustment. *Social Behavior and Personality, 33(4)*, 313-328.

Hayes, A. F. (2013). Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression based approach. New York: The Guilford Press.

Kışlak, Ş. T. (1995). Cinsiyet, evlilik uyumu, depresyon ile nedensel ve sorumluluk yüklemeleri arası ilişkiler üzerine bir araştırma. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara, Türkiye.*

Kındap Tepe, Y. ve Aktaş, V. (2019). Eşlerin algıladığı özerk irade ve psikolojik kontrol ölçeklerinin uyarılama çalışması [The adaptation of autonomy support scale-spouse form and psychological control scale-spouse form]. 2. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Ekim 28-30, Ankara, Türkiye [2nd International Congress of Social Sciences, October 28-30, Ankara, Turkey].*

Kındap-Tepe, Y., Çakır, Z. ve Kısacık, E. (5-6 Mayıs, 2017). Eşten Algılanan Psikolojik Kontrolün Çift Uyumuyla İlişkinde Temel Psikolojik İhtiyaçların Tatmininin Aracı Rolü. VIII. Işık Savaşır Klinik Psikoloji Sempozyumu sunulmuş sözlü bildiri, Ankara.

Kındap-Tepe, Y., Aktaş, V., Çelik, A. ve Bulut, E. (2020). Evlilikte çift uyumu, depresif belirtiler, eşten algılanan psikolojik kontrol ve özerklik desteği arasındaki ilişkiler. *Disiplinler Arası Perspektif. İKSAD.*

Kındap Tepe, Y. ve Aktaş V. (2021). Olumlu sosyal davranışlar ile özerklik desteği ve psikolojik kontrol arasındaki ilişkiler. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2.*

Klinetob, N.A. ve Smith, D.A. (1996). Demand withdrawal communication in marital interaction: Test of interspousal contingency and gender role hypotheses. *Journal of Marriage and the Family, 58*, 945-957.

Kocadere, M. (1995). İyi ve kötü evliliklerin özelliklerini belirlemeye yönelik betimsel bir çalışma. *E.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.*

Kocalı, S. (2022). Parental theories and psychological control behaviors among Turkish parents. *Master's Thesis, Sabancı University Institute of Social Sciences, Istanbul.*

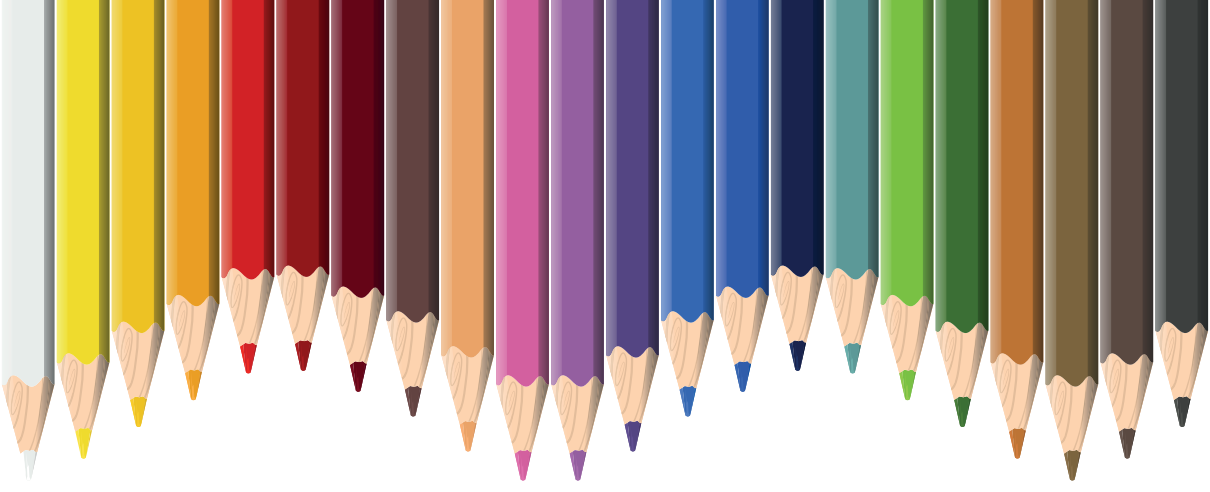
Kurt, D., Melike, S. ve Kındap, Y. (2013). Ana babanın psikolojik kontrolü ile gencin yalnızlığı arasındaki ilişkide kişilerarası güven inancı ve bağlanmanın rolü. *Türk Psikoloji Dergisi, 28(71)*, 105-116.

Küçük, M. (2020). Yetişkinlerin öz şefkat, bağlanma stilleri ve psikolojik iyi oluş özelliklerinin incelenmesi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üni-*

versitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

- Locke, H.J.veWallace, K.M. (1959). Shortmaritaladjustmentandpredictiontests: Their-reliabilityandvalidity. *MarriageandFamilyLiving*,21, 251-255.
- Neff, K. (2003a). Self-compassion: An alternativeconceptualization of a healthyattitude towardoneself. *Self andIdentity*, 2(2), 85-101.
- Neff, K. D. (2003b). Thedevelopmentandvalidation of a scaletomeasure self compassi-on.*Self andIdentity*, 2(3), 223-250.
- Oral-Seyhan, M. (2016). Travmatik yaşam olayları ve cinsel işlevler: öz-duyarlık ve çift uyumunun rolü. *Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.*
- Öveç, Ü. (2007).Öz-duyarlılık ile öz-bilinç, depresyon anksiyete ve stres arasındaki ilişkilerin yapısal eşitlik modeliyle incelenmesi.*DoctoralDissertation, Sakarya Üniversitesi, Turkey.*
- Özcan, E.(2021). Öz duyarlık ile psikolojik belirtiler arasındaki ilişkide ruminatif düşünce biçiminin aracı rolü. *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kent Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, İstanbul.*
- Peker, E. (2017). Çocukluk çağı travmaları, yetişkinlik döneminde bağlanma biçimi ve öz anlayış arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.*
- Sayıl, M. ve Kında, Y. (2010). Ergenin anne babadan algıladığı psikolojik kontrol: Psikolojik kontrol ölçeğinin geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikoloji Yazıları, Hazine*, 12(25), 62-71.
- Soenens,B.,Vansteenkiste, M., Lens., W., Luyckx, K.veGoosens, L.(2007). Conceptualizingparentalautonomysupport: adolescentperceptions of promotion of independenceversuspromotion of volitionalfunctioning. *DevelopmentalPsychology*,43,633-646,DOI: 10.1037/0012-1649.43.3.633
- Soylu, T. (2023).Üniversite öğrencilerinde romantik ilişki durumuna göre otantiklik öz duyarlılık ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin incelenmesi.*Gazi Üniversitesi, Ankara.*
- Şendil, G. ve Korkut, Y. (2008). Evli çiftlerdeki çift uyumu ve evlilik çatışmasınıninde-mografik özellikler açısından incelenmesi. *Psikoloji Çalışmaları*,28, 15- 34.
- Şener, A. (2002). Ailede eşler arası uyuma etki eden faktörlerin araştırılması. *Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.*
- Tel, F. D. veSarı, T. (2016). Üniversite öğrencilerinde öz duyarlık ve yaşam doyumu. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,16 (1), 292-304. DOI: 10.17240/aibuefd.2016.16.1-5000182922
- Tevrüz, S. veTurgut, T. (2020). Değerler ve özerk irade. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,20 (1), 71-98.DOI: 10.18037/ausbd.700336
- Tutarel Kışlak, Ş. (1999). Evlilik Uyum Ölçeğinin güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *3P Dergisi*,7, (1), 50-57.

- Ümran, A., Ahmet, A.veAbacı, R. (2007). Öz-duyarlık Ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması.*Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(33), 1-10.
- Yedirir, S. veHamarta, E. (2015). Emotionalexpressionandspousalsupport as predictors of marital satisfaction: the case of turkey. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 15(6), 1549-155. DOI 10.12738/estp.2015.6.2822

Bölüm 2

EVLİ BİREYLERDE KÖK AİLE İLİŞKİLERİ VE GÜVEN DUYGUSU ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Abdullah Nuri DİCLE¹

Nurşen ŞENTÜRK²

1 Abdullah Nuri Dicle, Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Psikoloji Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-2765-8457>.

2 Nurşen Şentürk, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Evlilik ve Aile Danışmanlığı Tezsiz Yüksek Lisans Programı, <https://orcid.org/0009-0000-4412-074X>.

1. GİRİŞ

Evlilik, iki kişinin ortak amaçlarda birleştiği, aynı ortamda yaşadığı ve aile yapısının temelini oluşturduğu kurumlardan bir tanesidir. Evliliğin gerçekleşmesiyle beraber aile de toplumsal bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürümüzde aile kurumunun oluşabilmesi için evlilik ilk şart olarak görülmektedir (Tunç, 2019). Aile, içinde yaşadığı toplumun özelliklerinden, kültüründen, değerlerinden etkilendiği gibi var olduğu toplumu da etkileyebilmektedir. Bu etkileşim açısından aile incelendiğinde toplumların düzenli ve sağlıklı olabilmesi için aile yapılarının, aile içi ilişkilerin ve ebeveynlerin çocuk yetiştirme tarzlarının da sağlıklı olması beklenmektedir (Demircioğlu, Şahin ve Günindi, 2011). Böyle bir durum ailenin önemini insanlara daha fazla hissettirmektedir. Bekar bireylerin evliliğe bakış açısı, seçtikleri eş adayından, yetiştikleri toplumdan, buldukları çevreden ve büyüdükleri aileden etkilenmektedir (Baş, 2021). Birçok yetişkin bireyin evleneceği kişiyi seçerken yetiştiği ailenin bakış açısından, değerlerinden ve yetiştirilme tarzından etkilenmekle beraber aileden tam anlamıyla bağımsızlaşmadığı da görülmektedir.

Aile kurumuna kavramsal olarak baktığımızda iki farklı anlamı karşımıza çıkmaktadır. İlki bireylerin kendisinin seçemediği, kimliğini oluşturan, içerisinde doğup yetiştirildiği aile iken, ikincisi çoğunlukla bireylerin seçtiği, evlenme yoluyla resmiyetinin olduğu ailedir (Çizmecioglu, 2020). Kişilerin kimliğinin olduğu, içinde doğup büyüdüğü aile kök aile olarak nitelendirilmektedir. Bireylerin evlilik içerisindeki ilişkilerinde kök ailenin önemli olduğu düşünülmektedir. Sosyal, fiziksel ve gelişimsel olarak kök ailenin değerlerine uygun olarak yetiştirilen çocuklar büyüdükleri ve yetişkin oldukları zaman bu yetiştirilme tarzının etkisi altında kalabilmektedirler. Ebeveynlerin çocuklarını yetiştirirken sahip oldukları anne-baba tutumlarının kendi ebeveynlerinin onları yetiştirirken takındıkları tutumlardan etkilendiğini bilinmektedir (Yavuzer, 1990). Aslında bu durumun, evliliklerde çok sağlıklı bir tutum olmadığı aile danışmanları tarafından düşünülmektedir. Aile sistemleri teorisinin mimarı olan Murray Bowen, bireyin kök ailesinden bağımsızlaştıkça kendi seçimlerini yapabileceğini ve böylelikle daha güçlü bir benliğe sahip olabileceğini söylemektedir (Polat ve İlhan, 2018). Yani bu düşünceye göre bireyler nesilden nesile aktarılan duygu ve düşüncelerden uzaklaştıkça daha özgür olabilmekte ve sağlıklı bir gelişim sağlayabilmektedir. Bowen, ayrışma düzeyinin bireye göre olduğunu ve değişebildiğini söylerken ailesinden yüksek ayrışmaya sahip bireylerde benlik algısının daha yüksek olduğunu, düşük ayrışmaya sahip bireylerin ise daha tepkisel olduğunu söylemektedir (Yıldırım, 2020).

Aile içerisinde edinilen önemli değerlerden birisi güven ilişkisidir. Güven, her yaşta bireyin ihtiyaç duyduğu temel duygulardan birisidir. Toplum bilimci olan Abraham Maslow'un oluşturduğu ihtiyaçlar piramidinde,

kişinin fiziksel ihtiyaçlarından sonraki ikinci basamağının güvenlik olduğu görülmektedir (Kula ve Çakar, 2015). Doğumdan itibaren güven duygusuna sahip olan bireyler, yaşantıları ve deneyimleri sonucunda bu duyguyu geliştirebilmekte ya da azaltabilmektedir (Çam, Engin ve Uğuryol, 2017). Her birey dünyaya geldiği andan itibaren çevresi ile iletişim kurmaktadır. Bu iletişim ilk olarak ailede başlamaktadır. Ailenin çocuğu ile kurduğu iletişim ne kadar güçlü ve sağlıklı olursa çocuk o kadar mutlu, başarılı, kendine güvenen ve topluma faydalı birey olarak gelecekteki yerini alır. Bebeklerin gözlerini dünyaya ilk açtıkları andan itibaren aile ortamında gördükleri sevgi ve bakımını yapan kişinin ilgisi, temel ihtiyaçlarının karşılanması gibi durumlar onların güven duygusunun güçlenmesine olumlu yönde etki etmektedir (Aral, Aysu ve Kadan, 2020). Ünlü Psikolog Erik Erikson bebeğin ilk yıllarında oluşan ve bu süreci sağlıklı geçirilmesi gereken döneme temel güvene karşı güvensizlik ismini vermektedir (Gürses ve Kılavuz, 2011). Erikson bu dönemde edinilen güven duygusunun ilerleyen yıllardaki yaşamını, diğer insanlarla iletişimini etkileyeceğini düşünmektedir (Özer, 2022).

Evliliğin ve bunun uzantısı olan aile kurumunun sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için güven duygusu temel şartlardan biridir. Evlilik ilişkisinde eşler arasında birbirine karşı duyulan şüphe veya yanlış inançların, güven duygusunun sarsılmasına neden olabileceği bilinmektedir (Keleş, 2018). Güvenin yitirildiği evliliklerde sağlıklı bir aile yapısının olması beklenemez. Sağlıklı olmayan bir aile yapısında yetişen çocukların da sağlıklı olması düşünülemez. İlişkilerde güven duygusunun sarsılmasıyla evliliklerin son bulması olası bir durum olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bireyin çocukluğunda edindiği sevgi, şefkat ve güven duygusunun yeterli düzeyde olması yetişkinlikte yaşayabileceği ilişkilerde çatışma yaşamasını önemli ölçüde azaltmaktadır (Güven, 2017). Bu durumun tam tersi ile karşılaşma olasılığı da mümkündür. Ailelerinden yeterince sevgi görmeyen, güven duygusunun aşılmadığı ya da tutarlı bir tavrın sergilenmediği çocukların, yetişkin olduklarında ikili ilişkilerde partnerlerine şüphe ile yaklaşması muhtemeldir.

Bu araştırmada “Evliliğin Kök Aile İlişkileri ve Güven Duygusu Arasında Bir İlişki Var mıdır?” sorusuna cevap aranmıştır.

Evlilik, bir kadın ve bir erkeğin karı-koca rolü alarak yaşamlarını birlikte geçirmek amacıyla oluşturdukları yasal bir kurumdur. Evlilik, aynı zamanda aile kurumunu oluşturan en temel yapıdır. İnsanlık tarihi kadar eski olan bu kurum birçok araştırmacının ilgi odağına girmektedir. Toplumun içerisinde o toplumu yansıtan en küçük kurum ailedir (Günay ve Bener, 2013). Ailenin var olabilmesinin ilk aşaması olarak ise evlilik karşımıza çıkmaktadır (Burç, 2018). Bir evliliğin başlamasında ve devamlılığının sağlanmasında etkili olan birçok unsur bulunmaktadır. Bu unsurların başında da bireyin sahip olduğu, içinde doğup büyüdüğü kök ailesi gelmektedir. Çocukların, yaşamlarında ilk olarak ebeveynlerini kendilerine rol model olarak almaları bizlere kök ailenin

önemini vurgulamaktadır (Kavak, 2018). Dünyaya geldiği ilk andan itibaren birey; hayata bakış tarzını, duygularını ifade etme biçimini, değerlerini ve insan ilişkileri gibi tutumlarını kök ailesinden almaktadır. Süreç içerisinde kök ailesinden edindiği bu duygu ve tutumlar bireyin yaşam şeklini oluşturmaktadır. Bu durumda ise kişilerin, kök ailesinden edindiği tutumlarını, inançlarını, düşünce biçimlerini ve değerlerini evlilik hayatında da devam ettirip kendi kurduğu ailesine yansıtabilmektedir. (Algan, 2018). Aile kurumunun devamlılığının sağlanmasında bir diğer önemli unsur ise güven duygusudur. Toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde rol oynayan, günlük hayatımızda iletişimimizin temelinde yer alan güven duygusu aslında bir onay görevini üstlenmektedir (Can, 2018). Eşler arasında güven duygusu sarsılmışsa evliliğin de sancılı bir dönemde olduğunu söylemek mümkündür. Evlenmeden önce veya evlendikten sonra güven duygusu karşılıklı iletişimi sağlamakla beraber eğer çiftler arasında güven duymada şüpheler oluşur ise bu durum ilişkilerin sorunlu olmasına, beraberliğin sonlanmasına ya da evli ise boşanmanın gerçekleşmesine neden olabilmektedir (Tiryaki ve Karakuş 2018). İkili ilişkilerdeki güven duygusu aslında iki kişinin birbirlerine verdikleri değerle ölçülmektedir (Dokur, 2019). Çiftler arasında güvenin azalması, karşılıklı saygının bozulmasına ve bu durumun da birbirlerine biçtikleri değer azalmasına neden olmaktadır.

Yapılan literatür taramasında; evlilik , boşanma, aile yapıları, anne-baba tutumları gibi birçok konuda araştırma yapıldığı görülmektedir. Ancak bireyin kök aileden aldığı özelliklerin, huyların ya da değerlerin güven duygusu ile arasındaki ilişkiye yönelik herhangi bir araştırmaya rastlanmamaktadır. Bu yüzden kök aile ilişkileri ve güven duygusu arasındaki ilişkinin incelenmesi araştırmamızın amacını oluşturmaktadır. Evli bireylerin eşlerine karşı duydukları güven duygusu düzeyinin kök ailelerinin yetiştirme tarzından nasıl etkilendiği ve nesilden nesile aktarılan değerlerin evliliğe yansımalarının neler olduğu konusunda çiftlere farkındalık sağlayacağı düşünülmektedir.

Eşlerin birbirlerini anlamalarının, sevgi ve saygı duygusuyla beraber sağlıklı nesiller yetiştirmelerinin ilk koşulu; aile yapısının temelini oluşturan evlilik kurumudur. Aile içerisindeki iletişim ve etkileşim bireylerin toplumsal yaşantısını önemli ölçüde etkilemektedir (Aslan, 2002). Aile içerisinde anne-babaların takındıkları tutum ve davranışlar o çocukların büyüdüklerinde nasıl bir yetişkin olacaklarının en önemli göstergesidir (Çın, 2020). Bu durumda da ebeveynlerin davranışlarının çocuklarına rol-model olduğu düşünülmektedir. Bireylerin, yetiştiği aile içerisinde öğrendiği ya da geliştirdiği davranışlar evlilik yaşantısını önemli derecede etkilemektedir. Çocukların içinde yetiştiği kök aile, sadece evli bireyleri değil bekar bireylerin de evliliğe bakış açısını ve evlilikten beklentilerini önemli ölçüde etkilemektedir (Keldal, 2021). Evli bireylerde kök aile ilişkilerinin güven duygusu arasındaki ilişkiyi inceleyen bu çalışmada; sağlıklı evliliklerin sağlıklı aile yapısını, sağlıklı aile

yapısının da sağlıklı toplumsal yapıları oluşturduğu düşünüldüğünde araştırmamız önemli bir yere sahiptir. İlgili alan yazın incelendiğinde daha önce kök aile ve güven duygusu arasındaki ilişki ile ilgili bir araştırma yapılmadığı görülmektedir. Bu durum araştırmamızın önemini ortaya koymaktadır.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Deseni

Evli bireylerde kök aile ilişkileri ve güven duygusu arasındaki ilişkinin incelenmesi için yapılacak olan bu çalışmada kullanılacak olan yöntem nicel araştırma desenlerinden korelasyon araştırmasıdır. Korelasyon, en az iki değişken arasında bağlantı olup olmadığını belirlemek ve sebep-sonuç ilişkileriyle ilgili ipuçlarına sahip olmak amacıyla kullanılan bir nicel araştırma yöntemidir (Büyüköztürk, vd., 2020)

2.2. Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evreni Samsun'da yaşayan lise ve üstü eğitim seviyesine sahip evli bireylerdir. Araştırmamızın bu gruba uygulanmasının nedeni, Kök Aileyle İlişkiler Envanterinin lise ve üzeri eğitim seviyesindeki evli bireylere uygulanabilir olmasıdır. Evrendeki tüm bireylere ulaşmak zor olduğundan katılımcılar Samsun ilinin merkez ilçelerinde yaşayan lise ve üstü eğitim seviyesine sahip evli bireyler arasından rastlantısal örnekleme yöntemiyle belirlenmiş 713 gönüllü katılımcıdan oluşmuştur.

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Kişisel Bilgi Formu

Araştırmacılar tarafından demografik bilgileri toplamak amacıyla oluşturulan ve ekler kısmına eklenen kişisel bilgi formunda yaş, cinsiyet, evlilik yılı, anne-baba tutumları gibi bilgiler bulunmaktadır.

2.3.2. Kök Aileyle İlişkiler Envanteri

Cihan (2007) tarafından geliştirilen Kök Aileyle İlişkiler Envanteri (KAİE), çocuklukta içinde yaşanılan ailenin özelliklerini ve yapısını belirlemek amacıyla oluşturulmuştur. Ölçeğin geliştirilmesi sürecinde ilgili literatür taranarak daha önce geliştirilmiş kök aile ile ilgili ölçeklerin maddelerinden faydalanılmıştır. KAİE, 21 maddeden ve 3 alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar; anneyle ilişkiler alt boyutu, babayla ilişkiler alt boyutu, aile ortamı alt boyutu şeklindedir. Envanterdeki maddeler Evet () Hayır () biçiminde düzenlenmiştir. Envanterde 3 madde tersten hesaplanmaktadır. Alınabilecek en yüksek puan 21'dir. Envanterden alınan yüksek puan, evli bireylerin kök aileleriyle ilişkilerinin sağlıklı olduğunu göstermektedir. KAİE en az lise ve üstü eğitim düzeyine sahip kişilere uygulanmaktadır. KAİE'nin analizi yapılmış olup geçerliği ve güvenilirliği test edilmiştir.

2.3.3. İkili İlişkiler Güven Ölçeği

Larzelere ve Huston (1980) tarafından geliştirilen İkili İlişkilerde Güven Ölçeğinin Türkçe uyarlaması Çetinkaya Yıldız, Kemer, Bulgan ve Tezer (2008) tarafından yapılmıştır. Evlilik ilişkisinde ya da romantik ilişkilerdeki güveni ölçmek için Larzelere ve Huston tarafından oluşturulan bir ölçektir. İkili İlişkilerde Güven Ölçeği'nin aslı 8 maddeden oluşmaktadır. Türkçeye uyarlaması yapıldığında 6. maddenin faktör yükü düşük olduğu için bu maddenin ölçekten çıkartılmasına karar verilmiştir. Türkçe uyarlamasında 7 maddeden oluşan ölçek evli bireylere ve romantik ilişkileri olan kişilere uygulanmaktadır. 7'li likert şeklinde oluşturulan ölçekte 1-Asla 7-Her zaman şeklinde ölçeklendirilmiştir. Ölçek her bir maddeden alınan puanın toplanmasıyla elde edilmektedir. Ölçekten elde edilebilecek en yüksek puan 49, en düşük puan ise 7'dir. Ölçeğin Türkçe uyarlamasında 1. ve 2. maddeler ters kodlanarak (1=7, 2=6, 3=5, 4=4, 5=3, 6=2, 7=1) diğer maddeler ise katılımcıların işaretledikleri şekliyle hesaplanmaktadır. Yüksek puan ilişkideki güvenin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmış olup ülkemizde özellikle evlilik ilişkilerinde kullanılabilir olduğu test edilmiştir.

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmamızda kullanılan kişisel bilgi formu ve ölçeklerin uygulanması için Google Form hazırlanmıştır. Hazırlanan Google Form, örneklem içerisinde bulunan lise ve üstü eğitim seviyesine sahip evli bireylere uygulanmıştır. Elde edilen veriler IBM SPSS 27 programıyla analiz edilmiştir. Analiz sonucunda toplanılan verilerin normal dağılım göstermemesi nedeniyle nonparametrik analiz tekniklerinden faydalanılmıştır. Verilerin analizi için Kruskal Wallis Testi, Mann Whitney U Testi ve Spearman Korelasyon Analizi kullanılmıştır.

2.5. İzinler

Araştırma için Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulundan 28.04.2023 tarih ve 2023/335 sayılı karar ile Etik Kurul İzni alınmıştır.

3. BULGULAR

Evli bireylerde kök aileyle ilişkiler toplam puanları ile güven duygusu puanları arasındaki ilişkiye Spearman rho korelasyon analizi ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 4.1'de verilmiştir.

Tablo 1. Kök aile ve alt boyutları olan anne ile ilişkiler, baba ile ilişkiler, aile ortamı toplam puanları ile ilişkilerde güven toplam puanlarına ilişkin Spearman Korelasyon bulguları

		Anne İle İlişkiler	Baba İle İlişkiler	Aile Ortamı	Kök Aileyle İlişkiler	İlişkilerde Güven
Anne İle İlişkiler	Spearman's rho	1.000	.393**	.295**	.769**	.232**
	P	.	.000	.000	.000	.000
	N	713	713	713	713	713
Baba İle İlişkiler	Spearman's rho	.393**	1.000	.372**	.820**	.157**
	P	.000	.	.000	.000	.006
	N	713	713	713	713	713
Aile Ortamı	Spearman's rho	.295**	.372**	1.000	.617**	.108
	P	.000	.000	.	.000	.072
	N	713	713	713	713	713
Kök Aileyle İlişkiler	Spearman's rho	.769**	.820**	.617**	1.000	.231**
	P	.000	.000	.000	.	.000
	N	713	713	713	713	713
İlişkilerde Güven	Spearman's rho	.232**	.157**	.108	.231**	1.000
	P	.000	.006	.072	.000	.
	N	713	713	713	713	713

** . Korelasyon, .01 düzeyinde anlamlıdır (iki yönlü).

Tablo 1. incelendiğinde “Anne İle İlişkiler” in “Baba İle İlişkiler”, “Aile Ortamı”, “Kök Aileyle İlişkiler” ve “İlişkilerde Güven” arasındaki ilişkide p değeri .000 olup anlamlı bulgulara ulaşılmıştır (p < 0.001). “Baba İle İlişkiler” in “Anne ile İlişkiler”, “Aile Ortamı”, “Kök Aileyle İlişkiler” arasında p değeri .000 olarak bulunmuştur (p < .001). “Baba ile “İlişkiler” ve “İlişkilerde Güven” arasında ise p değeri 0.006 bulgusuna ulaşılarak aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç bulunamamıştır (p > .001). “Aile Ortamı”ın “Anne ile İlişkiler”, “Baba İle İlişkiler”, Kök Aileyle İlişkiler” p değerinin .000 olduğu görülmektedir (p < 0.001). “Aile Ortamı” ve “İlişkilerde Güven” arasında ise p değeri .072 olup iki grup arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (p > 0.001).

Evli bireylerin cinsiyetlerine göre Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile İlişkiler, Baba ile İlişkiler, Aile Ortamı toplam puanlarının anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla Mann Whitney U testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 2.’de verilmiştir.

Tablo 2. Evli bireylerde cinsiyet ile kök aile ilişkileri ve alt boyutları arasındaki ilişkiye dair Mann-Whitney U Testi bulguları.

	Cinsiyetiniz	N	Sıra		U	p
			Ortalaması	Sıra Toplamı		
Anne İle İlişkiler	Kadın	512	350.07	179587.50	47746.500	.142
	Erkek	201	374.77	74953.50		
Baba İle İlişkiler	Kadın	512	368.27	188921.00	45520.000	.055
	Erkek	201	328.10	73654.00		
Aile Ortamı	Kadın	512	352.61	184069.50	49046.500	.335
	Erkek	201	368.27	70471.50		
Kök Aile İlişkileri	Kadın	512	358.81	179845.50	50371.500	.706
	Erkek	201	352.36	74695.50		

Tablo 2. incelendiğinde Mann Whitmey U testi analizi sonucunda “Anne ile ilişkiler, ”Baba ile ilişkiler”, “Aile ortamı”.ve “Kök aile ilişkileri” değişkenleri açısından cinsiyetler arası istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir (p >.05).

Evli bireylerin yaşlarına göre Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile İlişkiler, Baba ile İlişkiler, Aile Ortamı toplam puanlarının anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 3.’te verilmiştir.

Tablo 3. Evli bireylerde yaş ile kök aile ilişkileri ve alt boyutları arasındaki ilişkiye dair Kruskall Wallis H Testi bulguları.

	Yaş	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
Anne İle İlişkiler	18-29	16	334.72	3	5.732	.125
	30-39	237	373.45			
	40-49	386	341.84			
	50 ve üzeri	74	388.24			
Baba İle İlişkiler	18-29	16	264.25	3	15.130	.057
	30-39	237	387.07			
	40-49	386	335.49			
	50 ve üzeri	74	392.94			
Aile Ortamı	18-29	16	285.38	3	2.741	.433
	30-39	237	365.43			
	40-49	386	355.96			
	50 ve üzeri	74	350.92			

	18-29	16	282.94	3	13.912	.062
Kök Aile İlişkileri	30-39	237	388.27			
	40-49	386	334.76			
	50 ve üzeri	74	388.86			

Tablo 3. incelendiğinde Kruskal Wallis H testi analizi sonucunda “Anne ile ilişkiler”, ”Baba ile ilişkiler”, “Aile ortamı” ve “Kök aile ilişkileri” değişkenleri açısından yaş grupları arasında anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir ($p > .05$).

Evli bireylerin eğitim düzeyi ile Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile İlişkiler, Baba ile İlişkiler, Aile Ortamı toplam puanlarının anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla nonparametrik tekniklerden Kruskal Wallis testi uygulanmıştır. Kruskal Wallis H Testi analiz sonuçlarına Tablo 4’te yer verilmiştir.

Tablo 4. Evli bireylerin eğitim durumu ile kök aile ilişkileri ve alt boyutları arasındaki ilişkiye dair Kruskal Wallis H Testi bulguları.

	Eğitim Durumu	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
Anne İle İlişkiler	Lise	221	384.36	2	10.316	.054
	Üniversite	417	352.81			
	Lisansüstü	75	299.67			
Baba İle İlişkiler	Lise	221	362.84	2	.580	.748
	Üniversite	417	356.56			
	Lisansüstü	75	342.22			
Aile Ortamı	Lise	221	338.34	2	5.453	.085
	Üniversite	417	371.17			
	Lisansüstü	75	333.20			
Kök Aile İlişkileri	Lise	221	370.33	2	4.582	.101
	Üniversite	417	358.06			
	Lisansüstü	75	311.83			

Tablo 4. İncelendiğinde Kruskal Wallis H testi analizi sonucunda “Anne ile ilişkiler”, ”Baba ile ilişkiler”, “Aile ortamı” ve “Kök aile ilişkileri” açısından eğitim durumu değişkeni arasında anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir ($p > .05$). .

Evli bireylerin evlilik süreleri ile Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile İlişkiler, Baba ile İlişkiler, Aile Ortamı toplam puanlarının anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla nonpara-

metrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Kruskall Wallis H testi Analiz sonuçları Tablo 5.'te verilmiştir.

Tablo 5. Evli bireylerin evlilik süreleri ile kök aile ilişkileri ve alt boyutları arasındaki ilişkiye dair Kruskall Wallis H Testi bulguları.

	Evlilik Süresi	N	Sıra Ortalaması	Sd	X²	p
Anne İle İlişkiler	0-2 Yıl	23	374.59	4	2.503	.644
	3-5 Yıl	25	399.04			
	6-10 Yıl	99	337.44			
	11-20 Yıl	377	361.13			
	21 Yıl ve Üzeri	189	351.31			
Baba İle İlişkiler	0-2 Yıl	23	363.59	4	2.566	.633
	3-5 Yıl	25	327.24			
	6-10 Yıl	99	341.66			
	11-20 Yıl	377	367.51			
	21 Yıl ve Üzeri	189	347.21			
Aile Ortamı	0-2 Yıl	23	343.46	4	1.787	.775
	3-5 Yıl	25	366.92			
	6-10 Yıl	99	351.63			
	11-20 Yıl	377	350.98			
	21 Yıl ve Üzeri	189	372.15			
Kök Aile İlişkileri	0-2 Yıl	23	361.30	4	1.627	.804
	3-5 Yıl	25	374.94			
	6-10 Yıl	99	338.36			
	11-20 Yıl	377	363.77			
	21 Yıl ve Üzeri	189	350.36			

Tablo.5. incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda “Anne ile ilişkiler”, ”Baba ile ilişkiler”, “Aile ortamı” ve “Kök aile ilişkileri” açısından evlilik süresi arasında anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir (p >.05).

Evli bireylerin algıladıkları gelir düzeyi ile Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile İlişkiler, Baba ile İlişkiler, Aile Ortamı toplam puanlarının anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 6.' da verilmiştir.

Tablo 6. Evli bireylerde algılanan gelir düzeyi ile kök aile ilişkileri ve alt boyutları arasındaki ilişkiye dair Kruskall Wallis H Testi bulguları.

Algılanan Gelir Düzeyi		N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
Anne İle İlişkiler	Düşük	78	363.42	2	2.629	.269
	Orta	568	351.83			
	Yüksek	67	393.34			
Baba İle İlişkiler	Düşük	78	365.13	2	1.707	.426
	Orta	568	352.53			
	Yüksek	67	385.42			
Aile Ortamı	Düşük	78	368.72	2	3.814	.148
	Orta	568	360.47			
	Yüksek	67	313.90			
Kök Aile İlişkileri	Düşük	78	376.71	2	3.073	.215
	Orta	568	350.37			
	Yüksek	67	390.25			

Tablo 6. incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda “Anne ile ilişkiler”, ”Baba ile ilişkiler”, “Aile ortamı” ve “Kök aile ilişkileri” açısından algılanan gelir düzeyi arasında anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir ($p > .05$).

Evli bireylerde evlenme kararını alış biçimi ile kök aile ilişkileri ve alt boyutları olan Anne ile İlişkiler, Baba ile İlişkiler ve Aile Ortamı arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını anlamak için nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Yapılan Kruskall Wallis H testi sonucu elde edilen bulgular Tablo 7.’ de verilmiştir.

Tablo 7. Evli bireylerde kök aile ilişkileri ve alt boyutları ile evlilik kararını alış biçimi arasındaki ilişkiye dair Kruskall-Wallis H Testi bulguları.

	Evli Evlilik Kararını Alış Biçimi	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
Anne İle İlişkiler	Aile Onayı, Kendi Seçimim	457	361.33	4	6.700	.153
	Görücü, Kendi Tercihim	161	371.39			
	Aile Karşı, Kendi Tercihim	50	307.83			
	Tamamen Aile İsteği	2	188.00			
	Diğer	43	322.10			
Baba İle İlişkiler	Aile Onayı, Kendi Seçimim	457	352.79	4	19.718	0.54
	Görücü, Kendi Tercihim	161	360.86			
	Aile Karşı, Kendi Tercihim	50	448.20			
	Tamamen Aile İsteği	2	13.50			

	Diğer	43	297.26			
Aile Ortamı	Aile Onayı, Kendi Seçimim	457	349.25	4	9.223	.086
	Görücü, Kendi Tercihim	161	358.03			
	Aile Karşı, Kendi Tercihim	50	381.61			
	Tamamen Aile İsteği	2	108.50			
	Diğer	43	418.41			
Kök Aile İlişkileri	Aile Onayı, Kendi Seçimim	457	355.04	4	7.589	.108
	Görücü, Kendi Tercihim	161	368.72			
	Aile Karşı, Kendi Tercihim	50	384.88			
	Tamamen Aile İsteği	2	54.50			
	Diğer	43	315.64			

Tablo 7. incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda “Anne ile ilişkiler”, “Baba ile ilişkiler”, “Aile Ortamı” ve “Kök Aile İlişkileri” p değerleri .05’ten büyük olduğu için, evlilik kararını alış biçimleri açısından gruplar arasında anlamlı bir fark yoktur. Farklı evlilik kararı alış biçimlerine sahip bireyler arasında bu dört değişken açısından benzer sıralama ortalamaları bulunmaktadır.

Evli bireylerin Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile İlişkiler, Baba ile İlişkiler, Aile Ortamı ile yetiştirilme tarzları (anne-baba tutumları) arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını anlamak için nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Yapılan Kruskall Wallis H testi analizi sonucu Tablo 8.’de verilmiştir.

Tablo 8. Evli bireylerde kök aile ilişkileri ve alt boyutları ile ailenin yetiştirme biçimi arasındaki ilişkiye dair Kruskall-Wallis H Testi bulguları.

Ailenizin Sizi Yetiştirme Biçimi		N	Sıra Ortalaması	Sd	X²	p
Anne İle İlişkiler	Katı ve Baskıcı	117	249.11	4	147.021	.000
	Mükemmeliyetçi	30	256.73			
	Her şeye İzin Veren	31	303.74			
	Tutarsız	99	215.60			
	Sevgi, Saygı ve Hoşgörülü	436	428.75			
Baba İle İlişkiler	Katı ve Baskıcı	117	201.15	4	162.108	.000
	Mükemmeliyetçi	30	317.85			
	Her şeye İzin Veren	31	397.15			
	Tutarsız	99	229.85			
	Sevgi, Saygı ve Hoşgörülü	436	427.53			

Aile Ortamı	Katı ve Baskıcı	117	268.62	4	111.424	.000
	Mükemmelliyeççi	30	310.72			
	Her şeye İzin Veren	31	444.19			
	Tutarsız	99	222.49			
	Sevgi, Saygı ve Hoşgörülü	436	408.24			
Kök Aile İlişkileri	Katı ve Baskıcı	117	194.33	4	247.052	.000
	Mükemmelliyeççi	30	265.18			
	Her şeye İzin Veren	31	357.47			
	Tutarsız	99	172.49			
	Sevgi, Saygı ve Hoşgörülü	436	448.83			

Tablo 8 incelendiğinde Kruskal Wallis H testi analizi sonucunda “Anne ile ilişkiler” değişkeni için p değeri .000’dir. Bu sonuç, grupların en az bir çifti arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olduğunu göstermektedir. “Baba ile ilişkiler” değişkeni için p değeri .000’dir. Burada da gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. “Aile Ortamı” değişkeni için p değeri .000’dir. Gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. “Kök Aile İlişkileri” değişkeni için p değeri .000’dir. Bu da gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir ($p < .05$). Sonuç olarak, Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile ilişkiler, Baba ile ilişkiler ve Aile Ortamı değişkenleri arasında Kruskal-Wallis H testi sonuçlarına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmaktadır.

Kruskal Wallis H testi sonucunda Ailenin Yetiştirme Biçimi değişkeni ile Kök Aile İlişkileri ve alt boyutları olan Anne ile ilişkiler, Baba ile ilişkiler ve Aile Ortamı arasında anlamlı ilişkinin hangi yetiştirme biçimleri arasında olduğunu netleştirebilmek, bağımsız gruplar arasında ortalamaların farkına bakmak ve gruplar arasında fark ya da eşitliği belirlemek için Mann-Whitney U testi yapılmıştır. Yapılan Mann Whitney U testi analizi sonuçları incelendiğinde baba ile ilişkiler, aile ortamı, kök aile ilişkileri açısından aile yetiştirme biçimlerinden katı ve baskıcı yetiştirme biçimi ile her şeye izin veren yetiştirme biçimi puanları arasında; anne ile ilişkiler, baba ile ilişkiler, aile ortamı ve kök aile ilişkileri açısından aile yetiştirme biçimlerinden katı ve baskıcı yetiştirme biçimi ile sevgi, saygı ve hoşgörülü yetiştirme biçimi puanları arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmüştür ($p < .05$). Anne ile ilişkiler, aile ortamı, kök aile ilişkileri açısından aile yetiştirme biçimlerinden mükemmelliyeççi yetiştirme biçimi ile sevgi, saygı ve hoşgörülü yetiştirme biçimi puanları arasında; baba ile ilişkiler, aile ortamı, kök aile ilişkileri açısından aile yetiştirme biçimlerinden her şeye izin veren yetiştirme biçimi ile tutarsız yetiştirme biçimi puanları arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir ($p < .05$). Anne ile ilişkiler ve kök aile ilişkileri açısından aile yetiştirme biçimlerinden her şeye izin veren yetiştirme biçimi ile sevgi, saygı, hoşgörülü yetiştirme biçimi puanları arasında; anne ile ilişkiler, baba ile ilişkiler, aile

ortamı ve kök aile ilişkileri açısından aile yetiştirme biçimlerinden tutarsız yetiştirme biçimi ile sevgi, saygı ve hoşgörülü yetiştirme biçimi puanları arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmüştür ($p < .05$). Yapılan Mann Whitney U testi analizi sonucunda anne ile ilişkiler, baba ile ilişkiler, aile ortamı, kök aile ilişkileri açısından aile yetiştirme biçimlerinden katı ve baskıcı yetiştirme biçimi ile mükemmeliyetçi yetiştirme biçimi puanları arasında; katı ve baskıcı yetiştirme biçimi ile tutarsız yetiştirme puanları arasında; mükemmeliyetçi yetiştirme biçimi ile her şeye izin veren yetiştirme puanları arasında ve mükemmeliyetçi yetiştirme biçimi ile tutarsız yetiştirme biçimi puanları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmüştür ($p > .05$). Anne ile ilişkiler açısından aile yetiştirme biçimlerinden katı ve baskıcı yetiştirme biçimi ile her şeye izin veren yetiştirme biçimi puanları arasında ve her şeye izin veren yetiştirme biçimi ile tutarsız yetiştirme biçimi puanları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı, baba ile ilişkiler açısından aile yetiştirme biçimlerinden mükemmeliyetçi yetiştirme biçimi ile sevgi, saygı ve hoşgörülü yetiştirme biçimi puanları arasında ve her şeye izin veren yetiştirme biçimi ile sevgi, saygı ve hoşgörülü yetiştirme biçimi puanları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı, aile ortamı açısından bakıldığında ise her şeye izin veren yetiştirme biçimi ile sevgi, saygı ve hoşgörülü yetiştirme biçimi puanları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmüştür ($p > .05$).

Evli bireylerde karşılıklı güven ve cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını görmek için nonparametrik testlerden Mann Whitney U testi uygulanmıştır. Analiz sonucu Tablo 9.'da verilmiştir.

Tablo 9. Evli bireylerde cinsiyet ve karşılıklı güven arasındaki ilişkiye dair Mann-Whitney U testi bulguları

		Sıra			U	p
	Cinsiyetiniz	N	Ortalaması	Sıra Toplamı		
İlişkilerde Güven	Kadın	512	350.58	179845.00	48004.500	.180
	Erkek	201	373.48	74695.00		

Tablo 9. incelendiğinde Mann Whitmey U testi analizi sonucunda “İlişkilerde Güven” ve “Cinsiyet” arasındaki ilişkinin açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir ($p > .05$).

Evli bireylerde karşılıklı güven ve yaş arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını görmek için nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonucu Tablo 10.'da verilmiştir.

Tablo 10. *Evli bireylerde yaş ve karşılıklı güven arasındaki ilişkiye dair Kruskall Wallis testi bulguları*

	Yaş	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
İlişkilerde Güven	18-29	16	262.16	3	13.345	.057
	30-39	237	362.34			
	40-49	386	344.47			
	50 ve üzeri	74	425.73			

Tablo 10. incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda “İlişkilerde Güven” ve “Yaş” grupları arasındaki ilişkinin açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir ($p > .05$).

Evli bireylerin karşılıklı güven duygusu ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını görmek için nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonucu Tablo 11.’de verilmiştir.

Tablo 11. *Evli bireylerde eğitim durumu ve karşılıklı güven arasındaki ilişkiye dair Kruskall Wallis H testi bulguları*

	Eğitim Durumu	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
İlişkilerde Güven	Lise	221	355.50	2	1.805	.406
	Üniversite	417	362.91			
	Lisansüstü	75	328.53			

Tablo 11. incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda evli bireylerin eğitim durumları ile ilişkilerde güven duygusu arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > .05$).

Evli bireylerin karşılıklı güven duygusu ile evlilik süresi arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını görmek için nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonucu Tablo 12.’de verilmiştir.

Tablo 12. *Evli bireylerin karşılıklı güven duygusu ile evlilik süreleri arasındaki ilişkiye dair Kruskall Wallis H Testi bulguları.*

	Evlilik Yılı	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
İlişkilerde Güven	0-2 Yıl	23	319.00	4	7.390	.117
	3-5 Yıl	25	383.58			
	6-10 Yıl	99	391.22			
	11-20 Yıl	377	340.82			
	21 Yıl ve Üzeri	189	372.45			

Tablo 12. incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda evli bireylerin karşılıklı güven duygusu ile evlilik süreleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir ($p > .05$).

Evli bireylerin algıladıkları gelir düzeyi ile karşılıklı güven arasındaki ilişkiyi incelemek için ilk olarak Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonucu Tablo 13.'te verilmiştir.

Tablo 13. *Evli bireylerin karşılıklı güven duygusu ile algılanan gelir düzeyi arasındaki ilişkiye dair Kruskall Wallis H Testi bulguları.*

	Evlilik Yılı	N	Sıra Ortalaması	Sd	X ²	p
İlişkilerde Güven	Düşük	78	278.28	2	59.900	.001
	Orta	568	347.52			
	Yüksek	67	529.03			

Tablo 13. incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda evli bireylerin karşılıklı güven duygusu ile algılanan gelir düzeyi arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunması nedeniyle ikili ilişkileri ve bağlantıları incelemek için Mann-Whitney U testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları “Algılanan gelir düzeyi” ve “İlişkilerde güven” arasında “Düşük” ve “Orta” olarak algılanan gelir düzeyine sahip katılımcıların arasındaki sıra ortalamaları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. “Düşük” gelir düzeyine sahip katılımcılarla “Yüksek” gelir düzeyine sahip katılımcılar arasında “İlişkilerde Güven” sıra ortalamaları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. “Orta” gelir düzeyine sahip katılımcılarla “Yüksek” gelir düzeyine sahip katılımcılar arasında da “İlişkilerde Güven” sıra ortalamaları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Tüm karşılaştırmalar için de p değeri .000 olarak bulunmuştur, yani istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır ($p < .05$). Sonuç olarak, “Algılanan Gelir Düzeyi” değişkeni ile “İlişkilerde Güven” değişkeni arasında yapılan Mann-Whitney U testi sonuçlarına göre, gelir düzeyinin “İlişkilerde Güven” üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu söylenebilir.

Evli bireylerin evlilik kararını alış biçimi ile karşılıklı güven duygusu arasındaki ilişkiyi incelemek için Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 14.'te verilmiştir.

Tablo 14. *Evli bireylerde karşılıklı güven duygusu ve evlilik kararını alışı biçimi arasındaki ilişkiye ait Kruskall Wallis H testi bulguları*

	Evlilik Kararını Alış Biçimi	N	Sıra			
			Ortalaması	Sd	X ²	p
İlişkilerde Güven	Aile Onayı, Kendi Seçimim	457	372.49	4	15.296	.059
	Görücü, Kendi Tercihim	161	345.70			
	Aile Karşı, Kendi Tercihim	50	256.15			
	Tamamen Aile İsteği	2	390.00			
	Diğer	43	350.41			

Tablo 14. incelendiğinde “İlişkilerde Güven” ve “Evlilik Kararını Alış Biçimi” değişkenleriyle yapılan Kruskal-Wallis H testi sonuçlarına göre, bu değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p > .05$).

Evli bireylerin karşılıklı güven ile yetiştirilme tarzları (anne-baba tutumları) arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını anlamak için nonparametrik tekniklerden Kruskall Wallis H testi uygulanmıştır. Yapılan Kruskall Wallis H testi analizi sonucu Tablo 15.’ de verilmiştir.

Tablo 15. *Evli bireylerde karşılıklı güveni ile ailenin yetiştirme biçimi arasındaki ilişkiye dair Kruskall-Wallis H Testi bulguları.*

	Ailenizin Sizi Yetiştirme Biçimi	N	Sıra			
			Ortalaması	Sd	X ²	p
İlişkilerde Güven	Katı ve Baskıcı	117	261.77	4	52.721	.001
	Mükemmelliyyətçi	30	356.60			
	Her şeye İzin Veren	31	290.63			
	Tutarsız	99	306.23			
	Sevgi, Saygı ve Hoşgörülü	436	398.83			

Tablo 15 incelendiğinde Kruskall Wallis H testi analizi sonucunda karşılıklı güven ile ailenin yetiştirme biçimi arasında anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir ($p < .05$). Kruskall Wallis H testi sonucunda Ailenin Yetiştirme Biçimi değişkeni ile İlişkilerde güven arasında anlamlı ilişkinin hangi yetiştirme biçimleri arasında olduğunu netleştirebilmek, bağımsız gruplar arasında ortalamaların farkına bakmak ve gruplar arasında fark ya da eşitliği belirlemek için MannWhitney U testi yapılmıştır. Yapılan Mann Whitney U testi analizi sonuçları incelendiğinde, “Katı ve Baskıcı Tutum” ile “Sevgi, Saygı ve Hoşgörü” nün p değeri 000’ olduğu görülmektedir. Bu da her iki grup arasında anlamlı bir ilişki olduğu anlamına gelmektedir ($p < .05$). Diğer alt grupların ise birbirleri arasında anlamlı bir fark olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

4. TARTIŞMA

Evlü bireylerde kök aile ilişkileri ve ilişkide güven duygusu arasındaki ilişkiye ait analizi yapılan korelasyon bulgularına göre; “Kök Aileyle İlişkiler” ölçeği ile alt boyutları olan “Anne ile İlişkiler”, “Baba ile İlişkiler” “Aile Ortamı” ve “İlişkilerde Güven” ölçeği arasında anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. “İlişkilerde Güven” ölçeği ise “Anne ile İlişkiler” ve “Kök Aileyle İlişkiler” arasında anlamlı ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. “Kök Aileyle İlişkiler” ölçeğinin alt boyutları olan “Baba ile İlişkiler” ve “Aile Ortamı ile İlişkiler” arasında anlamlı ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kök Aileyle İlişkiler üzerine yapılan bir araştırmada köken aileden getirilen özelliklerin, inançların ve deneyimlerin evli çiftlerin evlilik uyumunu üst düzeyde etkilediği, cinsiyet açısından bakıldığında ise kadınların erkeklerle göre kök ailesinden getirdiği özellikleri hem evliliğine hem de eşlerine yansıttığını ancak erkeklerin kök aileden getirdiği özelliklerin sadece kendi evlilik uyumunu etkilediği görülmüştür (Sabatelli ve Bartle-Haring, 2003). Gürbüz’ün evlilik doyumu üzerine yaptığı araştırmaya baktığımızda köken aileden getirilen özelliklerin, inançların ve tutumların evlilik doyumunu direkt ve pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Gürbüz, 2021).

İkili ilişkilerdeki güven ile evlilik kalitesi üzerine yapılan bir araştırmada bireylerin yaşadığı yerleşim yerine göre evlilik kalitesi ve ilişkilerde güvenin değişmediği sonucu elde edilmiştir (Keleş, 2018). Yani kişilerin yaşadığı mekanın evlilik kalitesini ve güveni yordamadığı görülmektedir. Kıskançlık ve güven arasındaki ilişkinin incelenmesi için bir çok araştırma karşımıza çıkmaktadır. Partner kıskançlığı ve güven üzerine yapılan bir araştırmada, duygusal ilişkisi olan kişilerin benlik farklılaşması ve eşe güven arasında pozitif anlamlı, partner kıskançlığı ile güven arasında ise negatif anlamlı ilişki olduğu görülmektedir (Adalıoğlu, 2020). Yapılan başka bir araştırmada sosyal medya kullanımının çiftler arasındaki güven ve ilişki doyumu arasındaki ilişki incelenmiştir. Sosyal medya kullanım süresi arttıkça güven duygusunun azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çiftlerin birbirine olan güvenleri arttıkça da ilişki doyumunun arttığı gözlemlenmiştir (Dinçsoy, 2021). Yapılan bu araştırmaya baktığımızda sosyal medya kullanımı ile ikili ilişkilerde güven arasında negatif ve yüksek düzeyde, ilişkilerde güven ve evlilik doyumu arasında ise pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir.

Genel anlamda baktığımızda kök aileyle ilişkiler boyutunda daha çok evlilik uyumu, evlilik doyumu üzerine araştırmalar yapılırken, ikili ilişkilerde güven konusunda da evlilik doyumu, evlilik uyumu ve kıskançlık üzerine yapılan araştırmalar olduğu görülmektedir. İlgilili literatür tarandığında araştırma boyutunda özellikle evli bireylerde ikili ilişkilerde güven üzerine yurt içinde çok fazla araştırma yapılmadığı görülmektedir. Yapılan araştır-

maların genellikle bağlanma kuramı çevresinde toplandığı, güvenli bağlanma konusunda araştırmalar yapıldığı fark edilmiştir.

Araştırmanın bulguları incelendiğinde evli bireylerde cinsiyetin kök aile ilişkilerinden etkilenmediği, kadın veya erkek olmanın kök aile ilişkileri envanterinin alt boyutları olan anne ilişkileri, baba ilişkileri ve aile ortamından anlamlı düzeyde farklılaşmadığı görülmektedir. Karadayı'nın üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı kendi baba rolleri görüşlerinin incelendiği bir araştırmada demografik özelliklerde kızlarda erkeklere göre birçok faktörde ve alt boyutta ilişkinin daha anlamlı olarak yüksek çıktığı görülmüştür. Bu araştırmaya göre cinsiyetlerin bu şekilde farklılaşması ilerleyen zamanda çiftlerin kendi evliliklerini de etkileyeceği ve eşler arasındaki iletişimde önemli bir faktör olacağı düşünülmektedir (Karadayı, 2001). Çoğalan tarafından köken aile ve evlilik uyumu üzerine yapılan araştırmanın sonucuna bakıldığında kök aileyle ilişkilerde, cinsiyet arasında anlamlı farklılıklar bulunamamıştır (Çoğalan, 2017)

Bilgin'in kök aile ve evli bireylerin öz şefkati üzerine yaptığı araştırmada "Kök Aileyle İlişkiler Envanteri"nin "Anneyle İlişkiler" puanlarının cinsiyetle karşılaştırılması sonucu anlamlı bir farklılığın ortaya çıktığı görülmüştür. Kök aileyle ilişkiler envanterinin toplam puanına bakıldığında da anlamlı bir farklılık olduğu fakat "Babayla İlişkiler" ve "Aile Ortamı" alt boyutları incelendiğinde ise bu farklılığın görülmediği sonucu elde edilmiştir (Bilgin, 2022). Bir başka araştırmaya baktığımızda da KAİE toplam puanı ve ölçeğin alt boyutları açısından cinsiyet değişkeni değerlendirildiğinde aralarında istatistiksel anlamda bir farklılık olmadığı bulgusuna ulaşılmaktadır (Yuyucu, 2022).

Araştırmaların bir kısmında cinsiyetle kök aile ilişkileri açısından anlamlı ilişkiler olduğu bulunurken bir kısmında ise cinsiyet ile kök aileyle ilişkilerde anlamlı farklılıklar göstermediği sonucu elde edilmiştir. Yapılan bu araştırmada da cinsiyet ve kök aile arasında anlamlı bir sonuç ortaya çıkmamıştır. Farklı sonuçların ortaya çıkmasının bir takım sebepleri olabilmektedir. Örneklem sayısı, araştırmanın yapıldığı yer ya da kültürel özellikler bu sebepler arasında sayılabilmektedir.

Araştırmanın bulgular kısmı incelendiğinde yaş ile kök aile ilişkileri arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı görülmektedir. Kök aile ile yaş arasındaki ilişkinin bakıldığı araştırmalar incelendiğinde, araştırmanın bulgularıyla örtüşmediği görülmektedir. Yapılan bir araştırmanın bulguları incelendiğinde evli bireylerin yaş aralığı arttıkça kök ailesi ile olan ilişkilerinin normaleştiği ya da daha sağlıklı hale geldiği görülmüştür. Bunun nedeninin ise kişilerin yaşları arttıkça özgüvenlerinin de arttığının ve etrafında kendilerini destekleyici kişilere daha az ihtiyacı olduğunun görülmesi olduğu söylenmektedir (Aşkan, Çalık Var ve Özkan, 2022). Başka bir araştırmada ise

kök aile ilişkileri ile yaş değişkeni arasında düşük de olsa anlamlı bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin pozitif yönde olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Yuyucu, 2022).

İlgili alan yazına bakıldığında kök aile ilişkileri ile yaş değişkeni arasındaki ilişkinin doğrudan incelendiği bir araştırmaya çok fazla rastlanmamıştır. Bulunan araştırma sonuçları incelendiğinde ise bireylerin yaşları yükseldikçe kök aile ile ilişkilerinin daha uyumlu olduğu görülmektedir.

Bu araştırmanın bulgular kısmı incelendiğinde evli bireylerin eğitim durumu ile kök aileyle ilişkiler arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir. Yapılan bazı araştırmaların sonuçları bu araştırmanın sonuçlarını desteklerken bazı araştırmaların sonuçlarının ise desteklemediği görülmektedir. Yapılan bir araştırmanın bulgularına göre evli bireylerin eğitim durumlarının kök aileyle ilişkilerinde anlamlı bir fark oluşturmadığı görülmüştür (Dökel, 2022). Şiddetin kuşaklar arası aktarımına yönelik yapılan bir araştırmada ise kadınların eğitim seviyesi yükseldikçe şiddet mağduru olma oranının azaldığı görülmüştür. Aynı araştırmada kök ailesinden kuşaklar arası aktarım olarak şiddeti taşıyan erkeklerin ise eğitim seviyesini özellikle üniversite düzeyinde yükseltmesi ile beraber şiddet olgusunun kırıldığı görülmüştür (Beşpınar, Beşpınar ve Arslan, 2020)

Yapılan bu araştırmada “Kök Aileyle İlişkiler Envanteri”nin sadece lise ve üstü eğitim seviyesine sahip bireylere uygulanabilir olması eğitim durumlarıyla ilişkisinde kısıtlı kaldığını göstermektedir.

Evli bireylerin kök aileyle ilişkileri ve evlilik süreleri arasındaki bulgulara bakıldığında anlamlı bir ilişki elde edilmediği görülmektedir. Yapılan bir nitel araştırma sonucuna baktığımızda evlilik yılı arttıkça ilişkilerin daha bir olgunlaştığı, eşlerin birbirini daha iyi anladığı ve kök aile ile ilişkilere verilen önemin ve onlarla geçirilen zamanın arttığı görülmüştür (Nazlı, 2013). Kök aile ilişkileri ile ilgili yapılan bir araştırmada evlilik süresi değişkeni incelenmiştir. Kök aileyle ilişkiler ve evlilik süresi arasında bir farklılık olmadığı görülmüştür (Bilgin, 2022).

Evlilik yılı ile ilgili yapılan araştırmaların daha çok mutluluk, evlilik doyumu ve uyumu üzerinde yapıldığı ilgili alan yazın incelendiğinde görülmektedir.

Bu araştırmanın bulgularına baktığımızda evli bireylerin algıladıkları gelir düzeyi ile kök aile ilişkileri arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir. Yapılan bir çalışmada evli bireylerin algıladıkları gelir düzeyi ile kendi anne-baba tutumları arasında ve onlarla ilişkisinde anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Kendir ve Demirli, 2016). Bu çalışmayla yapılan bu araştırma sonuçlarının birbiriyle uyumlu olduğu görülmektedir.

Bilgin'in yaptığı bir araştırmaya göre ise "Kök Aileyle İlişkiler Envanteri"nin alt boyutu olan "Aile Ortamı" ile kişilerin algıladıkları gelir düzeyleri arasında anlamlı düzeyde farklılık görülürken, "Anne ile İlişkiler" ve "Baba ile İlişkiler" alt boyutlarında anlamlı düzeyde farklılaşmadığı görülmektedir (Bilgin,2022).

Yapılan bu araştırmada algılanan gelir düzeyiyle kök aile arasında sadece aile ortamı alt boyutunda anlamlı sonuç elde edilirken diğer alt boyutlarda anlamlı bir sonuç ortaya çıkmamıştır. Farklı sonuçların ortaya çıkmasının bir takım sebepleri olabilmektedir. Örneklem sayısı, araştırmanın yapıldığı yer, o yerin kültürel özellikleri ve eğitim düzeyi gibi durumlar bu sebepler arasında sayılabilmektedir.

Evlü bireylerin evlenme kararını alış biçimiyle kök aile ilişkileri açısından anlamlı bir ilişki olup olmadığını incelemek için bu araştırmanın bulgularına baktığımızda istatistiksel anlamda farklılıklar olmadığı görülmektedir. Kök aile ilişkileri alt boyutları incelendiğinde ise "Baba ile İlişkiler" de farklı evlilik kararı alış biçimi bu beş benzer sıralamada en yüksek puana sahiptir.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının 2021 yılında yaptığı Türkiye Aile Yapısı Araştırması sonuçlarına bakıldığında evliliklerin %46,1'inin görücü usulü ile gerçekleştiği görülmektedir. Bu evlilikler görücü usulü ile gerçekleşse de bireylerin rızası olduğu da belirtilmektedir. %34,9'u kendi rızası olduğunu ve ailesinin de bu evliliği desteklediğini, %10,7'si kendi görüşü alınmadan ailesinin isteğiyle evlendiğini, %5,3'ü kaçma ya da kaçırılma yoluyla evlendiğini, %2,7'si ise kendi isteğiyle evlendiğini ancak ailesinin rızasının olmadığını söylemiştir. (Türkiye İstatistik Kurumu, 2021).

Kaçarak evlenen kadınların kök ailelerine yönelik yapılan bir çalışmada nitel araştırma tekniklerinden görüşme yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada kaçarak evlenme biçimini seçme nedenlerinin kök ailelerinde karar alış biçimine dahil edilmemeleri, eğitimlerinin aileleri tarafından desteklenmemesi, cinsiyet rollerinin olumsuz yönde kullanılması, ev işlerine maruz bırakılmaları görüşülen kişiler tarafından belirtilmiştir (Doğancı, 2017). Bu araştırmaya göre kök aile içerisindeki yaşantıların evlenme biçimini etkilediği, isteklerinin dikkate alınmadığını düşünmeleri kaçarak evlenmeyi tercih etme sebebi olduğu anlaşılmaktadır. Yine yapılan bir araştırmada kök aileleri tarafından görücü usulüyle evlendirilen kişilerin boşanma oranlarının kişinin kendi rızasıyla evlenmeyi seçenlere göre yüksek olduğu sonu ortaya çıkmıştır (Yöntem, 2017).

Bu araştırmanın sonuçları ile alan yazında karşılaştırılan diğer araştırma sonuçlarından farklı olduğu görülmektedir. Araştırmaların uygulanış şekli, kullanılan ölçeğin sadece lise ve üstü eğitim düzeyine sahip bireylere uygulanması ve örneklem sayısının bu duruma etkisi olduğu düşünülmektedir.

Yapılan bu araştırmanın bulgularına bakıldığında “Anne ile İlişkiler” değişkeni için p değeri .000’dir. Bu sonuç, grupların en az bir çifti arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olduğunu göstermektedir. “Baba ile İlişkiler” değişkeni için p değeri .000’dir. Burada da gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. “Aile Ortamı” değişkeni için p değeri .000’dir. Gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. “Kök Aile İlişkileri” değişkeni için p değeri .000’dir. Bu da gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir.

Yapılan bir çalışmada 18 yaşına kadar bireylerin yetiştirilme tarzı ile kök ailesini algılama biçimi arasında ilişki olduğu, araştırmaya katılan kişilerin %44.7’si annenin yetiştirme tarzından hoşgörülü olduğunu, %43.3’ünün ise baba yetiştirme tarzının hoşgörülü olduğu cevabını vermiştir (Aşkan, Çalık Var ve Özkan, 2022). Yapılan başka bir çalışmada kök ailesinde demokratik anne baba tutumuyla yetişen bireylerin yetişkinlik zamanlarında kendi ailesine bunu yansıtacağı, öz şefkat düzeylerinin diğer anne baba tutumlarıyla yetişmiş olanlara oranla daha yüksek olacağı sonucuna ulaşılmıştır (Küçük, 2020)

Yetiştirilme tarzı ve evlilik tutumu üzerine yapılan başka bir çalışmada demokratik bir anne-baba tutumuyla yetişen bireylerin eş seçiminde düşük düzeyde de olsa anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı çalışma sonuçlarında cinsiyete göre anne baba tutumlarının farklılaştığı görülmüştür (Doğru, 2017).

Bu araştırmanın sonuçları ve yapılan literatür taraması sonucu ortaya çıkan çalışma sonuçlarının birbiriyle uyumlu olduğu, kök aile ile ilişkilerin, yetiştirilme tarzından etkilendiği görülmektedir.

Araştırmanın bulgular kısmı incelendiğinde evli bireylerin ilişkilerdeki güven duyguları ile cinsiyet aralarında anlamlı bir fark bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. İkili ilişkiler güven ölçeğinin Türkçe uyarlaması yapıldığında ölçeğin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık oluşturduğu görülmüştür. Evli kadınlardansa evli erkeklerin ölçek puan ortalamasının daha yüksek olduğu bu çalışma sonrasında görülmektedir (Çetinkaya, Kemer, Bulgan, ve Tezer, 2008). Kara’nın evli bireylerde evlilik yetkinliği, ikili ilişkilerde güven ve ilişkisel yılmazlığın demografik değişkenlere göre incelenmesi üzerine yaptığı bir çalışmada kadınların erkeklere oranla güven sıralamasının daha yüksek çıktığı görülmüştür. (Kara ve Şahin, 2018). Keleş’in yaptığı bir çalışmada ise cinsiyete göre ikili ilişkilerdeki güven duygusunun değiştiği, erkeklerin kadınlara göre güven düzeyindeki puanlarının anlamlı ölçüde farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır (Keleş, 2018). Bu araştırmanın sonucunun yapılan araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmediği görülmektedir.

Dinçsoy’un yaptığı çalışmada ise cinsiyetin güveni anlamlı bir şekilde yordamadığı görülmüştür (Dinçsoy, 2021). Tiryaki ve Karakuş’un yaptığı bir

saha çalışmasında ikili ilişkilerde güven ölçeği sonuçlarına göre güven duygusunun cinsiyetle bir ilişkisinin olmadığı görülmüştür. (Tiryaki ve Karakuş, 2018).

Yapılan bu araştırma ve tartışılan literatürdeki araştırmalara baktığımızda bazı araştırmaların cinsiyet ile ikili ilişkilerdeki güven arasında anlamlı sonuçlara ulaşırken, bazı araştırmalarda ise anlamlı sonuçlar çıkmadığı görülmektedir. Yaşanılan yer, kültürel faktörler, eğitim seviyesi ve evliliğe bakış tarzı bu sonuçların çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir.

Bu araştırmanın bulgular kısmına bakıldığında karşılıklı güven duygusu ile yaş arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmüştür. Yaş düzeyinin ilişkideki güveni etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırmanın sonucuyla örtüşen bir araştırmaya baktığımızda yaş değişkeninin, güveni anlamlı bir şekilde yordamadığı görülmüştür (Dinçsoy, 2021). Yine Tiryaki ve Karakuş'un yaptığı bir saha çalışmasında ikili ilişkilerde güven ölçeği sonuçlarına göre anlamlı bir farklılık göstermeyen demografik değişkenlerden birisi yaş olmuştur (Tiryaki ve Karakuş, 2018).

İkili ilişkilerde güvenin, kıskançlığın, benlik saygısı gibi faktörlerin incelendiği bir araştırmada evli bireylerde düşük oranda da olsa ikili ilişkilerde güven ve yaş arasında anlamlı ilişki olduğu görülmüştür. Evli olmayan bireylerde partnere güvenmeme ve kıskançlık düzeyi daha yüksekken, evli olan bireylerde güvenin daha arttığı, ilerleyen yaşlarda kıskançlığın daha az olduğu görülmektedir (Arpacıoğlu, Dönmez, Ayık ve Karadere, 2022). Araştırmanın sonuçları yorumlandığında evli bireylerin kıskançlık düzeyi daha az olduğu buna bağlı olarak güven duygusunun daha yüksek olduğu, aynı zamanda yaş ilerledikçe güvenin daha da arttığı söylenebilir.

Araştırmanın bulgularına bakıldığında evli bireylerin eğitim durumu ve ilişkilerdeki güven arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmüştür. İlgili alan yazın incelendiğinde ikili ilişkilerde güven ve bireylerin eğitim düzeylerine ilişkin doğrudan bir araştırmaya rastlanmamaktadır. Ancak birey doğduğundan itibaren güvenli bağlanma ihtiyacı duyduğu bakımını üstlenen kişilerin eğitim durumu, yetişkin olduğunda romantik ilişkilerindeki güveni etkilemektedir. Yapılan bir araştırmada çocukluktaki güvenli bağlanma şekilleri ile annelerin eğitim düzeyleri arasında bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine güvenli bağlanma şekilleri ile babaların eğitim düzeyi arasındaki ilişki incelendiğinde ise eğitim düzeyi düşük olan babaların çocuklarının kaçınmacı bağlanma stiline sahip oldukları görülmüştür (Subaşı ve Kazan, 2020).

Bu araştırmanın bulguları incelendiğinde evli bireylerin evlilik süreleri ile karşılıklı güven duygusu arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Evlilik doyumu, romantik kıskançlık ve bağlanma stilleri üzerine yapılan bir araştırmada evli bireylerin evlilik süreleri arttıkça kıskançlık oranının düş-

tüğü görülmüştür (Girgin ve Şık, 2018). Bu durumun ilişkilerdeki bağlanmayı arttırdığı ve eşlerin birbirlerine güvenle bağlanmalarını sağladığı söylenebilir.

İlişki boyutları ve psikolojik iyi oluş üzerine yapılan bir araştırmada ilişkide güvenin çeşitli demografik değişkenlerle anlamlı bir farklılık göstermediği, bu değişkenlerin arasında evlilik süresi de olduğu görülmektedir (Kılıç, 2021). Yani kaç yıldır evli oldukları eşlerin birbirine olan güven duygusunu etkilememektedir.

İkili ilişkilerdeki güven araştırmasının çoğunlukla kıskançlık, psikolojik iyi oluş, evlilik kalitesi gibi konular üzerinde yapıldığı görülmektedir. Evlilik süresi de çoğunlukla kıskançlık düzeyi ile beraber ele alınmaktadır. İlişkilerde güven ve evlilik süresi üzerine çok kısıtlı sayıda araştırmaya rastlanmaktadır. Bu araştırma sonuçlarının çoğunun da yapılan araştırmanın sonuçlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir.

Araştırmanın bulgular kısmı incelendiğinde evli bireylerin algıladıkları gelir düzeyi ile karşılıklı güven arasında anlamlı ilişkiler olduğu ortaya çıkmıştır. . Gelir düzeyini düşük ve orta olarak algılayan katılımcıların p değeri .045 olurken, gelir düzeyi düşük ve yüksek olan katılımcılarla gelirini orta ve yüksek olarak algılayan katılımcıların p değeri .000 olmuştur. Yani yapılan bu araştırmada farklı gelir düzeyine sahip bireyler arasında “İlişkilerde Güven” konusunda farklı sıralama ortalamaları bulunmaktadır.

Kişiler arası sosyal güvenin kişilerin bireysel özellikleriyle ilişkisini ortaya koymaya çalışan bir araştırmada yüksek gelir düzeyine sahip bireylerin ikili ilişkilerde istatistiksel olarak güven duygusunun pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Aytaç, Çarkoğlu ve Ertan, 2017).

Kara'nın evli bireylerde evlilik yetkinliği, ikili ilişkilerde güven ve ilişkisel yılmazlığın demografik değişkenlere göre incelenmesi üzerine yaptığı bir araştırmada ilişkilerdeki güven düzeyinin evli bireylerdeki gelir düzeyiyle ilişkisinde anlamlı farklılıklar ortaya çıkmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Kara ve Şahin, 2018). Tiryaki ve Karakuş'un yaptığı bir saha çalışmasında ikili ilişkilerde güven ölçeği sonuçlarına göre aylık gelir düzeyiyle, ilişkilerde güven arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (Tiryaki ve Karakuş, 2018).

Bu araştırmanın sonuçları ile literatür taraması sonucunda bakılan çalışmaların sonuçları değerlendirildiğinde bir kısım araştırmalarının sonuçlarıyla örtüştüğü görülürken, bir kısım araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmediği görülmektedir.

Evli bireylerin evlenme kararını alış biçimi ile eşlerin birbirine güveni arasındaki ilişkiye ait bulgular incelendiğinde, aralarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. İlgili alan yazın incelendiğinde evlenme kararını

alış biçimi ile ilişkilerdeki güveni inceleyen pek fazla çalışmaya rastlanmamıştır. Genellikle bu konuya yakın olarak evlenme biçimi ve aldatma üzerine yapılan çalışmaların olduğu görülmektedir.

Mardin’de 11’i kadın, 11’i erkek olmak üzere 22 kişiyle derinlemesine görüşme yöntemi kullanılarak evlenme biçimleri üzerine yapılan çalışmada görücü usulü evliliklerin daha güvenli olduğu için aileleri tarafından seçimin yapıldığı evliliklerin var olduğu görülmüştür. Bu araştırmanın sonuçlarından bir tanesini oluşturan bu durum da yabancı birinin yeteri kadar güvenilir olmadığı düşünülmektedir (Güven ve Poyraz Tazoğlu, 2017)

Yapılan bir başka çalışmada ise geçmişe oranla günümüzde gençlerin evlilik ilişkisinde sevgi, saygı ve güvene önem verdikleri; kendi seçtiği kişiyle yaptığı evliliklerde eşine karşı duyacağı güvenin daha yüksek olduğu görülmektedir (Yıldırım, 2021). Yani aşk evliliği ve kişinin kiminle evleneceğine kendisinin karar vermesi eşe güven duymasını da sağlamaktadır.

Yapılan bu çalışmaların sonuçları istatistiksel olarak değerlendirildiğinde ilişkisel açıdan net cevaplar vermenin güç olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmaların genellikle nitel araştırma olması ve görüşme yöntemi kullanılması daha az sayıda kişiye ulaşılmasına neden olmakta ve bu durum çalışmaların sınırlılığını ortaya koymaktadır. Yapılan çalışmadan elde ettiğimiz bulgularla literatürde ortaya çıkan sonuçların birbiriyle örtüşmediği görülmektedir.

Evli bireylerin yetiştirilme tarzı ile eşlerin güven duygusu arasındaki ilişkiyi incelemek için yapılan bu çalışmanın bulgularına baktığımızda; “İkili İlişkilerde Güven” ölçeği ile yetiştirilme tarzları (anne-baba tutumları) arasında Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Araştırmamızın alt problemlerinden olan evli bireylerde ailenin çocuğunu yetiştirme biçimi ile ilişkilerde güven arasındaki ilişkiye dair bulgulara baktığımızda “Katı ve Baskıcı Tutum” ile ” “Sevgi, Saygı ve Hoşgörü” nün p değerinin .000’ olduğu ve her iki grup arasında anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Diğer grupların ise birbirleri arasında anlamlı bir fark olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Yapılan bir araştırma sonuçlarına göre anne-baba tutumlarından olan otoriter tutumla eş seçmenin güveni düşük düzeyde de olsa etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Doğru, 2017). Demokratik anne baba tutumuna sahip olan bireylerin ilişkilerinde daha sağlıklı ve mutlu olduğu, partnerlerine olan güven düzeyinin olumlu yönde etkilendiği bir başka çalışmanın sonucunu oluşturmaktadır (Demirli ve Kendir, 2016). Anne baba tutumlarının çocuklarının evlilik hayatında eşler arasındaki ilişkileri olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebileceği bilinmektedir. Çocuğun daha ilk yıllarda ailesinden edindiği temel güven duygusu bireylerin yetişmesinde önemli bir faktördür. Yanlış anne-baba tutumu sergileyen ailelerin çocuklarının yetişkinlik döneminde

olumsuz bir çok davranış sergilediği görülmektedir (Özsoy, 2014). Bozkurt ve Akcanbaşı'nın yaptığı araştırmada otoriter anne tutumu ile demokratik anne-baba tutumunun evlilik uyumu üzerinde anlamlı bir ilişki oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Otoriter anne baba tutumu sergileyen ebeveynlerin çocuklarının güvenli bağlanma sorunu yaşayabileceği ve kendi evliliklerinde eşine karşı olan güven duygusunun çok sağlıklı olmayacağını söylemektedir (Bozkurt, 2020).

Yapılan bir araştırmada evli bireylerin geçmişte kendi aileleri içerisinde maruz kaldığı anne-baba tutumunun, yetişkinlikte ve ikili ilişkilerde etkili olduğu tespit edilmiştir. Özellikle çocukluk döneminde bakım veren kişiye güvenli bağlanma konusunda problem yaşadığında, eşlerine karşı da güven sorunu yaşayacağı sonucu elde edilmiştir (Arriaga ve Kumashiro, 2019)

Yapılan tüm bu araştırmaların sonucu yapılan bu araştırmanın bulgularıyla örtüştüğü görülmektedir. Yapılan bu araştırmayla elde edilen bulgular kök aileyle ilişkiler ve ikili ilişkilerde güven konusunda anlamlı sonuçları ortaya çıkarması yönünden önemlidir ve ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuç

Araştırmada kök aileyle ilişkiler ve ikili ilişkilerde güven arasında yapılan korelasyon analizinde anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür ve bu durum araştırmanın ilk hipotezini desteklediği sonucuna ulaşılmıştır. Kök aileyle ilişkiler, çeşitli demografik özellikler açısından değerlendirildiğinde; cinsiyet, yaş, eğitim durumu, evlilik yılı, algılanan gelir düzeyi ve evlilik kararını alış biçimi açısından anlamlı bir farklılık olmadığı, kök aileyle ilişkiler ve yetiştirilme tarzları (anne-baba tutumları) arasında ise istatistiksel olarak anlamlı farklar olduğu görülmektedir. İkili ilişkilerde güven ve çeşitli demografik özellikler değerlendirildiğinde; cinsiyet, yaş, eğitim durumu, evlilik kararını alış biçimi ile aralarında anlamlı bir fark olmadığı görülürken, ikili ilişkilerde güven ile algılanan gelir düzeyi ve yetiştirilme tarzları (anne-baba tutumları) arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir.

5.2. Öneriler

Araştırma sonucunda elde edilen bululara bağlı olarak aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Araştırmada kadın katılımcıların sayısı erkek katılımcıların sayısından oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bundan sonra yapılacak olan araştırmalarda cinsiyetler arası dengenin sağlanması araştırma sonuçlarının daha geçerli ve güvenli olmasını sağlayacaktır.

- Evlilik süresi ve ikili ilişkilerde güvene yönelik yurt içinde yapılan

çalışmaya rastlanılmamıştır. İlerleyen zamanlarda ilişkilerde güven üzerine yapılacak araştırmalarda evlilik süresi değişkenin eklenmesi ve güveni ne kadar yordadığını ölçülmesi önerilmektedir.

- Örneklem olarak Samsun ili merkez ilçeleriyle sınırlandırılan çalışma farklı bölge ve kültürlerde uygulandığı zaman farklı sonuçlar elde edilebileceği düşünülmektedir.

- Bu araştırma evli bireylere yönelik olarak yapılmıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalarda sadece evli bireylere değil, duygusal olarak birlikte olan herkese uygulanabilmesi daha fazla ve farklı sonuçlar elde edilebilmesini sağlayacaktır.

- Kök aile içerisinde anne-baba tutumları ve ilişkilerde güven arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmektedir. Anne-baba tutumlarının etkililiği düşünüldüğünde ailelere bu konuda psiko-eğitim çalışmaları düzenlenmesi önerilmektedir.

KAYNAKLAR

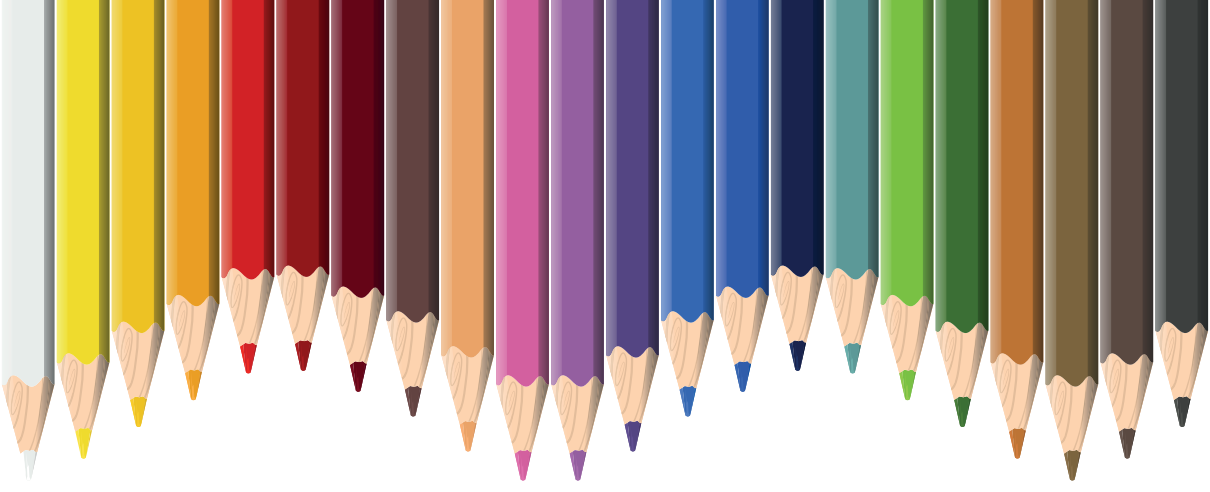
- Adaloğlu, G. (2020). *Algılanan Ebeveynlik Biçimi İle Kıskançlık, İkili İlişkilerde Güven ve Partnere Saygı Arasındaki İlişkide Benlik Farklılaşmasının Aracı Rolü*. Yüksek Lisans Tezi. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klinik Psikoloji Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Algan, C. (2018). *Ebeveynini Kaybetmiş Evli Bireylerde Evlilik Doyumunun Aile İşlevselliği Açısından Açıklanması*. Yüksek Lisans Tezi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
- Aral, N., Aysu, B. ve Kadan, G. (2020). Covid 19 sürecinde çocuklar: Gelişimsel ihtiyaçlar ve öneriler. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 360-379.
- Arpacıoğlu, S., Dönmez, B., Ayık, B. ve Karadere, M. E. (2022). Romantik ilişkilerde kıskançlığın benlik saygısı, empati becerisi, güven, ilişki kalitesi ve çeşitli faktörler üzerinden incelenmesi. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 116-124.
- Arriaga, X. B. ve Kumashiro, M. (2019). Walking a security tightrope: Relationship-induced changes in attachment security. *Current Opinion in Psychology*, 25, 121-126.
- Aslan, K. (2002). Değişen toplumda aile ve çocuk eğitiminde sorunlar. *Ege Eğitim Dergisi*, 1(2), 25-33.
- Baş, E. (2021). Evlilik: Modernleşme sürecinde kuşaklararasıda yaşanan değişim. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 821-845.
- Beşpınar, L. Z., Beşpınar Akgüner, F. U. Ve Arslan, H. (2020). Understanding the Inter-generational Transmission of Violence Through Men's Experiences: The Case of Violence in Bilateral Relations of Witnesses and / or Victims of Domestic Violence. *Data on Domestic Violence Against Women and Politics* (pp.395-421), İstanbul: Nota Bene Yayınları.
- Bilgin, E. (2022). *Evli bireylerde öz şefkat ve kök aile ilişkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Aile Eğitimi ve Danışmanlığı Ana Bilim Dalı Aile Eğitimi ve Danışmanlığı Bilim Dalı, İzmir.
- Bozkurt, B. (2020). *Çocukluk Çağı Travmalarının, Anne Baba Tutumlarının Ve Bağlanma Stillerinin Evlilik Uyumu Üzerindeki Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Klinik Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Burç, P. E. (2018). Evlilik ve aile olguları üzerinden gündelik hayata sosyo-kültürel bir bakış. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(13), 135-141.
- Büyüköztürk, Ş., vd. (2020). *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Can İ. Ü. (2018) Güven araştırmaları güvenilir mi? Sosyal güven araştırmalarının yöntemine ilişkin eleştiriler bir yaklaşım. *Manas sosyal Araştırmalar dergisi*, 7(2) 481-497

- Cihan, H. (2007). *Evlilik doyumunu açıklamaya yönelik bir model geliştirme*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, Ankara.
- Çam, M.O., Engin, E. ve Uğuryol, M. (2017). Üniversite öğrencilerinde benlik gelişimi ve güven duygusu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), 508-514.
- Çetinkaya Yıldız, E., Kemer, G., Bulgan, G. Ve Tezer, E. (2008). İkili ilişkiler güven ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları. *PDR Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(29), 65-77.
- Çın, A. (2020). Erken çocukluk dönemi din eğitiminde ebeveyn tutumlarının etkisi. *Batman Akademi Dergisi*, 4(2), 66-81
- Çizmecioğlu, R. (2020). *Evlilik Olgunluğu İle Evlilik Beklentisi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Aile Danışmanlığı Ana Bilim Dalı Aile Danışmanlığı ve Eğitimi Bilim Dalı, İstanbul.
- Çoğalan, Y. (2017). *Evli Bireylerin Kök Aileleriyle İlişkileri Ve Evlilik Uyumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı, Samsun.
- Demircioğlu, H., Şahin, F.T. ve Günindi, Y. (2011). Anne babaların görüşlerine göre aile işlevleri. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(1), 92-106.
- Demirli, C. ve Kendir, M. (2016). Evlilik doyumunu üzerinde anne baba tutumunun etkisinin incelenmesi. *Education Sciences*, 11(3), 96-113.
- Dinçsoy, B. (2021). *Sosyal Medya Bağımlılığının Romantik İlişkilerdeki Güven Duygusu Ve İlişki Doyumu Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Kent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı Klinik Psikoloji Bilim Dalı, İstanbul.
- Doğru, D. (2017). *Algılanan Anne Baba Tutumlarının Eş Seçme Stratejileri ve Evlilik Tutumu İle ilişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı Klinik Psikoloji Bilim Dalı, İstanbul.
- Dokur, A. S. (2019). *Yetişkinlik Dönemi Kişilerarası Güven ve Dindarlık İlişkinin Psikolojik Tahlili: Osmaniye Örneğinde*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Sakarya.
- Dökel, B. ve Kabasakal, Z. (2022). Prediction of Loneliness in Married Adults in Terms of Family-of-Origin and Cognitive Triad. *Journal of Social Research & Behavioral Sciences*, 8(17).
- Girgin, B. ve Şık, B. A. (2018). Çatalca'da yaşayan evli bireylerin bağlanma stilleri, romantik kıskançlık düzeyleri ve evlilik doyumları arasındaki ilişki. *Aydın Sağlık Dergisi*, 4(2), 41-54.
- Günay, G. ve Bener, Ö. (2013). Gençlerin evlilik ve aile yaşamına ilişkin tutumları. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 1-16
- Günen, H. ve Poyraz, T. (2017). Mardin'de gerçekleştirilen tercihli ve geleneksel evliliklerin

- nedенleri ve evliliğe karar verme süreci. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (26), 187-222.
- Gürbüz, S. (2021). 18-35 yaş arası kadınların pms belirtileri ve cinsel doyumlarının kişilik özellikleri ile ilişkisinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Gürses, İ. ve Kılavuz, M. A. (2011). Erikson'un psiko-sosyal gelişim dönemleri teorisi açısından kuşaklararası din eğitimi ve iletişiminin önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 153-166.
- Güven, N. (2017). *İmago Yaklaşımına Dayalı Grupla Psikolojik Danışma Uygulamasının Çiftlerin Evlilik Doyumuna ve Uyumuna Etkisi*. Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bilim Dalı, Sakarya.
- Kara, E. ve Şahin, F. Y. (2018). Evli bireylerde ilişkisel yılmazlık, evlilik yetkinliği ve ikili ilişkilerde güvenin demografik değişkenlere göre incelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(86), 378-398.
- Karadayı, F. (2001). Gençlerin babalık rolüne ilişkin tutumları kendi babalarının davranışı ve sosyo demografik faktörlerle ilişkisi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(8), 165-188
- Kavak, A. K. (2018). *Evlilik birliğinin korunması*. Yüksek Lisans Tezi. Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı, Ankara.
- Keldal, G. (2021). Evliliğe bakış açısı ve evlilikten beklentiler. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30(1), 1-10.
- Keleş, A. (2018). *Evlilik Kalitesi ile Affetme, İkili İlişkilerde Güven ve Mizah Tarzları Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Burdur Mehmet Akif Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı, Burdur.
- Kılıç, B. (2021). Romantik ilişkilerde psikolojik iyi oluş ve ilişki boyutları üzerine bir inceleme. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10(2), 401-417.
- Kula, S. ve Çakar, B. (2015). Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında toplumda bireylerin güvenlik algısı ve yaşam doyumları arasındaki ilişki. *Bartın Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(12), 191-210.
- Küçük, M. (2020). *Yetişkinlerin öz şefkat, bağlanma stilleri ve psikolojik iyi oluş özelliklerinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Psikoloji Ana Bilim Dalı Klinik Psikoloji Bilim Dalı, İstanbul.
- Nazlı, S. (2013). *Aile Danışmanlığı (9. Baskı)*. Ankara: Anı yayıncılık
- Nazlı, S. (2013). Evli kadınların aile sistemleri algısı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 46(1), 417-438.
- Özer, E. (2022). Araştırma makalesi Türk atasözlerinde Erikson'un psikososyal gelişim dönemleri. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57(2), 1054-1076.
- Özsoy, K. (2014). *Parçalanmış Aileye Sahip Üniversite Öğrencilerinin Anne Baba Tu-*

tumlarını Algulama Biçimleri Ve İlişkilerle İlgili Bilişsel Çarpıtmaları. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Aile Eğitimi Ve Danışmanlığı Ana Bilim Dalı Aile Eğitimi Ve Danışmanlığı Programı, İzmir.

- Polat, K. ve İlhan, T. (2018). Evli bireylerde çift uyumu ve bazı psikolojik belirtilerin benliğin farklılaşması açısından incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, 8(50), 87-115.
- Sabatelli, R. M. and Bartle-Haring, S. (2003). Family-of-origin experiences and adjustment in married couples. *Journal of Marriage and Family*, 65(1), 159-169.
- Tiryaki, S. ve Karakuş, M. (2018). Evli bireylerin sosyal medya kullanımları üzerine bir saha araştırması. *E-Kurgu*, 26(3), 422-443.
- Tunç, S. (2019). *Üniversite Öğrencilerinin Aile Aidiyeti, Evlilik Beklentileri ve Evlilik Tutumları Arasındaki İlişki*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Türkiye Aile Yapısı Araştırması* (2021). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK).
- Yavuzer, H. (1990). Ana-baba okulu. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, B. (2020). Sosyal hizmet uygulamasında bowen'ın aile sistemleri yaklaşımı. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(47), 287-313.
- Yıldırım, S. (2021). Evlenme tercihlerinin dönüşümünde kuşaklararası farkın toplumsal değişim temelinde incelenmesi: ığdır üniversitesi örneği. *Sosyoloji Dergisi*, (41-42), 53-79.
- Yöntem, M. K. (2017). *Kök Ebeveynlik Biçimlerinin Boşanma Göstergeleri Üzerindeki Yordayıcı Gücü*. Doktora Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Bili Dalı, Tokat.
- Yuyucu, Y. (2022). *Evli Bireylerde Kök Aile İlişkileri, Evlilik Uyumu ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkiler*. Yüksek lisans Tezi. Nişantaşı Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Psikoloji Ana Bilim Dalı Psikoloji Bilim Dalı, İstanbul.

Bölüm 3

MORALİTEDEN ETİĞE HEGEL'İN KANT ELEŞTİRİSİ^{1*}

Murat SATICP

1 *Çalışma, Ege Üniversitesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalında Prof. Dr. Nilgün Toker Kılınç danışmanlığında 2012 yılında tamamlanmış olan “Kant’ın Hukuk Felsefesi ve Çağdaş Hukuk Felsefesine Etkisi” başlıklı doktora tezinden revize edilerek üretilmiştir.

2 Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, msaticister@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8469-3163.

Giriş

Aydınlanma felsefesinin, özellikle Aydınlanma'nın zirvesi olarak görülebilecek olan Immanuel Kant'ın teorik ve pratik felsefesinin ilk etkisi, kendisine yönelik eleştirileri beslemek olmuştur. Modern düşüncenin on dokuzuncu yüzyılda Alman İdealizmi ile büründüğü karakter, Aydınlanmacı ve modern bilim, ahlak, hukuk ve politikanın dayandığı temel ilke, kavram ve referanslara yönelik eleştiride kendini sunmaktadır. Bu eleştiri modernitenin temel aydınlanma, ilerleme, akılcılık ve evrensellik kavramlarına yönelik bir eleştiridir. Eleştirinin odağında Aydınlanma'nın söz konusu ilke ve kavramlarının soyut ve formel olduğu, tarih ve yaşam koşullarından bağımsız bir özne, toplum ve irade tanımına dayandığı bulunur. Alman İdealizmi ise bu eleştiriden hareketle felsefi söylemini, tarihsel ve pratik koşulların özneyi, bireyi, toplumları ve kurumları ne kadar etkilediklerini sorunsallaştıran özne, tarih ve praxis üzerine kurar. Felsefeyi salt teorik bir edim olmaktan çıkaran Alman Materyalizmi'nde ise on dokuzuncu yüzyılda liberalizm, kapitalizm, faydacılık ve sömürgecilik pratiklerinden etkilenen insanların ve toplumların ileri, aydın ve refah içerisinde olmadıkları teşhisiyle modernite, modernizm ve modernliğin temel ilkelerine yönelik bir başkaldırıyı izlemek mümkün. Doğa bilimlerinin nesnel yöntemselliğine karşı insan ve kültür bilimlerinin vurgulanması, tarih, yaşam dünyası ve sosyal problemlerin sorunsallaştırıldığı koşullar içerisinde bu eleştiriler modernliğe dair erken bir kritiği karşımıza çıkarmıştır. Bu kritik, temellerini modernliğin krizlerine dair tespitlerinden alır ve yirminci yüzyıla miras bıraktığı pek çok sorunsalı da içerisinde taşıyarak Aydınlanma, akıl, bilim, ahlak, politika, hukuk ve sanat alanlarında çatışmalı ve zengin bir miras devreder. Söz konusu mirası anlamadan yirminci yüzyılın ve çağımızın sorunsallarını ele almak, anlamak ve içerisinde bulunduğumuz dünyayı değiştirmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, bu çalışma, on dokuzuncu yüzyılın felsefi söylemini etkilemiş olan ve modernite ve Aydınlanma'nın temellerini derinden sarsmış olan Hegel'in Aydınlanma'nın zirve noktasını oluşturan Kantçı felsefeye yönelik eleştirilerini konu edinmektedir.

Nitekim Hegel'in kritiği, daha sonra Karl Marx tarafından idealizmden sıyrılmış bir tarihsel materyalizme evrilecek, fenomenolojik gelenekte modern bilim ve felsefenin nesnelciliğine yönelik eleştirisine yön verecektir. (Husserl, 2007). Frankfurt Okulu ile birlikte, eleştiri Marx dolayımından geçerek *akılın araçsallaşması* (Adorno, Horkheimer, 2010) ve *kültür endüstrisi* (Adorno, 2009) eleştirisi olarak Aydınlanma'ya ve akla yönelik felsefi söylemleri etkileyecektir:

Kapsayıcı araçsal akıl, şeylerin kendilerine özgü niteliklerini, onlara duyuşa, toplumsal ve tarihsel biricikliklerini veren özelliklerini göz ardı eder; öznenin amaçlarına ve hedeflerine, kendini korumaya odaklanır. Böylesi bir akılsallık, birbirine benzemeyen (eşit olmayan) şeylere benzer (eşit) muamelesi eder, nesnelere öznelere (düşünsel olmayan

dürtüleri) içinde eritir. Bu eritme, kavramsal düzlemdeki tahakkümdür. Amacı kavramsal ve teknik hakimiyet sağlamaktır. Kapsayıcı akılsallık akılsallığın tamamı olarak görülmeye başladığında, tikel olanın kendi başına idrak edilme imkanı ortadan kalkar ve aydınlanmış aklın yola çıkma nedeni olan amaçların önü tıkanır. Tikeller hakkında hüküm vermenin ve araçlarla amaçlar hakkında akli düşünmenin olanağı kalmayınca, insan amaçlarını gerçekleştirmenin aracı olması gereken akıl başlı başına bir amaç haline gelir, böylece Aydınlanma'nın asıl amacı olan özgürlüğün ve mutluluğun aleyhine işlemeye başlar (Bernstein, 2009: 14)

Bunun yanında Hegelci eleştiri, modernitenin evrenselliğine karşı post-modernizmin tikelliklere vurgu yapan felsefi söyleminin Marx ve Nietzsche üzerine yaptığı vurguyu anlamaya olanak verecektir. Elbette bu çalışmanın sınırlarını aşan bu etki, çalışmada özellikle Kant'ın ahlak felsefesine yönelik Hegel'in eleştirilerine yoğunlaşarak betimlenmeye çalışılacaktır.

Evrensellikten Tikelliğe: Hegel'in Evrensellik Eleştirisi

Hegel'in genel olarak ahlak sistemlerine yönelik eleştirisinin merkezinde bu sistemlerin insanları, onların özgürlüklerini, istek ve eylemlerini içerisinde yaşadıkları toplumdan soyut biçimde düşündükleri yatmaktadır. Dahası Hegel'in eleştirisi, modern ahlak öğretilerinin soyut bir insan kavrayışına sahip olduğuna yöneliktir. Hegel'in sistemindeki soyut insan veya kişi eleştirisi, ahlak öğretilerindeki özgürlük, istek, eylem ve irade tanımlarının kişilerin yaşantılarının, bir aradalıklarının, çatışmalarının, mülkiyet ve hak bağlamalarında oluşan ilişkilerinin göz ardı edilerek yapıldığı eleştirisine de biçim verir.

Özel olarak Kantçı ahlak felsefesi düşünüldüğünde Hegel'in eleştirisini yönlendiren temel unsurun Kantçı formel “kendinde ödev” kavrayışı olduğu söylenebilir. Hegel, formel ve deontolojik ahlaksal yasa anlayışını temel alan ödev ahlakının, kişiyi toplumdan ve gerçeklikten soyut biçimde düşündüğünü iddia eder. Hegel, evrenselliği ve formelizmi ayrıca Kant'ın bu ilkelerden çıkarsadığı ödev kavramını, “boş” olmakla itham eder (Hegel, 2001: 135). Kendinde ödev argümanı, Hegel'e göre, bireye çelişme ve çatışmadan kaçınmayı görev olarak veren boş ve içeriksiz bir formülden başka bir şey değildir. Ona göre “ödev, evrensel ve moral bilincin özü olduğu ve sadece kendi içerisinde kendi kendine işaret ettiği sürece sadece soyut bir evrensellik ve içeriksiz bir özdeşlik karakterine, soyut bir olumlamaya, belirli bir karakterin eksikliğine sahiptir” (Hegel, 2001: 135). Görüldüğü üzere, Kant'ın ahlak felsefesinin merkezi ilkesi olan ödevin içerdiği formellik ve evrensellik Hegel'in eleştirisinin odağıdır.

Hegel'in Kant ile olan çatışması, Hegel'e göre Kant'ın gayet iyi biçimde betimleyebildiği evrensel ilkelerin nasıl gerçek kılınabileceği zeminindedir. Hegel'in “boş” olduğu yönünde eleştirdiği ödev ahlakına hücumu, ilk olarak “aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını isteyebileceğin maksime göre ey-

le”mi (Kant, 1997b: 4: 436) buyuran evrensel yasa formülüdür. Bu formül, insan olmaktan dolayı zaten içerilen antropolojik, doğal, yaşamsal ve deneysel farklardan türeyen isteklere yönelen eylem biçimleri arasındaki çatışmayı engellemek amacıyla Kant tarafından kullanılır:

Aynı zamanda evrensel bir yasa olarak kabul edilebilecek bir maksime göre eyle. Bu yüzden sen ilk olarak öznel ilkeleri açısından eylemlerini düşünmelisin; sadece bu yolla ilkenin aynı zamanda nesnel biçimde kabul edilip edilmeyeceğini bilebilirsin: Akıl, ilkeyi aynı zamanda verili bir evrensel yasa olarak düşündüğünde verili bir evrensel yasa gibi tanımlar (Kant, 1991: 225).

Bu formül genel olarak evrensellik ilkesi olarak bilinmekle birlikte, öznel eylem motivasyonlarının evrensel bir ahlaksal yasa olabilecek biçimde istenmesinin koşuludur. Kant için bu formül, öznel, deneysel ve tikel maksimlerin evrenselleşebilirliğinin rasyonel, formel ve a priori ölçütü olarak tesis edilmelidir. Evrensellik formülünü içeren koşulsuz buyruk, yani kategorik imperatifin düzenleyici karakteri, kişilerin empirik ve öznel eğilim ve dürtülerinden bağımsız olmalarına dayanır. Dahası, o, kişileri “koşulsuz-sınırsız isteğe” zorlar. Zira “ödev kavramı, yasa aracılığıyla özgür isteğin zorunluluğu (zorlama) kavramını kendisinde taşır” (Kant, 1991: 230). İçsel ahlak yasası, kategorik imperatifin düzenleyici, denetleyici ve evrenselleştirici formülünün sonucu olarak, ödev kavramında belirginleşir. Ödev, kategorik imperatifin evrenselleşebilirlik testinden geçen evrensel, otonom, koşulsuz-sınırsız iyiyi içeren saf, iyi isteği taşır. Bu haliyle ödev, bireyin aynı zamanda ahlaksal eylemi gerçekleştirmesini sağlayacak olan “kendinde iyi” olduğu için istenilen temel ahlaksal kavramdır. Bu açıdan bakıldığında Kant’ın ahlak felsefesi, “koşulsuz iyi”den dolayı eyleme, yani “ödevden dolayı eyleme ilkesi”ne dayanır. Koşulsuz iyiyi isteme ilkesi, ödevde içerilmekte olduğundan kişilere hangi ilkedен dolayı eylemde bulunmaları gerektiğini buyuran yasadır. Nitekim Kant için,

(...) maddi belirleme nedeni özne tarafından yalnızca deneysel olarak bilinebildiği için, bu ödevde bir yasa olarak bakmak imkânsızdır; zira yasa nesnel olduğundan, her durumda ve tüm akıl sahibi varlıklar için istemeyi belirleyen aynı nedeni içermelidir (Kant, 1997 a: 5:25).

Aslında ahlak yasası ve ödev kavramları, Kant’ın ahlak felsefesinde evrenselliği, formelliği ve koşulsuz-sınırsız iyi istekten dolayı eylemeyi kişilere içsel, zorlayıcı ve denetleyici bir buyruk formunda sunar. Böylece ödevden dolayı eyleme ilkesi ahlakın dayanacağı evrensel maksimin ne olduğunu gösterir. Yine bu ilke kişileri bu evrensel, ahlaksal maksimden dolayı eylemeye yasa formundaki ve zorlayıcılığındaki içsel kategorik buyruğa bağlar. Söz konusu zorlama, kişilerin kendilerine koydukları otonom bir sınırlamadır; diğerlerinin özgür istekleriyle karşılıklı bağıntılı olmaya işaret eder. Bu bağıntı, ahlaksal biçimde hem kişisel hem de kişiler arası bağlayıcı ve sınırlandırıcı, yani hukuksal zorlayıcı yasa tarafından buyrulmayan, kişinin kendi kendine uymayı seçtiği, içsel bir yasa çıkarır.

Hegel, yukarıda betimlendiği biçimiyle evrensellik formülünü, kategorik imperatifin “boş” ve “içeriksiz” olduğu iddiasına odaklanarak eleştirir.

Kant sadece kategorik imperatifin işleyemediği geçmiş varsayımlara ilişkin moralite testi için bize hiçbir prosedür önermemekle kalmaz, moralitede gerçekten işleyenler bu varsayımlar olduğu için Hegel kategorik imperatifin boş olduğunu söyler. Mülkiyetin var olduğu kabul edildiğinde, çalmaya ilişkin maksimimizin moral statüsüne karar verilir. Maksimlerin testinde kategorik imperatif, hiçbir belirlenim sağlamaz (Sedgwick, 1996: 566).

Kantçı ahlak ve evrensellik vurgusu, Hegel’e göre, geçmiş varsayımları içermediğinden, yani içeriksiz biçimde isteğin sadece kendisini istediğinden dolayı ödev kavramsallaştırmasını başlangıç noktası olarak alır. Bu başlangıç noktası, maksimlere yönelik içeriksizlik testidir ve bu içeriksizliği Kant, isteğin otonomisi düşüncesini merkeze aldığı ahlak felsefesinin zeminine yerleştirir. Hegel’in itirazı bu noktaya yoğunlaşır, yani söz konusu içeriksizliğe yöneliktir.

Hegel, materyalin dıştan getirilebileceğini ve bu yolla tikel ödevlerin korunabileceğini belirtir. Oysa çatışmanın yokluğu ve kendisiyle formel uyum karakterine sahip olan kendinden dolayı ödevden hiçbir tikel ödev türetilemez. O halde Hegel’e göre, “eğer eylemin özel herhangi bir içeriği dikkate alınırsa, ilkenin ödev olup olmadığına karar vermek için bir ölçüt mevcut olabilir. Sadece bu yolla tüm yanlış veya immoral eylem tarzları değerlendirilebilir” (Hegel, 2001:135). Hegel’e göre, maksimlerin çatışmamalarının ölçütü, verili bir kurum, pratik veya uygulamadan çıkarılabılır. Mesela, mülkiyet gibi şeylerle ilgisi olmadığında hırsızlıkla ilgili herhangi bir çatışma söz konusu olamaz (Hegel, 1894). Çatışmazlığın ölçütü, “Hegel için farklı toplumsal düzenlemeler dizisiyle uyum zemininde belirlediğinden, toplumsal düzenlemeler dizisiyle uyumlu olmayan, bu uyumdan ve pratikten türetilmeyen her ölçüt boştur” (O’ Hagan, 1987: 140). İçerik ise verili alandan, pratikten, bir arada yaşam dinamiklerinden ve toplumdan gelir. Zira moralite, normların pratikten, zamansallıktan ve dinamiklerden bağımsız biçimde saf akılsallıktan nasıl çıkarılabileceğinin değil, dünyayla, pratikle, zamansallıkla ve yaşam dünyasıyla moral normların nasıl ilişkili olduğunun sorunsallaştırıldığı bir alandır. O halde Hegel, moraliteyi saf bir entelektüel edim olarak değil, birbirleriyle gerçek ilişkilerde bulunan insanların pratiği olarak görür. Bu pratik, ahlak üzerine düşünüm değil, etik bir sistemin veya ethosun içerisinden çıkan bir pratiktir:

Yalnızca bu ahlaksal bakış açısı, etik sistem kavramına geçiş yapmazsa, bu felsefi kazanç, formalizmin boşluğuna indirgenir ve ahlakbilimi, ödev adına ödevle ilişkin sadece bir retorik dönüşür. Böyle bir duruştan ödevlere ilişkin doğal bir söylem türetilmez. (...) daha ayrıntılı Kantçı açıklama, aslında evrensel bir kural olarak sunulacak bir eylemin uygunluğu koşulunun daha somut bir kavramını içerir; fakat gerçekte

uyum eksikliğinden veya formel özdeşlikten başka bir ilke içermez (Hegel, 2001:135).

Hegel'in eleştirisi, Kant'ın saf ve içeriksiz evrensellik formülünün eylemin tek ahlaksallık ölçütü olduğunu düşünmesindedir. Hegel için ahlaksallığın ölçütü olması bakımından bu evrensellik formülü yeterli değildir; çünkü bu evrensel soyut formül, kişiyi kendi toplumsal bağlamında düşünmez. Hegel'e göre Kantçı ahlak anlayışındaki sorun, tüm ahlak teorilerinde içerilen bir sorundur, yani sorun, bir arada yaşam pratiğini düzenleyici ahlaksal veya hukuksal normların öznenin doğadan, dünyadan ve insansal yaşamın gerçekliğinden soyutlanarak tesis edilmesidir. Hegel'e göre, Kant da öznel, soyut ve içeriksiz bir formülü, yani kendisinden dolayı ve kendi adına gerçekleştirdiğimiz ödevi, toplumsal etik bir bakış açısı türetmek için kullanmakla bu soruna ortak olmuştur.

Kantçı Formel Moraliteden Hegelci Etik Sisteme

Başlangıçta şunu belirtmek gerekir ki Kant, eylem maksimlerinin öznel, tikel ve deneysel olduklarını görmezden gelerek bir ahlaksal evrensellik koşulu tesis etmez. Kant, eylemlerin öznel nedenleri olarak maksimlerin mevcut olduğunu ve seçimlerin insanların doğaları gereği sahip oldukları dışsal eğilimleri ve amaçlarınca belirlendiğini inkâr etmez. Burada soru, öznel eylem ilkelerinin yani maksimlerin evrenselleşebilirlik koşuluna ulaşip ulaşamayacaklarıdır. O halde Kant, hangi eylemin evrenselleşebilir olabileceğine veya olması gerektiğine ilişkin bir kılavuz tesis eder. Özetle Kant, bir yandan içerikli ve amaçlı eğilimlerimizin ve isteklerimizin evrensel ahlak yasasını türetebilmek için düzenlenmesi gerektiğini iddia eder. Diğer yandan o, ahlaksal ve evrensel yasanın düzenleyebileceği unsurlar olarak, insanların öznel ve deneysel amaçlarının ve mutluluklarının hesaba katılması gerektiğini vurgular. Zaten evrensellik testinin uygulanabileceği fenomenler olarak onlara gereksinim vardır. Aslında insanın ahlaksal olarak gelişebilmesi için empirik karakterine ve antropolojik yanına dair bir farkındalığının olması gerekir. İnsanın bu empirik ve doğal yanı, ahlaksal ilkelerin genelleşmesi için a priori, evrenselleştirici formülleri öznel eylem maksimlerine uygulamanın gerekliliğini ve maksimlerin evrenselleşebilirliğinin denetlenmesi gerektiğini destekler. O halde Kantçı ahlak, insanların kendi doğaları gereği tabi oldukları eğilim, istek ve amaçlarını görmezden gelmez; onların biçimlendireceği eylemin evrenselliğinin denetleyicisi olarak evrensel formüle uyumu denetleyen pratik aklın olgusu olarak ahlaksal yasayı türetir.

Tam tersine Hegel'e göre söz konusu evrensel ahlak ilkeleri ve yasa, onlara ilişkin düşüncemizin parçası olan somut, ekonomik ve toplumsal bağlamdan türemektedirler ve onlara uygulanırlar. Ancak yine de Kant'a göre etik ödevler insanlara yüklenen yasaları gerçekleştirme kapasitesiyle uyumda belirlenmemelidir; onların ahlaksal kapasiteleri onların sahip oldukları empirik bilgiye

uygunluklarıyla değil, kategorik olarak buyuran yasayla belirlenir (Kant, 1991: 404, Kant, 1997 b: 4:389, 410-11, 432). Nihayetinde Kant, ahlakı, duyarlıktan ve duyulur üstü doğadan bağımsız olarak betimler. Bu nokta tam da Hegel'in Kant'ın ahlak felsefesinde içerik, zamansallık, dinamizm ve praksis koşullarının eksikliğini gördüğü yerdir. Hegel'e göre hiçbir ahlak teorisi, söz konusu içerik koşulu karşılamadan tatmin edici bir açıklama ortaya koyamayacaktır. Ona göre, tüm ahlak teorileri, bireylerle topluluktan soyutlanmış olmaları itibarıyla ilgilenirler. Tersine özgürlüğe, iyiye, eylem motivasyonlarımıza, niyetlerimize irade ve seçme özgürlüğüne ilişkin tatmin edici açıklama, Hegel'e göre kendimize, ihtiyaçlarımıza, toplumsal ve yaşamsal bağlamımıza dair kavrayışımızı ayrıntılı bir biçimde yansıtmalıdır. Bu nedenle,

Hegel, toplumsal kurumları ve pratikleri verili toplumsal yapı ve yaşam tarzındaki birbirine bağımlılıklardan yalıtılmış bir halde gördüğü gerekçesiyle Kantçı eğilimi eleştirir. Bu kurum ve pratikler, sadece ahlak yasasına uyumlulukları ya da ilgili yasayla olan tutarsızlıklarına gönderme yapılarak değerlendirilemezler. Bunlar, her şeyden önce, işlevsel olarak birbirlerine bağımlı ilişki ve pratiklerin teşkil ettiği bütünlüğün bir parçası olarak görülmelidirler” (Benhabib, 2005: 109).

Hegel'e göre, ahlsal bakış açısı, tikel bakış açısıdır; özgürlük bireyseldir. Kişinin özgür isteğini nasıl daha ileriye götürebileceğine dair düşüncesi, öznel, tikel ve bireyseldir. Bu açıdan bakıldığında ahlsal veya moral bakış açısı, nesnellliğini ve evrenselliğini henüz tamamlamamıştır. Hegel'in ahlağa ilişkin bakış açısı, bireysel seçme gücüyle sınırlıdır. İnsan öznel isteğiyle ilgilendiğinde kendisini toplumdan ayrı biçimde düşünür. Bu aşamada Hegel'e göre, insan iyiye yönelir; fakat tek kılavuzu iyiye ilişkin bireysel kavrayışıdır. Böylece “kendi nesnesi sonlu olan öznellik ve kendi sonlu öznelliğinde özgürlük, moralitenin ilkesini oluşturur” (Hegel, 2001: 104). O halde Hegel, moralitenin içeriksiz soyut evrenselliğinin tehlikeli olduğunu belirtir (Hegel, 2001: 135). Bununla baş etmenin yolu Hegel'e göre, öznel bakış açısından nesnel bakış açısı içerisinde etik gerçekliğe doğru ilerlemektir. Nesnel bakış açısı, kendimizi bir topluluğun üyesi olarak tam bir gerçeklikte düşünmektir. Diğer deyişle, insan, ticaret edimlerinde bulunan, bir ailenin üyesi veya politik bir birliğin üyesi olan ekonomik, hukuksal ve politik bağıntılar içerisindeki bir yurttaş olarak özgür isteğini nasıl gerçekleştirebileceğini araştırır.

Devlet, somut özgürlüğün cisimleşmesidir. Bu somut özgürlükte tikel bireysellik ve onun aile ve sivil toplumda bulunanlar gibi tikel ilgileri kendi tam gelişimlerine sahiptir. Bu somut özgürlükte de, bireylerin hakları yeterince kabul edilir. Bu ilgiler ve haklar evrensel ilgilere uydurulurlar. Kısmen aynı zamanda bireyler kendi bilgileri ve istekleri yoluyla evrenseli kendi özsel tinleri olarak tanırlar ve onun için kendi amaçları gibi uğraşırlar. Böylece ne evrensel tikel ilgi, bilgi ve isteğin yardımı olmadan tamamlanır ne de bireyler özel bireyler olarak sadece kendi özel ilgileri için yaşayabilirler. Onlar genel amaçla ilgilidirler ve

bu amacın bilincinde kendi eylemlerindedirler. Modern devlet, öznellik ilkesinin kendisine kişisel tikelliğin bağımsız aşırılığını karşılaması için izin verdiği için, muazzam bir şekilde güçlü ve derindir. Yine de aynı zamanda ona tözsel birliğini de geri verir ve böylece devlet kendi ilkesinde tikelliğini korur (Hegel, 2001: 260)

Hegel'e göre, moralitenin bakış açısı, bu düzeydeki bir edimi gerçekleştirmez; çünkü tüm ahlak felsefeleri, moraliteyi özne bir evrenselci bakış açısından betimlemişlerdir. Onlar, özne istek, ödev ve eylemi, rasyonel ve evrensel ilkelere uyumlulukta tanımlamaktadır. Bu nedenle Hegel'e göre bu özne bakış açısından çıkılmalı, moralitenin ötesinde geçilmelidir. Ancak böylece hem özne hem de özneler arası ilişkiler somut, zamansal ve tarihsel gerçekliğinde düşünülebilir. Elbette bu, moralitenin öznenin kendisini doğal yanından, istek ve mutluluk arzusunun ayırması gerektiği anlamına gelmez. Kantçı ahlak kavrayışında olduğu gibi, insanların istek ve arzuları ahlaka dışsal öğeler değildir. İnsan tam da bu istek ve arzuyla hem kendinin farkına varır hem de diğer insanlarla ilişki içerisine girer. Bu yüzden insanın akılsal ve tinsel gelişimi, kendi iç doğasının dönüştürülmesi süreci ve çabasıdır. Zira "ahlak ödevinin gerçekleşmesine akılsal arzu eşlik eder, ahlaki bilincin niyetlerini eylemler somutlaştırır ve birey ahlaki değerinin ötekiler tarafından gerçekleştirildiğini bu eylemler sayesinde görür" (Benhabib, 2005: 116). Benhabib'in tespitleriyle,

Hegel, Kantçı ahlak felsefesi eleştirisiyle, özellikle mutluluk arayışı ve ahlakın birbirini dışlamadığı noktasında ısrar ediliyle, yaşanan öznelerarasılığa ait bakış açısının kendi normatif ilgileri üzerinde devam eden etkisini açığa vurur. Erken Doğal Yasa makalesinde bireylerin etik kurumlar içinde kendilerini tanıma ve yeniden keşfetme hakkına sahip olduğunu ısrarla belirttiği gibi, Hukuk Felsefesi'nde de ahlaki yaşam ve kendini gerçekleştirmenin birbirini dışlamaması gerektiğini özellikle vurgular. Mutluluk yaşam etkinliğine bağlı olduğu için ve bu yaşam etkinliği bireyin kendini ötekilere ilan etmesini gerektirdiği için, ötekiler tarafından toplumsal olarak tanınma ve ahlak açısından gerçekleşme Benin oluşumu için vazgeçilmezdir (Benhabib, 2005:118).

Hegel'e göre, mutluluğun, ahlaksal eylemin ve Benin gerçekleşmesi, zihinsel veya sadece bireysel bir durum değil, bir yaşam biçimidir. Yaşam biçiminin ve eylemlerin ahlaksal değerini tanımlayan ise, yani her ikisinin de ahlaksal olup olmadığına dair evrensellik testi, içerik veya niyet değildir. Ahlaksal değer, insanın amaçlarını, arzularını istek ve eğilimlerini eylemleriyle yaşam içerisinde tutarlı biçimde birleştirebilmesinde ortaya çıkar. Bu nedenle "Hegelci etik ne bir ödevler etiği, ne de bir vicdan ya da sonuç etiğidir. Akılsal olarak bütünleşmiş bir kişilik idealinin yol gösterdiği toplumsal özgürlük etiğidir" (Benhabib, 2005: 117). Bu özgürlük etiğini karşılayan kavram ise Hegel'e göre, "etik yaşam" (*Sittlichkeit*) dır.

Etik yaşam, moralitenin ötesinde daha yüksek bir düzeydir. O, sadece moralite değildir; fiili geleneklerde cisimleşen moralitedir. Bu nedenle bireyin

ahlaksal bakış açısı değil, ahlaksal bir topluluğun bakış açısıdır; sadece etik üzerine bir bakış değil, yaşam biçimidir. Özgürlük ise etik yaşamda artık moralitede olduğu gibi soyut değil, somut ve fiili hale gelir. Bu nedenle Hegel'e göre etik, artık topluluktan soyutlanmakla kendimizi düşünebileceğimiz bir şey değildir. Onun yerine diğerleriyle ilişkimizi düşünürüz. Özgürlüğe ilişkin en tam düşünme de diğerleriyle birlikte bulunduğumuz bir topluluk içerisinde kendimize dair bakışa dayanır. Özgürlüğe ilişkin bu temel bakış açısı, Hegel'in etik bakış açısıdır. Moralite, Hegel için etik yaşamın karmaşık sisteminin bir parçası olarak kendimize dair bakış açısına ilerlemeden önceki ilk adımdır. Bununla birlikte moralite, etik yaşamdaki eylemler için somut ilkeleri bize sağlayamaz; çünkü moralite topluluktaki diğerleriyle ilişkide kendimizi düşündüğümüz düzey değildir. Hiçbir ahlak teorisi, aslında Hegel'e göre doyurucu bir açıklama veremez. Çünkü yeniden söyleyelim, ona göre tüm ahlak teorileri, bireyleri bir topluluktan soyutlayarak düşünür. Hegel'e göre moralite vermese de etik yaşam, toplumda kendimize ilişkin ayrıntılı bir kavrayışa dair doyurucu bir açıklama verir.

Hegel'e göre moral bakış açısı öznel iradenin bireyin seçim gücünü içermektedir. Bireyler seçtikleri şeylerde hatalar yapabilirler.

Fiili somut eylemin hedefine uyumlu olduğundan her amacın zorunlu biçimde olumlu bir tarafı vardır. Fakat özbilinç kendine dönmeyi içerdiğinden ve iradenin evrenselliğinin farkında olduğundan, eylemin aynı zamanda olumsuz bir tarafı da vardır (Hegel, 2001: 140).

Bunun nedeni öznel iradeyi düşünürken bireyin kendisini toplumdan soyutlanmış olarak düşünmesidir. Seçimlerde iyi niyet olsa da eyleme yön veren tek rehber iyiye ilişkin bireysel kavrayıştır. "İyiye ilişkin öznel değerim eylemde benim tarafımdan bilindiği gibi iyidir: O, benim iyi niyetimdir. Bu nedenle eylemin birine göre iyi olması başka birine göre suç olması, farklı aşamalar arasında bir karşıtlık ortaya çıkarır" (Hegel, 2001: 140). İyiye ilişkin öznel bu kavrayış iyi niyet içerse bile Hegel'e göre soyut evrenselliğe dayanan bir moralite anlayışı, içeriksizliğinden dolayı tehlikeli olabilir. Bu tehlikeden kurtulmak, Hegel için salt moral bakış açısını aşarak, etik yaşam içerisinde tesis edilebilecek etik eylemliliğe doğru öznel ve özneler arası duruştan hareket ederek mümkündür. Hegel'e göre bu bakış açısı, insanın bir topluluğun üyesi olarak kendi tam gerçekliğinde kendisini düşünmesidir. Diğer deyişle, biz sadece diğerleriyle formel bir uzlaşım aracılığıyla özgür iradeyi nasıl arayacağımızı anlamaya çalışmayız. Özgür iradenin motivasyonlarını biçimlendiren öznel, toplumsal bağlamdan soyutlanmadan hem ticari eylemlere hem de bir ailenin üyelerine bağlı yurttaşlar için özgürlüğü nasıl isteyebileceğimizi anlamayı ararız. Dolayısıyla gerek öznel iyi gerek öznel irade, evrensel bir belirleyici formel ilkedен ziyade, somutlukta ve birbirleriyle ilişkide gerçekleşebilir. Bu yanıyla "iyi ve öznel iradenin somut birliği, sadece etik bir sistemde tamamlanır" (Hegel, 2001: 141). Moraliteye ilişkin herhangi bir bakış açısı bu öznel iyi

ve irade aşamasında henüz tamamlanmamıştır. Moralite kendi tam gerçekliğini düşünmek için kendisinin ötesine geçmelidir. Bu düzey, *Sittlichkeit*, Etik Yaşam'dır (Hegel, 2001: 141).

Toplumsal düzen birliktir ve öznel iyunin nesnel soyut iyiyle uzlaşımı kavramına da uygundur. Moralite öznel olarak iradenin genel formudur; fakat etik düzen sadece iradenin öznel formu ve öz-belirlenimini değil, aynı zamanda onların kavramını içerir, yani özgürlüğü. Ne hak ne de moralite bağımsız biçimde varolabilir; fakat her ikisi de payanda veya destek olarak etiğe sahip olmalıdırlar. Hakta öznellik ögesi, moralitede nesnellik eksiktir. Böylece ikisi de kendiliğinden gerçekliğe sahip değildir (Hegel, 2001: 141).

Bu yüzden Hegel'e göre ahlak teorileri fiili yaşamlarımızda kendimize ait ölçütler olarak tatmin edici değildirler. Biz etik olan şeyi toplulukla birlikte yüklediğimizden dolayı soyutlukta belirleyemeyiz. Bunun yerine biz etik görüşlere, etik yaşam kavrayışına dönmeliyiz. Sadece etik yaşamda kendi gerçekliğimizde kendimizi düşünürüz. Hegel'e göre, Kant'ın temel hatası, onun moralitenin öznel iyi, öznel irade ve eylemden oluşan hareket alanının sınırlarını kabul etmekte başarısız olmasıdır. Moralite öznellik ilkesinin, etik yaşam ise nesnellik ilkesinin belirlediği alanlardır. Bu, moraliteyi dışlamak değildir; fakat ahlaksal bakış açısıyla, hak, yasa ve özgürlüğün soyut olmanın ötesine geçemeyeceğini, yani gerçekleştiremeyeceğini vurgulamaktır. Bu yüzden Hegel, soyut hak düzeyinde değil, nesnel hak ve özgürlük düzeyinde kendisini gerçekleştirebilecek bir somut hak ve sivil toplum kavramsallaştırması sunar; bu sürecin sonucunda ortaya çıkan yasallık ise hem özgürlüğün gerçekleşmesini hem de bireyin kendini özgür olarak tanımlamasını sağlayarak bir özbilinç ortaya çıkarır.

Yasaya dışsal uyum, yasanın kendisinden dolayı uyum olarak tanımlanmıyorsa boş bir ritüeldir. Zira yasaya kendinden dolayı uyum düşüncesi bilinç momentinden mahrumdur. Hegel Hukuk Felsefesi'nin girişinde devletin, kendisini gerçekleştirmiş akıl olduğunu söylediğinde bu, kurumların dışsal zorlayıcı organlar olarak düşünülmesini değil, insanın kendi özbilincinin genişlemesi olduklarına işaret eder (Avineri, 1972 :181)

Bu özbilinç düzeyine nasıl ulaşılabilirliğini anlayabilmek, Hegel'e göre öncelikle Kant'ın bakışını terk etmekle başlar. Zira Kantçı ahlakın öznel, soyut ve formel karakteri, bir ailenin, sivil toplumun ve devletin üyeleri olarak kendi varlığını, haklarımızı ve özgürlüklerimizi gerçekleştirebilmemizde başarısızdır. Bu başarısızlığın nedenini Hegel, içeriksizlik ve boşluk eleştirisine bağlı olarak Kantçı ahlak kavrayışının tanımında, ilkelerinde ve sonuçlarında görür. Bu yüzden Hegel'in felsefesi onun Kantçı ahlak felsefesine yönelik eleştiriden sivil toplum, devlet ve hukuk kavrayışına genişleyen bir sisteme dönüşmektedir.

Sonuç

Nihayetinde Hegel, Kantçı ahlak kavrayışının temel sorunsalı ve başarısızlığı olarak gördüğü aklın ve özgür iradenin biçimlenmesi ve gerçekleşmesinin imkânını, onların toplumsal biçimde belirlenen süreçler içerisinde birlikte gelişmesinde görür. Hegel, aklın ve özgürlüğün, dünyevi düzenin içeriklerini ifşa ederek, kendileriyle eş zamanlı olarak görünmesi gereken nesnel yasallık koşulunu gerçekleştirmeye çalıştıklarını iddia eder.

Bu, (bireysel ortakların birbirlerini sevgi temelinde seçtikleri ve ailevi bakımın sonunda çocuklardan bağımsız ve özel alanın ve kamusal alandan ayrı olduğu) modern aileye, özel mülkiyetin modern kurumlarına ve temsili bir devletin rasyonalitesine dair özel durumla ilgilidir; ve toplumsal kurumlarda kendilerinin ve bireysel sorumluluğa ilişkin moral kavramların ve kabul etme kavramlarına ilişkin soyut hakkın yansıması olarak hak tanımını kapsar (Pippin, 2000: 194).

Bunu moralite, sivil toplum ve devlet düzeyine ilerleyerek gerçekleşebilecek bir süreç olarak gören Hegel, istek, irade, hak, adalet ve hukuku, özgürlüğün en tam biçimde gerçekleşebilmesi bakımından nesnel tin aşamasında inceler.

Çalışmanın odağını aştığı için başka bir çalışmanın konusu olan Hegel'in hukuk felsefesinin Kantçı formel ve deontolojik ahlakına yönelik eleştirinin üzerinde yükselen ve hem kendi çağını hem de daha sonraki hukuk ve demokrasi teorilerini etkileyen argümanları bakımından son derece etkili olduğunu söylemek mümkündür. Seyla Benhabib Hegel'in sistemini Kant ile karşılaştırdığında şöyle demektedir:

Hegelci irade tanımında, Kantçı özgürlük düşüncesini özetleyen tekrarlar görülmektedir. Kant'ın iddiasına göre özgürlük, insanın kendini akıl sahibi varlık olarak kavrayışından türeyen ilkelere ya da otonom ilkelere uygun eyleyebilme yetisidir. Ancak Kant, evrensel yasa formülü aracılığıyla ne tür ilkeler belirlenebileceğine dair bir prosedür sağlarken, Hegel her türlü evrenselleşebilirlik prosedürünü reddeder. Sonuç olarak Hegel'in özgürlük tanımı Kant'inkine kıyasla çok daha soyut ve formalisttir, paradoksal biçimde daha zengin ve içeriklidir de (Benhabib, 2005: 127).

Benhabib, Hegel'e referansla, modernitenin Kantçı evrensellik ilkesine dayanan yapısını eleştirirken aklın tüm bağlarından soyutlanarak saflaşmasının veya şeffaflaşmasının mümkün olmadığını belirtir. Bu nedenle Aydınlanma'nın, öznenin akla ve dile sahip hak, adalet ve özgürlük duygusu olan bir kişiye nasıl dönüştüğünü açıklamakta başarısız olduğunu vurgular. Bu başarısızlıktan dolayı, Benhabib'e göre, Aydınlanmacı evrensellik ve soyut özne kavrayışı öznenin toplumsal süreçleri yansıtan birey haline geldiğini açıklayamamaya neden olmaktadır. Benhabib, Hegel'in de eleştirdiği üzere, aklın, kendisini inşa eden dışsal, tarihsel ve pratik bağlamları ve koşulları eleştirebilece-

ğini; fakat tüm bunlardan bağımsız, şeffaf ve saf olamayacağını ekler. Bireyle ise bu durumda,

(...) etik bağların dışında tamamlanmış ve olgunlaşmış doğaları toplumdaki yaşama eklenmiş gibi düşünüldüğü ölçüde, birey ve bütünlük arasındaki ilişkiler tesadüfi kalır. İnsanların birliktelik ve etkileşim sürecinde ortaya çıkanların tümü, “görenekler, tarih, kültürel formasyon (Bildung) ve devlet”e ait her şey, insan doğasının özsel olmayan tesadüfi yönü diye değerlendirilerek insan psikolojisinin zorunluluğuna indirgenir. İnsan doğasına bu türden bir dönüş, insanlık durumunu değiştirilmez bir gerçeklikle dondurup, insanı kendi doğasının diktası altında köleleştirir (Benhabib, 2005: 46).

Bu eleştiriden hareketle ve Hegel’e referansla Benhabib müzakereci demokrasi teorisinin merkezine toplumsal koşullardan bağımsız bir evrenselliğin bir metafizik yanılsama olduğunu koyar. O, bu yanılsamadan kurtulmak suretiyle söylemsel, dilsel bir etkileşimde müzakere koşullarını düzenleyebilecek bir demokrasi teorisinin geliştirilebileceğini belirtir.

Habermas’a göre ise Kant’ın pratik felsefesinde tarafsızlık, evrensellik ve ahlaksallık, eğilimlerin reddiyle gerçekleşiyordu. Habermas, tarafsızlığın ve evrenselliğin tesisi için eğilimlerin ve öznel eylem maksimlerinin evrenselliğini denetleyecek saf akla değil, bireylerin dil dolayımıyla diyalojik olarak anlaşmaya motive olmuş biçimde tartışmasına referans eder. Habermas’a göre bir birey kimliğini veya ahlaksal değerlerini yalnız başına geliştiremez ve sürdüremez. İnsanlar toplumsallık aracılığıyla bireysel ilgi, iddia ve argümanlarını belirleyebilen ve onları dolayına sokabilen varlıklardır. Habermas burada Hegel’in “*ihitiyaçlar sistemi*” olarak tanımladığı sivil toplumdaki karşılıklılığı, çatışmayı ve diyalektiği vurgulamıştır. Hegel’in yukarıda vurgulandığı biçimiyle Kant’ın pratik felsefesine itirazlarını dikkate alan Habermas, ödev-eğilim ve maksim-yasa arasındaki boşluğu kapatma amacıyla *yaşam dünyası* kavramını etkinleştirir. O, Kantçı otonomi kavramsallaştırmasını bireysel alandan toplumsal alana taşır. *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*’nde ve *Pratik Aklın Eleştirisi*’nde Kant, içerikli eğilim, ilgi ve çıkarlardan soyutlanan bir özgürlüğe ve bu sayede evrenselliği ve meşruiyeti sağlanabilen bir otoriteye işaret etmekteydi. Habermas ise Kant’ın maksim-yasa ve ödev-eğilim arasında tesis ettiği kategorik ayrımını eleştirir. Habermas’a göre Kant’ın akılsal ve empirik arasında kapatılamayan uçurum dediği şey, söylem etiğinde kendisini olgu karşısı varsayımların olgusal zorlaması olarak sadece günlük iletişimde ifşa ederek bir gerilim haline gelir (Habermas, 1993: 326).

O halde Habermas eğilimlerin düzenlenmesine ve denetlenmesine dayanan Kantçı ahlaksallığa katılsa da ona göre bir ahlaksal norm, bireyin ilgisini ifade ettiği oranda ve bu ifadenin diğerleriyle paylaşıldığı oranda gerçek olabilir. Bu ifade edimi yani Habermasçı söylem ilkesi, tam da ilgilerin bireyselliğinde içerilen çatışma ve tartışma potansiyelini gerektirir. Aynı zamanda

söylem ilkesi, bu ilgilere hareketle tesis edilen söylemlerin tartışılmasına, tartışmanın usul, esas ve kamusalılığına referans eder. Bu yüzden söylem, ilgilerin çatışmasından meydana gelir ve amacı budur; zira Habermas'a göre söylem, içerisinde kişilerin aralarında girdikleri bir ilişkiyi, paylaşımı ve karşılıklı etkileşimi içeren bir süreç olarak toplumsal bir edimi ifade eder:

Kişiler nesnel dünyada bir şey hakkında anlaştıkları ve aynı dünya ilişkisini üstlendikleri ölçüde, kişilerarası bir ilişkiye girerler. Birbirlerine bu edimsel yaklaşımla, özneler arasında paylaşılan bir yaşam dünyasının zemininde, aynı zamanda birlikte iletişimsel deneyim yaparlar. Diğerrinin ne dediğini veya demek istediğini anlarlar. Karşılıklarındaki bilgilerinden ve itirazlarından öğrenir ve dokundurma veya susmalardan, çarpık ifadelerden, imalardan vs. ders çıkarırlar (Habermas, 2009: 43).

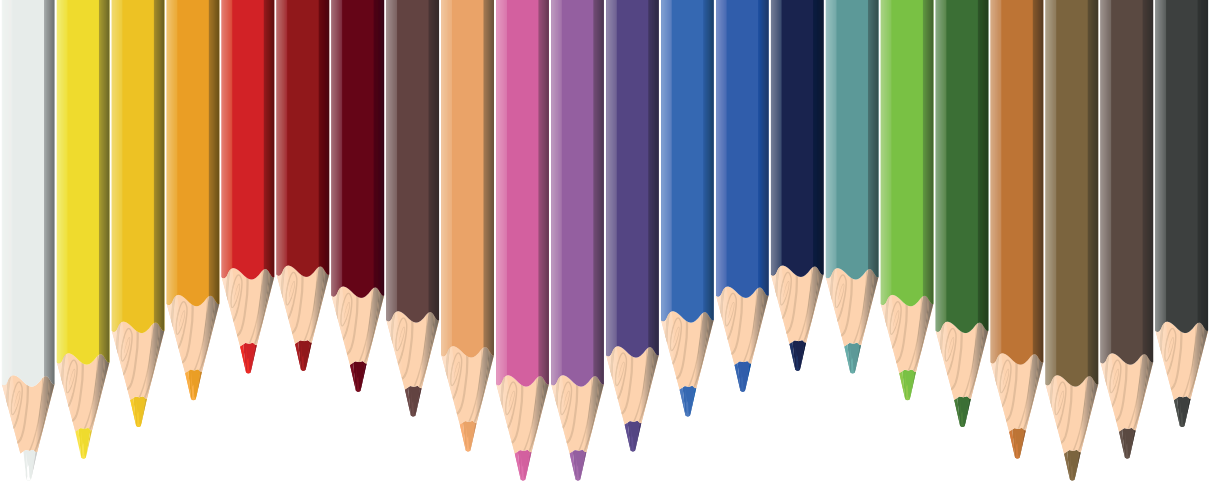
Böyle bir iletişimin koşulu, kişilerin kendi günlük yaşamlarınca şekillenen ve oradan gelen pragmatik ilgi, çıkar ve iddialara sahip olmalarıdır. Konuşma ve eyleme yetisine sahip özneler, "birbirleriyle iletişim içinde anlaşmak veya pratikte 'bir şeyle' uğraşırken başarılı olmak istiyorlarsa, ortak yaşama dünyalarının ufkundan, nesnel dünyadaki 'bir şeyle' atıfta bulunabilmelidirler" (Habermas, 2009: 43). Hegel dolayısıyla Kant'a yönelik eleştiriden hareketle Habermas'ın bir iletişimsel eylem kuramı, bir söylem etiği ve bir müzakereci demokrasi modeline yöneldiği görülmektedir.

Tüm bu serimlemelerden hareketle Hegel'in Kant eleştirisinin etkisinin sadece kendi çağının felsefesi üzerinde değil, yirminci ve yirmi birinci yüzyıl teorilerinin üzerinde de açıkça görüldüğü söylenebilir. Bu açık etkiyi çokkültürlü demokrasi ve tanınma teorilerinden çağdaş adalet teorilerine kadar izlemek mümkündür¹. Bu yanılla Kant eleştirisinin Hegel'in sisteminin önemli bir çıkış noktası olduğu kadar, Hegel'in de sonraki yüzyılların tüm çatışmalı alanlarındaki sorunları anlamak, anlamlandırmak ve onlara bir çözüm getirebilmek için önemli felsefi referanslardan biri olduğu açıktır.

1 Charles Taylor, Will Kymlicka, Axel Honneth gibi çokkültürcülük ve tanınma teorisyenleri, aralarında pek çok fark bulunsada tanınma sorunsalını Aydınlanmacı rasyonalite ve özne kavramsallaştırmalarını eleştirerek ele almaktadırlar. Hegel, onlar için sınıfsal, cinsel, kimliksel vb. farklılıkların somut tanınma mücadelelerinde deneyimlenen ayrımcılığın, statüko farklılıklarının ve yanlış veya adaletsiz tanınma biçimlerinin yerleşik ve kurumsal görünümünü ifşa edebilecek ve üstesinden gelebilecek önemli referans noktalardan biri olmuştur. Bkz. Taylor, C. (1996), "Tanınma Politikası", Amy Gutmann (Der.), *Çokkültürcülük*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, çev. Yurdanur Salman: 42-85. Honneth, A. (2015), *Tanınma Uğruna Mücadele*, çev. Özgür Aktok, İstanbul: İthaki. Kymlicka, W. (2020), *Çokkültürlü Yurttaşlık*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, (2010), *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul: Kabalcı.
- Adorno, Theodor W. (2009), *Kültür Endüstrisi*, çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel ve Elçin Gen, İstanbul: İletişim.
- Avineri, S. (1972), *Hegel's Theory of The Modern State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Benhabib, Seyla. (2005), *Eleştiri, Norm ve Ütopya*, çev. İsmet Tekerek, İletişim: İstanbul. Habermas, J. (2009), *Doğalcılık ve Din Arasında*, çev. Ali Nalbant, İstanbul: YKY.
- Bernstein, J. M. (2009), "Sunuş", *Kültür Endüstrisi*, Adorno, W. Çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel ve Elçin Gen, İstanbul, İletişim, 7-43.
- Habermas, J. (1993), "Morality and Ethical Life: Does Hegel Critique of Kant Apply to Discourse Ethics?", *Kant and Political Philosophy Contemporary Legacy*, ed. BEINER, Ronald and BOOTH, William James, Yale University Press: 320-336.
- Hegel, G.W.F. (1894). *Lectures of History of Philosophy*, Tran. J. Sibree, London: George Bell & Sons.
- Hegel, G.W.F. (2001), *Philosophy of Right*, Batoche Books, Tran. Dyde S.W., Kitchener.
- Honneth, A. (2015), *Tanınma Uğruna Mücadele*, çev. Özgür Aktok, İstanbul: İthaki.
- Husserl, E. (2007), *Avrupa'nın Krizi*, haz. Önay Sözer, Ali Vahit Turhan, çev. Ayça Sabuncuoğlu, Önay Sözer, Ankara: Dost.
- Kant, I. (1997 a), *Critique of Pratical Reason*, tran. Mary Gregor, New York: Cambridge Univ. Press.
- Kant, I. (1997 b), *Groundwork of The Metaphysics of Morals*, tran. and ed. Mary Gregor, New York: Cambridge Univ. Press.
- Kant, I. (1991), *The Metaphysics of Morals*, tran. Mary Gregor, New York: Cambridge University Press.
- Kymlicka, W. (2020), *Çokkültürlü Yurttaşlık*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.
- O'Hagan, T. (1987), "On Hegel's Critique of Kant's Moral and Political Philosophy", ed. Stephen Priest, *Hegel Critique of Kant*, Oxford Univ. Press:135-160.
- Pippin, R. (2000), "Hegel's Pratical Philosophy: The Realisation of Freedom", *The Cambridge Companion to German Idealism*, ed. Karl Ameriks, Cambridge: Cambridge University Press, 180-200.
- Sedgwick, Sally, S. (1996), "Hegel's Critique of Kant's Empiricism and Categorical Imperative", *Zeitschrift für Philosophische Forschung*, Bd. 50, H. 4: 563-584.
- Taylor, C. (1996), "Tanınma Politikası", Amy Gutmann (Der.), *Çokkültürcülük*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, çev. Yurdanur Salman: 42-85.

Bölüm 4

TOPLUMSAL CİNSİYET KALIPYARGILARI VE BELLEK YANILSAMASI¹

Ahmet Çağlar OK²

¹ Bu çalışma Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalında, Prof. Dr. Nurhan ER'in danışmanlığında "Kalıpyargısal Cinsiyet İfadelerinin Bellek Yanılsaması Üzerinde Etkisi" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

² Öğr. Gör. Ahmet Çağlar OK, Kapadokya Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, e-posta: ahmet.ok@kapadokya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8446-5101

GİRİŞ

Neden hiç olmamış olayları olmuş gibi hatırlarız? Ya da insanlar hakkındaki bilgilerimize neden aslında onlarla ilgisi olmayan özellikleri de varmış gibi ekleriz? Bu bilinçli şekilde gerçekleştirilen bir bilginin bozulması örneği midir? Yoksa insanlar hata yaptıklarının farkında bile değiller midir? Çoğu kez bir arkadaşınızla bir olayın ne zaman ve ne şekilde oluştuğuna dair çatışma yaşadığınız olmuştur. Arkadaşınız size sizin aslında hiç olmadığınız bir ortamda hep birlikte vakit geçirdiğinizi anlatabilir. Böyle bir durumda siz olayın aslında bu şekilde olmadığını anlatsanız da o yanınızdaki diğer kişileri de saymaya başlayıp ayrıntılar vererek hikayesini savunmaya devam eder. Arkadaşınız anlattığından çok emindir. Hatta olayı gözünde canlandırdığını da söyleyebilir. Peki bu durumda o kişinin anlattığı hikâyeyi kabul edip siz de olayı hatırlamaya başlar mısınız? Belki de arkadaşınız tamamen haklıdır ve siz sadece olayı unutmuşsunuzdur. Ancak kimi zaman arkadaşınızın da kendinden çokça emin hatırladığı olay bir yanılısamadan ibaret olabilmektedir.

Bugün iyi biliyoruz ki bellek dünyaya ilişkin bilgilerin birebir olarak kopyalanması değil, bir yapılandırma (construction) ve yeniden yapılandırma (reconstruction) sürecidir. Sosyal, kültürel ve bireysel güdülenmeler ve eğilimler bu süreç üzerinde etkili olmaktadır. Bu nedenle bellek zaman zaman hatalı anımsamalara sebep olmaktadır. Başka bir deyişle bellekteki bilgi kesin değildir. Bir olayın olduğundan farklı bir biçimde, bozulmuş olarak hatırlanması ya da hiç gerçekleşmemiş bir olayın gerçekleşmiş gibi hatırlanması bellek yanılısaması olarak ifade edilmektedir (Roediger ve McDermott, 1995). Bartlett'ın (1932) kültürel olarak paylaşılan bilgilerin yeni öğrenilen bilgiler üzerindeki bozucu etkisini göstermesinden bu yana güdelenmiş bilgi işlemenin (McDonald ve Hirt, 1997) hatalı hatırlama (false recall) ve tanıma (recognition) üzerindeki etkisini gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır (örn., Callan, Kay, Davidenko ve Ellard, 2009; Hennes, Ruisch, Feygina, Monteiro ve Jost, 2016).

Kişinin gittiği sinema filmini ya da öğle yemeğinde yanında kim olduğunu yanlış hatırlaması çoğu zaman sıkıntı verici olmayabilir ancak bir trafik kazasına (örn., Loftus, 1975) ya da cinsel tacize (örn., Loftus, 1993; Lindsay ve Read, 1995) ilişkin bilgilerin yanlış hatırlanması pek çok kişiye zarar verecek sonuçlar doğurabilir. Benzer şekilde bir kişinin, ırkı, cinsiyeti ya da etnik kimliği gibi içinde yer aldığı grup üzerinden hiç sahip olmadığı özelliklere sahipmiş gibi hatırlanabileceğini de düşünebiliriz. Böyle bir durum sosyal hayat içerisinde ciddi karışıklıklara sebep olabilecektir.

Günlük yaşamda maruz kalınan çok sayıdaki uyarıcıyı algılamak, değerlendirmek ve her biri için bir karar vermek neredeyse imkansızdır. Bu zahmetli süreci kolaylaştırmak adına kullanılan çeşitli bilişsel stratejilerden biri kalıpyargılardır (Bruner, 1957; Moskowitz, Skurnik ve Galinsky, 1999).

Kalıpyargıların, genel olarak, insanların dünyayı algılamalarını kolaylaştıran ve sosyal gruplara ve onların üyelerine ilişkin hızlı çıkarımlarda bulunulmasını sağlayan işlevsel bilişsel yapılar olduğu düşünülebilir (derleme için bkz., Stangor ve Lange, 1994; Schnedier, 2005). Ancak işlevsel olmalarının yanı sıra kalıpyargılar, aşırı genelleştirmeler temelinde hizmet gördükleri için çoğu zaman hataları da beraberinde getirmektedirler. Kalıpyargılarla ilgili örtüşen bilgiler bellekte basitleştirilmiş halleri ile kodlanmaktadır (von Hippel, Jonides, Hilton ve Narayan, 1993; Johnston ve Hawley, 1994). Bu durum bellekten geri getirilen bilginin çoğunlukla mevcut kalıpyargısal bilgiler tarafından bozulmuş olmasını ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, tüm kadınlar “sıcakkanlı” olmamasına rağmen ya da tüm Japonlar “çalışkan” olmamasına rağmen bu grupların içinde yer alan bir kişi bu özelliklere sahipmiş gibi değerlendirilebilmektedir.

Kalıpyargıların zihinde nasıl temsil edildiklerine ilişkin bilişsel modellerden biri Çağrışımsal Ağ Modelidir. Bu modele göre bir sosyal gruba yönelik kalıpyargısal özellikler birbirleri ile anlamsal düzeyde çağrışımsal bir ağ oluşturacak biçimde kodlanırlar ve o sosyal gruba yönelik kategorinin algılanması yoluyla ilişkili kalıpyargısal özellikler zihinde etkinleşirler (Stangor ve Lange, 1994). Bir hedef kelime ile güçlü çağrışımsal bağa sahip kelimelerin zihinde o hedef kelimeyi de etkinleştireceği ve bu nedenle daha önce görülmemiş olsa dahi hedef kelimenin hatalı bir biçimde tanınacağını belirten DRM (Deese-Roediger-McDermott) paradigması (Roediger ve McDermott, 1995) da aynı kuramsal temel üzerine geliştirilmiştir.

Bu metinde toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının bellek yanılısaması ile ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda öncelikle kalıpyargılar ve kalıpyargısal düşünmenin ne olduğundan bahsedilmiş, ardından bellek yanılısaması ve özellikle DRM paradigması üzerinde durulmuştur. Son olarak toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının DRM paradigması ile incelenen bellek yanılısaması ile ilişkisini gösteren çalışmalara değinilmiştir. Sonuç kısmında, toplumsal cinsiyet kalıpyargıları açısından bu yanılısamının nasıl aşılabileceğine yönelik Yeniden Bütünleştirme Kuramı (Nader, 2003) temelinde bir öneride bulunulmuştur.

Kalıpyargılar ve Kalıpyargısal Düşünme

Amerikalı yazar ve gazeteci Walter Lippmann (1922) kalıpyargı (stereotype) kavramını bugün sosyal psikolojide kullanıldığı haline en yakın kullanan ilk kişidir. Lippmann, içinde yaşanılan dünyanın tam olarak anlaşılmasını zorlaştıran yığınla uyarıcı karşısında kalıpyargıların insanların zorlanmadan işlev gösterebilmelerini sağlayan basit genellemeler olduğunu belirtmiştir (akt., Harlak, 2000). Buna göre insanlar kendilerini her uyarıcı teker teker ayrıntıları ile inceleme zahmetinden kurtaran, “gerçek dünya”ya ilişkin basitleştirilmiş kopyaları zihinlerinde tutarlar. Böylece, örneğin, karşılaşılan

bir kişiyi algılamak ve değerlendirmek için kalıpyargıları kullanarak bu süreci kolaylaştırmaktadır. Lippman'a göre kalıpyargılar, karmaşık dünyayı basitleştirmeye yarayan aşırı genelleştirilmiş hatalı kopyalardır (akt., Novie, 1985).

Daha sonraları araştırmacılar farklı sosyal gruplara ilişkin kalıpyargıların neler olduğunu bulmaya çalışmışlardır. Katz ve Braly (1933) önce Amerika'daki farklı etnik gruplara ilişkin yaygın olarak kabul gören kalıpyargısal kişilik özelliklerinin neler olduğunu belirlemişlerdir. Daha sonra ise bu etnik gruplara yönelik kalıpyargıların istenirlik düzeyleri ile bu gruplara ilişkin yakınlık kurma isteği arasında bir ilişki bulunduğunu göstermişlerdir (Katz ve Braly, 1935). Yani gruplara ilişkin kalıpyargıların ne boyutta istenilir kişilik özelliklerinden oluştuğu ile bu grupların üyeleri ile bir arada olma isteği arasında bir ilişki bulunmuştur. Bu durum, kalıpyargılar ve önyargıların yakın ilişki halinde olduğu düşüncelerini desteklemiştir. Kalıpyargılar ile ilgili betimsel çalışmalar farklı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmeye devam etmiştir (örn., Bayton, McAllister ve Hamer, 1956; Ehrlich, 1962; Williams ve Best, 1990; Glick, Lameiras, Fiske, Eckes, Masser, Volpato ve ark., 2004). Bu çalışmalar temelde aynı ortak noktayı paylaşmaktadır: Kalıpyargılar bir sosyal grubun üyesi ile olan deneyimden çok, içinde yaşanılan kültürden edinilen bilgilerdir.

Kalıpyargılar ile ilgili ortaya atılan görüşlerin bir kısmı ise kişilik ile ilgilidir. Adorno (2003) tarafından geliştirilen Yetkeci Kişilik Kuramı, diğer görüşler ile benzer şekilde kalıpyargıların hatalı genellemelerden oluştuğu ve ayrımcı davranışlara yol açtığını savunmaktadır (Schneider, 2005). Ancak farklı olarak, kalıpyargılar kültürden öğrenilen bilgi yapıları olmaktan çok önyargılı bir kişiliğe sahip olmanın bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Kuram, psikanalitik yaklaşımla tutarlı olarak, kalıpyargıları saldırganlık eğilimi olan kişilerin bu duygularını başkalarına yansıtması olarak görmektedir (Bilgin, 2014). Bu haliyle kalıpyargılar, benliği koruma işlevine sahiptir.

Psikoloji biliminin diğer bütün alanlarında ve çalıştığı konu ve kullandığı yöntemlerde olduğu gibi kalıpyargıların çalışılması ve anlaşılmasında da bilişsel psikolojideki gelişmelerin büyük etkisi olmuştur. Özellikle 80'li yıllardan sonra kalıpyargılar çoğunlukla sosyal bilişsel yaklaşımlar içerisinde değerlendirilmiştir. Bilişsel psikolojideki gelişmeler sonucu elde edilen yeni ve kapsamlı kavramlardan yararlanan bu yaklaşımlar kalıpyargıların nasıl kullanıldığına ilişkin bilişsel süreçleri anlamaya katkıda bulunmuştur. Ancak diğer taraftan, kalıpyargıların içeriği ve sosyal süreçlerden uzaklaşmasına neden olduğu için eleştirilmiştir (Schneider, 2005). Ancak hem kalıpyargıların doğasının anlaşılmasına olan önemli katkıları hem de psikoloji bilimindeki hâkim paradigmanın bilişsel işlevler üzerine yoğunlaşması sebebiyle sosyal bilişsel yaklaşımlar bugün yaygın olarak kabul görmektedir.

Uyarıcıların çokluğu karşısında insanların sınırlı bellek kapasiteleri,

içinde yaşanan dünyaya ilişkin bilgilerin algılanması ve kodlanmasında bazı işlevsel yöntemler gerektirmektedir. Bruner'ın (1957) dediği gibi “algı sınıflandırmayı içerir” (sf. 123). Allport (1954) önyargı üzerine yazdığı klasik kitabında sınıflandırmanın, insanların karmaşık dünyada işlev gösterebilmesini sağlayan kaçınılmaz bir süreç olduğunu belirtmektedir (akt., Fiske, 2005). Bu görüşe göre kalıpyargılar, sosyal bilgiye ilişkin bir sınıflandırmayı yansıtmaktadır ve insanları belirli sosyal gruplara kimlikleyerek onlar hakkında çıkarımlarda bulunulmasını sağlar. Kalıpyargıların işlevine odaklanan bir başka görüş olan Sosyal Kimlik Kuramı (SKK) da bu sosyal sınıflandırmanın kalıpyargıların ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğunu belirtmektedir (Tajfel, 1969).

SKK'ye göre, genel olarak, insanlar kendilerini bir gruba aidiyetleri doğrultusunda tanımlamaktadır (Schneider, 2005). Bu durum, insanların kendileri ile ilgili olumlu hissetme güdüsünden ortaya çıkmaktadır. Ancak bu süreç kaçınılmaz bir şekilde insanların kendi grupları ile diğerlerini karşılaştırma ihtiyacını beraberinde getirmektedir (Tajfel ve Turner, 2004). Bu da insanlar kendi iç gruplarını ve dış grupları değerlendirirken çeşitli yanlılıkların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Kurama göre kalıpyargılar, hem iç gruba ve kendine yönelik olumlu izlenimler geliştirmeye fayda sağlar hem de dış grup ve onun üyelerine ilişkin olumsuz değerlendirmelere katkıda bulunarak karşılaştırma yapmayı kolaylaştırır (Bilgin, 2014).

Bu doğrultuda, kalıpyargıların insanların kendilerine ilişkin olumlu kimlik geliştirmelerine aracılık eden mekanizmalar oldukları düşünülebilir. Çünkü bir gruba verilen değer doğrultusunda o gruba aidiyet sonucu oluşan sosyal kimlik benliğin bir parçasıdır (Turner, Oakes, Haslam ve McGarty, 1994). İnsanlar ait oldukları grubun özelliklerini benimseyerek kendi benliklerini oluştururlar. Kendini sınıflandırma (self-categorization) sonucunda insanlar kendilerini ait oldukları grubun üyeleri ile daha fazla benzer algı-larken, kendi grupları ile diğerleri arasındaki farklılıkları da abartırlar. Bu durum kendini kalıpyargılamaya da (self-stereotyping) yol açmaktadır. Hogg ve Turner (1987), kız ve erkek öğrencilerden karışık bir grup tartışmaya katıldığında sadece kızların ya da erkeklerin katıldığı duruma göre katılımcıların daha fazla toplumsal cinsiyete ilişkin kalıpyargısal özellikler gösterdiklerini belirtmiştir. Bu durum, farklı cinsiyetlerden bireyler bir aradayken cinsiyetin bir sınıflandırma koşulu olarak belirgin hale gelmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Böylece katılımcılar, içinde oldukları cinsiyet grubunun kalıpyargısal özelliklerini daha fazla benimsemiş ve bu yönde davranışlar göstermişlerdir.

Daha önce de belirtildiği gibi, kalıpyargıların bir sosyal grup ve onun üyelerinin çeşitli kişilik ve davranış özellikleri ile ilişkilendirildiği, yaygın olarak kabul görmüş bilgi, inanç ve beklentileri içeren bilişsel yapılar olduğu söylenebilir (Hamilton, Sherman ve Ruvolo, 1994). Geçmiş deneyimler ve

sosyal öğrenmelerden oluşan bu yapılar, yeni bilgilerin kodlanması ve geri getirilmesi gibi bellek süreçleri üzerinde etkilidir (Araya, 2003). Bu haliyle kalıpyargılar, yeni bilgilerin yapılandırılarak kodlanmasını sağlayan şemalar ile örtüşmektedir. Bartlett (1932), şemaların organizmanın çevreye uyumunu sağlayan, geçmiş yaşantıların aktif bir organizasyonu olduğunu belirtmektedir. Otomatik düşünme biçimlerinden biri olan şemaların (Aronson, Wilson ve Akert, 2009) sosyal bir gruba yönelik kullanılması da kalıpyargı olarak değerlendirilmektedir (Bargh, Chen ve Burrows, 1996).

Tüm bunlara ek olarak, bellekteki bilgi yapıları ya da başka bir deyişle zihinsel temsiller olarak kalıpyargılar, kendileri ile örtüşen yeni bilginin daha kolay kodlanmasını da sağlayabilir, çünkü daha tanıdık olan, yani kalıpyargı ile örtüşen bilginin sadece genel temasını kodlama yoluna gidilebilir (Johnston ve Hawley, 1994). Ancak kalıpyargı ile örtüşmeyen bilgiler daha az tanıdık olduğu için bu bilgilerin kodlanması sırasında değerlendirme süreci daha zorlu ve daha zaman alıcı olmaktadır. Özellikle bilişsel yoğunluğun fazla olduğu ya da fiziksel yorgunluk, uyarıcı fazlalığı gibi sebeplerle yeterince dikkat gösterilemediği durumlarda, kalıpyargılarla örtüşen bilgiler kolayca edinilirken kalıpyargılarla örtüşmeyen bilgilere daha az dikkat edilebilmektedir (Stangor ve Duan, 1991; Macrae, Hewstone ve Griffiths, 1993). Bu doğrultuda kalıpyargılar insanların fazla enerji harcamamalarını sağlayan araçlar olarak görülmektedir (Macrae, Milne ve Bodenhausen, 1994). Ancak bu durum kalıpyargılarla örtüşmeyen bilgilerin görmezden gelindiğini ve bellekte kodlanmadığını göstermemektedir. Aksine pek çok çalışma (örn., Srull ve Wyer, 1989; Stangor ve McMillan, 1992) kalıpyargılarla örtüşmeyen bilgilerin daha doğru hatırlandığını göstermektedir. Bu da kalıpyargılarla örtüşmeyen bilgilerin daha fazla ayrıntıya sahip olmasından ve daha ayrıntılı kodlanmasından kaynaklanmaktadır. Kalıpyargılarla örtüşen bilgiler ise daha kolay kodlanıyor olsa bile bu durum beraberinde bellek hatalarını da getirebilmektedir, çünkü uyarana ilişkin özellikler ve bileşenler ayrıntılı olarak değil, kalıpyargısal şemaya uygun olarak özet bir şekilde kaydedilmektedir (von Hippel ve ark., 1993). Özetle, kalıpyargılar yeni bilginin öğrenilmesini kolaylaştırmaktadır. Ancak bu yeni bilginin kodlanması esnasında, geçmiş deneyimlerden elde edilen bilgilere bağlı olarak zihinde üretilen hatalı bilginin de yeniden kodlamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla gerçekte olmayan, zihinsel olarak üretilmiş bilgi de hatalı bir biçimde bellekten geri çağırılabilir.

Kalıpyargıların zihinde nasıl temsil edildiklerini inceleyen farklı modeller bulunmaktadır (derleme için bkz., Hilton ve von Hippel, 1996). Bu modellerden biri Çağrışımsal Ağ Modelidir. Bilişsel psikolojide, çağrışım temelli anlamsal ağlara vurgu yapan çalışmalar (örn, Collins ve Loftus, 1975; Anderson, 1983) üzerine kurulan bu modele göre, bir grup ile ilişkilendirilen kalıpyargısal özellikler anlamsal bellekteki çağrışımsal bağlantılar sebebiyle

le birbirleri ile ilişkili olarak kodlanır. Sonrasında bu gruba ilişkin kategori ipuçlarının algılanması bu kategori ile çağrışımsal bağa sahip kalıpyargısal özelliklerin etkinleşmesine neden olur (Stangor ve Lange, 1994). Örneğin, Gilbert ve Hixon (1991) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada katılımcılardan kendilerine gösterilen bazı harfleri çıkartılmış bir kelimeyi tamamlamaları istenmiştir. Çalışma sonucunda kelimeyi gösteren kişinin Asyalı bir kadın olması durumunda, katılımcıların kelimeyi Asyalı kadınlara ilişkin kalıpyargısal kelimelerle tamamlama eğiliminde oldukları görülmüştür. Bu hazırlama etkisi, özellikle katılımcıların bilişsel olarak yoğun olduğu durumda gerçekleşmektedir. Toplumsal cinsiyete ilişkin kalıpyargısal uyarıcılarla hazırlanan katılımcıların bu kalıpyargılarla örtüşen tepkiler verdiklerini gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır (örn., Hansen ve Hansen, 1988; McKenzie-Mohr ve Zanna, 1990; Banaji ve Hardin, 1996). Benzer şekilde, siyahiler ve beyazlar ile ilişkili ırk temelli bilgiler insanların zihninde kalıpyargılarla örtüşen bilgileri etkinleştirmektedir (Dovidio, Evans ve Tyler, 1986). Ancak bu etkinleşmenin önyargılı bireylerde daha yüksek oranda ortaya çıktığı görülmektedir (Wittenbrink, Judd ve Park, 1997).

Kalıpyargılara ilişkin çağrışımsal ağ modeline göre kalıpyargısal özelliklerin zihinde etkinleşmesi otomatik olarak gerçekleşmektedir (Hilton ve von Hippel, 1996). Etkinleşme çağrışımsal ağ boyunca yayılarak yoluna devam etmektedir. Ancak Stangor ve Lange (1994), modele göre etkinleşmenin kategori etiketinden kalıpyargısal özelliklere doğru olduğunu, tam tersi yönde yani kalıpyargısal özelliklerden kategoriye doğru bir etkinleşmenin olup olmadığının bilinmediğini belirtmiştir. Ancak geriye dönük çağrışımsal bağların çalışılmamış olan hedef kelimeyi etkinleştireceğini gösteren DRM paradigmasına göre bu açık bir şekilde mümkündür (Roediger ve McDermott, 1995).

Bellek Yanılsaması

Burnham (1889) belleğin yanılabilir doğası üzerine yaptığı derlemede bu konudaki zihinsel çabanın antik dönem Hristiyan düşünürlerinden Aziz Augustinus'un İtirafı adlı eserine kadar dayandığını belirtir. Ancak daha çok David Hume, David Hartley, James Sully, Emil Kraepelin gibi 19. yüzyıl düşünür ve bilim insanlarının ortaya koyduğu fikirlere yoğunlaşmıştır. Burnham, yalancı hatıralar (pseudo-remiscences) ya da çoğunlukla, Kraepelin tarafından önerildiği haliyle paramnezi (paramnesia) olarak ifade ettiği bellek yanılsamalarının Sully (1881) tarafından üçe ayrıldığını belirtmektedir. Bunlar, 1) gerçekten deneyimlenen bir olayın olmadığı yanılsama, 2) olayın gerçekleşme biçimini saptıran yanılsama ve 3) hatırlanan olayın zamanını saptıran yanılsamadır. Kraepelin ise bu yanılsamalardan ilki üzerinde çalışmış ve bunları üçe ayırmıştır: 1) hayal gücü ile yaratılan imgelerin olağan bir biçimde zihne gelmesi ile ortaya çıkan, basit bellek yanılsamaları, 2) algının geçmişteki benzer ya da ilişkili bir şeyin çağrışımı yoluyla bozulduğu, çağrışımsal bellek yanılsamaları ve 3) deneyim yeni olsa dahi geçmişteki bir

deneyimin kopyası olarak algılandığı, tanımlayıcı bellek yanılsamaları (örn., *deja vu*).

Ebbinghaus'un (1885) klasik çalışması da bellek yanılsaması açısından dikkat çekicidir. Kendisinden önce bellek yanılsaması ile ilgili ortaya koyulan fikirler rüyalar, iç gözlemlerden oluşan kişisel anlatılar ve klinik gözlemler düzeyindeyken, Ebbinghaus'un belleği deneysel olarak çalışabilmek için geliştirdiği yöntem (seri öğrenme) ve kullandığı materyaller (anlamsız heceler) ilerleyen dönemlerdeki bellek yanılsaması alanında yapılan çalışmaları etkilemiştir (Schacter, 1995; Gallo, 2006). Ancak Ebbinghaus her ne kadar anlamsız heceler kullanarak bellekte oluşabilecek bozulmaları engellemeye çalışmış olsa da daha sonraki araştırmalarda (örn., Hull, 1933; Conrad, 1964) gösterildiği üzere anlamsız olduğu düşünülen materyaller bile anlamlı bir örüntü olarak değerlendirilebilmekte ve bellek yanılsamasına yol açabilmektedir.

Her ne kadar çalışmanın yapılma amacı farklı olsa da deneysel yöntem kullanılarak yapılan bir çalışmada ilk kez Kirkpatrick (1894) tarafından bellek yanılsamasına değinilmiştir. Kirkpatrick, bellekten geri çağırılan bilgi üzerinde yaş, cinsiyet gibi değişkenlerin etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Ancak, bir kısım katılımcının kendilerine çalışmaları için verilen listedeki kelimeler yerine (örn., makara, yüksük, bıçak) o kelimelerle çağrışımsal olarak yakından ilişkili başka kelimeleri (örn., iplik, iğne, çatal) hatalı biçimde geri çağırdıklarını fark etmiştir.

Yaklaşık olarak aynı dönemlerde bellek yanılsaması farklı alanlardan araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Bu dönemde, çocukların görgü tanıklığına ilişkin bazı şüpheler uyanmış ve örneğin, Binet (1900) ve Stern (1910) yönlendirici soruların çocukların belleklerinde nasıl bozulmalara sebep olduğunu göstermeye çalışmışlardır (akt. Ceci ve Bruck, 1993). Yine aynı dönemlerde, örneğin, Semon (1904/1921; 1909/1923) ve Janet (1928) belleğe kaydedilen yeni bilgilerin eski bilgilerden etkilendiğini ve yeni bilginin kodlanırken eski bilgiden de izler taşıdığını düşünmüşlerdir (akt. Schacter, 1995).

Yine önceki bölümde değinildiği üzere Bartlett'in (1932) seri yeniden üretim (serial reproduction) görevi ile gerçekleştirdiği çalışmalar bellek yanılsaması alanında önemli bir kilometre taşıdır. Her ne kadar daha sonraki çalışmalar tarafından Bartlett'in bulguları tekrarlanamamış olsa da (bkz., Gauld ve Stephenson, 1967; Roediger, Wheeler, ve Rajaram, 1993) (bunda Bartlett'in kullandığı görev ile daha sonraki çalışmalarda kullanılan görevlerin farklı olmasının kuşkusuz etkisi vardır) yeniden üretilen ve yeniden yapılandırılan bellek arasında yaptığı ayırım pek çok çalışma için öncü olmuştur (Roediger ve McDermott, 1995). Schacter (1995), Bartlett'in bellek ile ilgili düşüncelerini "hatırlama, hatırlayanın ihtiyaçları ve tutumları tarafından kaçınılmaz bir şekilde bozulan temel bir sosyal aktivitedir" (sf. 9) biçiminde özetlemiştir. Bu düşünce, yapılan çalışmalar üzerinde uzun süre etkili olamamış olsa da özel-

likle 80'li yıllar ve sonrasında sosyal psikolojinin, insanların içgrup ve dışgrup üyelerini değerlendirme, kalıpyargısal bilgiyi işleme gibi bilişsel süreçlerini anlama çabasında etkili olmuştur (örn., Linville ve Jones, 1980; Wyer ve Gordon, 1982; O'Sullivan ve Durso, 1985). Bartlett katılımcılarına çeşitli hikayeler (örn., "Hayaletlerin Savaşı" (The War of the Ghosts)) vermiş ve bu metni okuttuktan sonra defalarca yeniden yazmalarını istemiştir. Bartlett çalışma sonucunda katılımcıların bellekten geri çağırdığı hikayelerin asıl metnin temel hatlarını koruyor olsa da geri kalan kısımlarının bozulduğunu ve hatta hikâyeye yeni özelliklerin eklendiğini görmüştür. Bu gözlemlerin neticesinde üç önemli sonuca varmıştır: 1) Özellikle hikâye alışılmadık öğeler içerdiğinde, metin kısaltılmaya ya da başka bir deyişle özetlenmeye çalışılmaktadır; 2) Metin geleneksel (yaygın olarak aşına olunan) bir forma dönüştürülmekte ve sadece metinden bilgi çıkartma değil, metne bilgi ekleme de yapılmaktadır; 3) Metnin duygusal havası ve genel yapısı, özellikle de baskın ayrıntılar, doğru hatırlanmakta ancak geri kalan kısım oldukça bozulmaktadır.

Aynı dönemlerde, genel olarak psikoloji alanına ve özelden bellek çalışmalarına davranışçı uyarıcı-tepki yaklaşımı damga vurmuştur. Bellek süreçleri ile ilgili erken dönem çağrışımçı yaklaşımlar da bu davranışçı yaklaşımdan etkilenmiştir. Sonraları özellikle de psikolinguistik alandaki gelişmeler sonucu yetersiz görülmeğe başlanmış ve davranışçılık ile çağrışımçılık da pek çok kişi tarafından eleştirilmiştir (detaylı anlatım için bkz., Gallo, 2006). Davranışçı yaklaşımı temel alarak öğrenme üzerine yürütülen çalışmalar bellek yanılısamasına benzer sonuçlar ortaya koymuştur. Örneğin, belirli bir uyarıcıya yönelik öğrenilmiş tepkinin o uyarıcı ile benzer özellikler taşıyan başka uyarıcılara da genellenmesi çağrışım temelli bellek yanılısamlarına benzer özellikler taşımaktadır. Karışma (interference) kuramları da bellek yanılısaması alanında yapılan çalışmaları etkilemiş ve özellikle 60'lı yıllarda çağrışım çiftleri öğrenme görevleri yaygınlaşmıştır (Gallo, 2006). Bu görevlerde kullanılan "A-B, A-C" paradigmasında, katılımcılara bir kelime çifti öğrenmeleri için verilmekte daha sonra bu kelimelerden biri verilerek diğersinin hatırlanması istenmektedir. Ancak iki görev arasında benzer başka bir kelime çifti de öğrenildiğinde bu karışma yaratmakta ve katılımcılar hatalı biçimde önce ve sonra öğrenilen kelimeleri eşleştirmektedir (Schacter, 1995).

1950'li ve 60'lı yıllarda, bellek yanılısaması üzerine yapılan çalışmalarda kelime listelerinin kullanımı da sıklıkla kullanılan yöntemlerden biridir. Bu dönemde yapılan çalışmalar arasında, sonraki bölümde ayrıntılı olarak incelenecek olan, Deese'nin (1959) gerçekleştirdiği çalışma göze çarpmaktadır. Uzunca yıllar görmezden gelinen çalışma ancak 1995 yılında Roediger ve McDermott tarafından tekrar değerlendirildikten sonra dikkat çekmiştir. Google Akademik'e göre, 1995 yılına kadar yalnızca 52 kez atıf yapılan çalışma, 1995'ten bu bölümün yazıldığı zamana kadar 2814 atıf almıştır. Deese, birbiri ile ve bir hedef (target) kelime ile çağrışım ilişkisine sahip kelimeler-

den oluşan kelime listesini çalışan katılımcıların bu kelimeleri serbest olarak geri çağırırken (free recall) aslında hiç çalışmamış olmalarına rağmen ilişkili hedef kelimeyi (kritik tuzak) de hatalı biçimde geri çağırdıklarını göstermiştir. Deese, bu hatanın, geri çağırma esnasında çalışılmış olan kelimelerle yakından ilişkili olan kelimenin de çağrışımsal olarak zihne gelmesi ve hatalı biçimde diğer kelimelere eklendiği için ortaya çıktığını düşünmüştür. Dahası Bartlett'in çalışmasındaki bulguların da bundan kaynaklanabileceğini belirtmiştir:

“...Örneğin, meşhur “Hayaletlerin Savaşı”nda “savaş” kelimesi hikâyenin başlarında dört kez geçmektedir ancak “muharebe” ve “düşman” kelimeleri hiç geçmemektedir. Bartlett tarafından sunulan ilk yeniden üretimlerden birinde “savaş” kelimesi geçmekte fakat aynı zamanda “muharabe” ve “düşman” kelimeleri de iki kez geçmektedir. Genel olarak, eğer “savaş” kelimesi geri çağırmada ortaya çıkıyorsa, “muharebe” ve “düşman” kelimeleri de buna eklenmektedir. Bu diğer kelimelerin ikisi de “savaş” kelimesi ile güçlü çağrışımsal ilişkiye sahiptir. Tabii ki böyle bir analiz hiçbir şeyi kanıtlamaz, ancak başka kelimeleri çağrışımları olarak ortaya çıkarma olasılığı bilinen tekrarlayan kelimeleri içeren anlamlı metinlerin yapılandırılması olasılığını ve böylece yeniden üretimlerin, araya girmeler (intrusions) olarak bu çağrışımların meydana gelme sıklığı açısından incelenmesini önerebilir.” (Deese, 1959, s. 21-22)

Aynı yıllarda dikkat çeken bir diğer çalışma ise Underwood (1965) tarafından gerçekleştirilmiştir. Underwood da Deese ile benzer şekilde çağrışımsal olarak ilişkili kelimelerin hatalı tanındığını (recognition) göstermiştir. Ancak bunun da geri çağırma esnasında ortaya çıkan çağrışımlardan çok, çalışma esnasında kelimeler kodlanırken ortaya çıkan çağrışımlarla ilişkili olduğunu düşünmüş ve bu sürece “örtük çağrışımsal tepki” adını vermiştir. Bu nedenle, katılımcılar kendilerine verilen kelimeler arasından eski olanları tanımları istendiğinde hatalı biçimde daha önce çağrışım yoluyla ortaya çıkan kelimeleri de tanımışlardır.

Bilişsel psikolojinin geliştiği ve bellekle ilgili dışarıdan gözlenemeyen yapıların incelenmesinin önem kazandığı yıllarda araştırmacılar farklı bellek sistemleri önermeye başlamıştır (örn., Squire, 1982; Tulving, 1985). Tulving (1985), işlemsel (procedural), anlamsal (semantic) ve olaysal (episodic) olmak üzere üç farklı ancak birbiri ile ilişkili bellek sisteminden söz etmektedir. Buna göre işlemsel bellek, bir hareketin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin algısal, bilişsel ve motor hareketlere ilişkin bilgilerin işlenmesinden sorumludur. Anlamsal bellek, dünyaya ilişkin genel geçer bilgilerin sembolik olarak işlenmesinden sorumludur. Olaysal bellek ise, genel olarak, kişisel olarak deneyimlenen olaylara ilişkin bilgileri işler. Tulving ayrıca, bu üç tür bilginin kodlanması ve geri çağırılması esnasında insanların üç farklı bilinçlilik düzeyini deneyimlediklerini belirtmiştir. Bunlar, işlemsel bellek ile ilişkili, za-

mansal ve mekansal olarak şimdiki duruma bağlı bilinç düzeyi olan anoetic bilinç; anlamsal bellek ile ilişkili, o an var olmayan nesnelere ya da olayların soyut bilgisinin farkına varılmasını ve nesnelere ya da olaylar arasında ilişkiler kurulmasını sağlayan noetic bilinç; olaysal bellek ile ilişkili, kişisel deneyimlerin hatırlama (remember) ile ortaya çıkan somut farkındalığını ifade eden otonoetic bilinçdir.

Bu üç farklı bellek sisteminin ortaya çıkardığı farklı bilinç durumları, bilginin işlenmesi esnasında zihinsel olarak deneyimlenen farklı olgulara işaret etmektedir. Bu olguların, Tulving (1985) tarafından “hatırlama/bilme kararı” (remember/know judgments) olarak ifade edilen bir görevle gösterilebileceği önerilmiştir. Bu görevde, bir bellek çalışmasına katılan kişilerden tanıdıkları bilgiyi ayrıca hatırladıkları mı yoksa bildikleri mi yönünde karar vermeleri istenmektedir. Örneğin bir DRM çalışmasında, katılımcılar kendilerine verilen bir tanıma listesindeki kelimelere yönelik önce o kelimeyi çalışma aşamasında görüp görmediklerine ilişkin “Eski/Yeni” kararı vermeleri, daha sonra “eski” diyerek daha önce gördüklerini belirttikleri kelime için “Hatırlıyorum/Biliyorum” kararı vermektedirler. Tulving’in bu fikirleri, sonrasında Gardiner (1988) ve Gardiner ve Java (1990) tarafından geliştirilmiştir. Hatırlıyorum kararı, genel olarak, edinilen bilgiye ilişkin deneyimin zihinde yeniden canlandırılması ile ilgilidir ve olaysal bellek ile bağlantılıdır. Biliyorum kararı ise, edinilen bilginin zihindeki soyut bir canlanmasıdır ve anlamsal bellek ile bağlantılıdır. Bir DRM çalışmasında katılımcılar eğer “eski” kararı vererek tanıdıkları bir kelimeye ilişkin “hatırlıyorum” kararı veriyorlarsa o kelimenin listenin neresinde bulunduğu, ne gibi yapısal özelliklere sahip olduğu ya da o kişide ne gibi duygu ve düşünceler canlandırıldığını da canlı bir biçimde hatırlamaktadırlar. Ancak “biliyorum” kararı veriyorlarsa, bu o kelimeye ilişkin ayrıntıları hatırlayamamalarına rağmen kelimeyi daha önce görmüş olduklarına emin oldukları bir tanıdıklık hissi yaşadıklarını ifade etmektedir.

Bilişsel psikolojinin hız kazandığı 70’li yıllarda bellek yanılması çalışmaları farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır (örn., Bransford, Barclay ve Franks, 1972; Sulin ve Dooling, 1974; Loftus, 1975; Loftus, Miller ve Burns, 1978). Bu yaklaşımlar yapılandırıcı ve şema temelli fikirlerin yeniden önem kazanması sebebiyle daha günlük hayattan öğeler içermektedir (Schacter, 1995). Aynı zamanda görünmeyen zihinsel yapıların daha fazla incelenmeye başlanması sebebiyle daha bilişsel yaklaşımlardır (Gallo, 2006). Bu yaklaşımlar arasında en çok dikkat çeken “yanlış bilgilendirme paradigması”dır (misinformation paradigm). Loftus ve arkadaşları (Loftus, 1975; Loftus ve ark., 1978) bu paradigmayı kullanarak görgü tanıklığında yönlendirici soruların bellek yanılması üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermişlerdir. Bu çalışmalarda katılımcılara önce bir olay ile ilgili video izletilmiş ve daha sonra içinde olayla ilgili yanlış bilgilerin de yer aldığı yönlendirici sorular sorulmuştur. Yönlendirici sorulara maruz kalan katılımcılar aslında izledikleri

videoda yer almadığı halde sorularda yer alan hatalı bilgileri de gerçekten görmüş gibi hatırlamışlardır. Bu çalışmalar daha sonraları özellikle terapi sürecinde danışanların anlattığı cinsel taciz vakalarının da yönlendirici sorular sebebiyle ortaya çıkabildiğini gösteren çalışmalara (örn., Loftus, 1993; Lindsay ve Read, 1995) öncülük etmiştir.

Yine bilişsel psikolojideki gelişmelere bağlı olarak çağrışımçı yaklaşım da aynı dönemlerde dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Davranışçı yaklaşımın etkisindeki daha önceki çağrışımçı yaklaşımlar sadece basit çağrışım ilişkilerine odaklanarak çağrışım ilişkilerinin biçimini tasvir etmekten ibaretken bu dönemde bilişsel süreçleri de dikkate alarak çağrışım ilişkilerinin “neden” oluştuğunu ortaya koymaya çalışan modeller geliştirilmeye (örn., Collins ve Loftus, 1975; Anderson, 1983; Gillund ve Shiffrin, 1984) başlanmıştır (Gallo, 2006). Bu modellerden, Quillan’ın (1967) Çağrışım Ağ Modeli (Associative Network Model) bellekte bilgilerin birbiriyle bağlantılı kavram düğümleri (concept nodes) halinde bulunmakta olduğunu ve Yayılan Etkinleşme Kuramı (Spreading Activation Theory) bu düğümlerden birinin etkinleşmesi halinde farklı bir kavramsal yapıya geçildiğini belirten bir etiketle (tag) karşılaşıncaya kadar etkinleşmenin yayılarak devam ettiğini varsaymaktadır (Collins ve Loftus, 1975). Başka bir deyişle birbirleriyle ilişkili bilgiler bir ağ oluşturmakta bu ağ bir kavramsal yapının tam anlamını oluşturmaktadır. Örneğin, bilgisayar düğümü etkinleştğinde bilgisayarla yakından ilişkili klavye, ekran, fare gibi diğer düğümler de etkinleşerek bir ağ oluşturacaklardır. Bu düğümler birbirlerine farklı türde bağlarla bağlıdırlar ve bu bağlar iki düğüm arasındaki ilişkinin gücü, yönü, niteliği gibi farklı sonuçlar üzerinde etkilidir.

Günümüzde bellek yanılısamalarının çalışılmasında kullanılan yöntemlerin beş grupta değerlendirilebileceği belirtilmektedir (Pezdek, ve Lam, 2007). Bunlar: 1) Belleğe tamamen yeni olaylarla ilgili hatalı anı yerleştirme (planting), 2) Gözlenen olaylara yeni ya da değiştirilmiş ayrıntı ekleme, 3) DRM paradigması, 4) Genel tanıma (recognition) görevleri, 5) Bunların dışında kalan yöntemler. Bu yöntemlerin aslında birbirlerinden farklı bellek yanılısamalarını işaret ettiğini belirten Pezdek ve Lam (2007) bu durumun bir yöntemle yapılan araştırmaların diğer bellek yanılısaması türlerine genellenebilirliği yönünde problem oluşturduğunu belirtmektedir. Nitekim bu alanda yapılan araştırmaların %41,4’ünde kullanıldığı tespit edilen DRM paradigması bu yönden eleştirilmektedir (bkz.; Freyd ve Gleaves, 1996; Gallo, 2010). Ancak DRM paradigması sahip olduğu güçlü kuramsal altyapı ve deneysel olarak çalışılmaya oldukça müsait basit yapısı sebebiyle araştırmacılar tarafından çokça tercih edilmektedir.

Deese-Roediger-McDermott (DRM) paradigması

Deese’nin (1959) temellerini oluşturduğu, Roediger ve McDermott (1995)

tarafından geliştirilen DRM (Deese-Roediger-McDermott) paradigması birbirleriyle güçlü çağrışımsal bağlara sahip ve anlamsal (semantic) olarak ilişkili kelimelerin hatırlama sırasında beraber ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Bu paradigmada kullanılan yöntem iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada (çalışma aşaması) katılımcılara çalışmaları için bazı kelime listeleri verilmektedir. Dikkat dağıtıcı ara bir görevden sonra ikinci aşamaya (geri çağırma ya da tanıma aşaması) geçilmekte ve çalıştıkları bu kelimeleri serbest geri çağırmaları (recall) ya da yeni bir kelime listesi içinden eski/yeni kararı vererek tanımaları (recognition) istenmektedir. Katılımcıların çalıştıkları kelimeleri doğru olarak geri çağırmaları ya da tanımaları doğru geri çağırma/tanıma olarak kabul edilirken, daha önceki listede görmedikleri bir kelimeyi (örn., kritik tuzak) geri çağırmaları ya da “eski” olarak değerlendirmeleri hatalı geri çağırma/tanıma olarak kabul edilmektedir. Kritik tuzak (critical lure) bir listedeki kelimelerin tamamıyla yakından ilişkili ve güçlü çağrışımsal bağa sahip çalışılmamış kelimedir. Örneğin pek çok çalışmada (Deese, 1959; Roediger ve McDermott, 1995; Stadler, Roediger ve McDermott, 1999) yatak, dinlenmek, ayık, yorgun gibi kelimelerden oluşan kelime listesi hatırlanırken kritik tuzak olan uyku kelimesinin de hatalı biçimde diğer kelimelerle birlikte hatırlandığı görülmüştür. Sonraki bölümlerde inceleneceği üzere bu durumun olası sebeplerinden biri, katılımcıların çalışmaları için onlara verilen bütün kelimelerin uyku kelimesi ile 33 güçlü çağrışımsal bağlara sahip olmaları ve bu nedenle kendileri ile anlamsal olarak ilişkili uyku kelimesinin bellekte etkinleşmesine neden olmalarıdır.

Gallo'ya (2006) göre Deese'nin yaptığı çalışmanın iki önemli çıkarımı vardır. Bunlardan birisi, birleşen çağrışımların (convergent associates) bellek yanılması üzerindeki etkisidir. Deese (1959) bir hedef kelime ile çağrışımsal olarak ilişkili 12 kelimededen oluşan liste kullanmıştır. Örneğin Underwood (1965) ise tek bir ya da birkaç kelime ile çağrışım etkisini göstermeye çalışmıştır. Bu da Deese'nin elde ettiği yanılama oranlarının çok daha yüksek olmasını sağlamıştır. İkincisi ise, önceden var olan bilgiye (pre-existing knowledge) dayanan çağrışımların etkinleşmesinin bellek yanılması üzerindeki etkisidir; çünkü hatalı olarak geri çağırılan çağrışımsal ilişkiye sahip tuzak kelime, daha önce çalışılan kelimeler arasında yer almadığı için katılımcıların bu kelimeyi bir şekilde zihinlerinde yaratarak diğer kelimelere eklemiş olmaları gerekmektedir.

Deese'nin (1959) çalışmasında kullandığı 36 kelime listesi için katılımcıların hatalı geri çağırma oranları %0 ile %40 arasında değişmektedir. Bu durum bazı listelerin oldukça yüksek düzeyde bellek yanılması ortaya çıkardıklarını ancak bazı listelerin ise neredeyse hiç böyle bir etki yaratmadıklarını göstermektedir. Deese bu duruma açıklık getirmek için listelerdeki kelimelerin sahip oldukları ortalama çağrışım gücü (mean associative strength) ile hatalı geri çağırma oranları arasındaki ilişkiyi incelemiş ve iki değişken

arasında yüksek düzeyde bir korelasyon olduğunu bulmuştur. Bu bulgu, listeyi oluşturan kelimelerin çağrışım ilişkilerinin gücü ölçüsünde bellek yanılmasına sebep olduklarını göstermektedir. Bu etki, bazı açılardan farklı olsa da Robinson ve Roediger (1997) tarafından yapılan başka bir çalışmayla da desteklenmektedir. Robinson ve Roediger, listelerde çalışılan kelime sayısını değişimleyerek (3, 6, 9, 12, 15 kelimedenden oluşan listeler kullanarak) hatalı geri çağırma ve hatalı tanıma üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Örneğin, üç çağrışımından oluşan listede en yüksek çağrışım gücüne sahip üç kelime tutularak diğer çağrışımlar listeden çıkartılmıştır. Çalışma sonucunda, kelime listesindeki çağrışım sayısı arttıkça bellek yanılmasının arttığı bulunmuştur. Daha sonra, liste uzunluğunun etkisini ortadan kaldırmak için eksik listelere ilişkisiz kelimeler eklenmiş ve listelerin uzunlukları sabitlenmiştir. Bu durumda da ilki ile benzer şekilde listede bulunan çağrışım sayısı arttıkça daha fazla bellek yanılması yapıldığı bulunmuştur. Bu sonuçlar hem bellek yanılması üzerindeki çağrışım etkisini göstermekte hem de listedeki kelimelerden kritik tuzağa doğru ters yönde çağrışımsal bağın (geriye doğru çağrışım gücünün) önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, Deese'nin aksine, listedeki kelimelerin ortalama çağrışım gücünün değil, toplam çağrışım gücünün bellek yanılmasında etkili olduğunu göstermektedir; çünkü eğer ortalama çağrışım gücü etkili olsaydı o zaman en güçlü üç çağrışımı içeren en kısa liste en yüksek bellek yanılmasına sebep olmalıydı. Benzer sonuçlar farklı çalışmalarda da gösterilmiştir (örn., Gallo ve Roediger, 2003; Hutchison ve Balota, 2005). Ayrıca, DRM paradigması ile yapılan çalışmalar göstermektedir ki katılımcılara dikkatli olmaları için doğrudan yapılan uyarılar neticesinde DRM yanılması (DRM illusiory) düşüş gösterse de etkin olmaya devam etmektedir (Gallo, Roediger, ve McDermott, 2001). Bu durum ortaya çıkan yanılmanın bilinçli farkındalıktan uzak ve görece otomatik olarak gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Knott ve Dewhurst (2007), Smith, Gerkens, Pierce ve Choi'nin (2002) DRM yöntemi ile oluşturulan bellek yanılmasının çalışma aşamasındaki çağrışımsal süreçlerden, kategori tekrarı (category repetition) yöntemi ile oluşturulan bellek yanılmasının ise geri çağırma aşamasındaki çağrışımsal süreçlerden kaynaklandığı yönündeki görüşlerini temel alarak bir araştırma yürütmüşlerdir. Araştırmacılar, kelime çalışma ve geri çağırma aşamalarında kategorileştirilmiş listeler (örn.; ağaçlar kategorisi) ve DRM listeleri tarafından oluşturulan bellek yanılmaları üzerinde bölünmüş dikkatin etkisini ve hatırlıyorum/biliyorum kararının ne şekilde farklılaştığını incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre, bölünmüş dikkatin her iki yöntemde de bellek yanılmaları üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışma aşamasındaki bölünmüş dikkatin çağrışımların oluşmasını engellemesi nedeniyle hatalı hatırlama kararını (false remember response) düşürdüğünü ancak geri çağırma aşamasındaki bölünmüş dikkatin kaynak izleme süreçlerini

kariştirması nedeniyle hatalı hatırlama kararını yükselttiğini belirtmişlerdir. Ancak belirli bir tematik yapıya sahip olmasına rağmen DRM listelerindeki çağrışımsal bağlantılardan mahrum olan kategorileştirilmiş listelerin daha zayıf bellek yanılması yarattığı sonuçları da bulunmaktadır (Pierce, Gallo, Weiss ve Schacter, 2005). DRM paradigmasını kullanarak bellek yanılması üzerinde yönetici işlevlerin etkisini inceleyen çalışmalar da yönetici işlevlerden sorumlu frontal lobun yaşlılık ya da çeşitli hastalıklar (örn., alzheimer) sonucu hasar görmesinin bellek yanılmasını arttırdığını (Balota, Cortese, Duchek ve ark., 1999; Butler, McDaniel, Dornburg, Price ve Roediger, 2004) ve bu insanların tıpkı bölünmüş dikkate sahip kişilerde olduğu gibi kategorik düşünmeye daha meyilli oldukları gösterilmiştir (Macrae, Schloerscheidt, Bodenhausen ve Milne, 2002).

Diğer taraftan, çağrışımsal ağdaki etkinleşmede kavram düğümlerinin yanı sıra duygu düğümlerinin (emotion nodes) de etkili olduğu belirtilmektedir (Bower, 1981; Bower ve Forgas, 2001; Isen, 1985). Buna göre, çağrışımsal ağdaki bir kavram düğümünün etkinleşmesi o kavramla ilişkili duygu düğümünün de etkinleşmesine neden olur. Etkinleşme bu duygu ile ilişkili kavramlara doğru yayılarak devam eder. Bower (1981) ve Isen (1985) belirli bir kavram kümesinin kişide uyandırdığı duygudurumun çağrışımsal ağdaki etkinleşme üzerindeki etkisini vurgulamışlardır. Burada duygunun bağlamsal etkisi söz konusudur. Duygudurum tetikleme (mood induction) çalışmalarında (örn., Ruci, Tomes ve Zelenski, 2009; Storbeck ve Clore, 2005; Zhang, Gross ve Hayne, 2017) duygunun bu bağlamsal etkisi incelenmektedir. Başka bir deyişle, duygudurum ile örtüşen ve örtüşmeyen bilgiler için ortaya çıkan yanılma farkı incelenmektedir.

Duygudurumun çağrışımsal ağdaki etkinleşme üzerindeki etkisine (Bower, 1981; Isen, 1985) benzer şekilde uyarının duygusal değerinin de etkili olacağı beklenebilir. Fazio, Sanbonmatsu, Powell ve Kardes (1986), uyarının duygusal değeri ile örtüşen bilgilerin çağrışımsal olarak etkinleştiğini göstermiştir. Buna göre, örneğin, olumlu duygusal değere sahip kelime listelerinin o liste ile ilişkili olumlu duygusal değere sahip kelimeleri etkinleştirecek ve dolayısıyla olumlu duygusal değere sahip tuzakları hatalı tanıma oranı olumsuz tuzakları hatalı tanıma oranından daha fazla olacaktır. Duygusal değeri (emotional valence) olan kelime listelerinin kullanıldığı çalışmalarda (örn., Budson ve ark., 2006; Dehon, Laroi ve Van der Linden, 2010; Howe, Candel, Otgaar, Malone ve Wimmer, 2010; Pesta, Murphy ve Sanders, 2001) genel olarak olumlu, olumsuz ve nötr duygusal değere sahip kelime listelerine ilişkin hatalı geri getirme ya da hatalı tanıma oranları arasındaki fark incelenmektedir. Duygusal değer etkisi için araştırmalar birbirlerinden farklı sonuçlar vermektedir. Bu çalışmalardan birinde Budson ve arkadaşları (2006), duygusal değere sahip kelimelerin nötr olanlara göre daha fazla doğru tanındıklarını ancak duygusal değer hatalı tanıma üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını

bulmuşlardır. Buna karşın Howe ve arkadaşları (2010), olumsuz duygusal değere sahip kelimelerin nötr olanlara göre daha fazla hatalı tanındıklarını bulmuşlardır. Kimi çalışmalar duygusal değere sahip kelimelerin nötr olanlara göre daha ayırt edilebilir olduğunu bu nedenle de daha canlı, daha ayrıntılı hatırlanabildiğini ve daha az hatalı tanındığını belirtmektedir (Kensinger ve Corkin, 2004). Ancak ayırt ediciliği, kelime listelerinin bloklar halinde değil de karışık sunulması ve kullanılan kritik tuzağın duygusal değer açısından farklılaşması gibi sebeplere bağlayan çalışmalar da bulunmaktadır (derleme için, bkz. Howe ve ark., 2010). Etkileri üzerine farklı açıklamalar olsa da duygusal değer bellek yanılması çalışmalarında sıklıkla kullanılan değişkenlerden biridir (Brainerd, Stein, Silveira, Rohenkohl ve Reyna, 2008; Brainerd, Holliday, Reyna, Yang ve Toglia, 2010).

Diğer taraftan, duygusal değerın bellek yanılması üzerindeki etkisini inceleyen bu çalışmalarda kelime listelerinin duygusal değerleri grup içinde değişimlenmekte ve listenin duygusal değeri ile tuzak kelimenin duygusal değeri arasındaki örüntü incelenmemektedir. Her ne kadar duygusal değerın bellek yanılması üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar arasında bu yönde bir bilgiye rastlanmamış olsa da analizler sonucunda elde edilen liste duygusal değeri ve tuzak duygusal değeri ortak etkisi sosyal psikolojide uzun zamandır bilinen bir olguya işaret etmektedir. Örneğin, hale etkisi (halo effect), olumlu özelliklere sahip insanların başka olumlu özelliklere de sahip olacaklarının ya da olumsuz özelliklere sahip insanların başka olumsuz özelliklere de sahip olacaklarının düşünülmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Nisbett ve Wilson (1977) bu etkinin farkındalıktan uzak bir şekilde ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Bellekteki çağrışımsal bağların hale etkisinin ortaya çıkmasında etkili olduğunu belirten görüşler de bulunmaktadır (örn., Bagozzi, 1996; Morewedge ve Kahneman, 2010).

DRM paradigması ile ortaya çıkan yanılmayı açıklayan kuramlar

Bu bölümde DRM paradigması ile ortaya çıkan yanılmayı açıklayan iki yaklaşımdan bahsedilecektir. Bu yanılmayı açıklayan pek çok yaklaşım bulunmaktadır (örn., Sinyal Tespit Kuramı [Signal Detection Theory], Özellik Örtüşmesi Kuramı [Feature Overlap Theory], Şema Kuramı [Schema Theory], vb.) ancak etkinleşen çağrışımlar (associative activation) ve kaynak izleme (source monitoring) yaklaşımlarının birleşimi olan Etkinleşme/İzleme Yaklaşımı (Activation/Monitoring Framework) ve Belirsiz İz Kuramı (Fuzzy-Trace Theory) en çok kullanılan ve araştırmacılarca en çok desteklenen yaklaşımlar oldukları için sadece bu ikisi incelenecektir.

Etkinleşen çağrışımlar ve kaynak izleme yaklaşımları

İnsanların zihinlerinde, kullandıkları kavramların anlamsal olarak organize olduğu bir ağ vardır ve bu organizasyonu kavramlar arasındaki çağrışımsal ilişkiler düzenler. Anlamsal olarak aynı yapı içerisinde bulunan

kavramlardan bir ya da birkaçının etkinleşmesi bu yapı içindeki diğer kavramların da çağrışımsal yolla etkinleşmesine yol açar ve etkinleşme yayılarak devam eder. Ancak bazı kavramlar arasındaki çağrışımsal bağlar daha güçlü iken bazıları arasındaki bağlar daha zayıftır. Bu durum da çağrışımın hangi yönde etkinleşmeye devam edeceğini belirler. Kavramlar arasında bu şekilde yayılan etkinleşme çağrışımsal bağların zayıflayıp yeni bir anlamsal düzeye geçildiğini belirten bir etiketle karşılaşıncaya kadar devam eder. Bellekte çağrışım ilişkilerden doğan kavramsal bir ağ olduğu yönündeki düşünceler Collins ve Loftus (1975) tarafından popüler hale getirilmiştir. Bu yaklaşıma göre etkinleşmenin yayılması çok kısa bir süre içerisinde (milisaniye düzeyinde) ve otomatik olarak gerçekleşmektedir. Bu görüşü destekleyen temeller her ne kadar hazırlayıcı bir kelimenin (prime stimulus) uyarıcı olarak verilmesinden sonra zihinde o kelime ile anlamsal olarak ilişkili başka bir kelimenin canlandığı hazırlama (priming) çalışmalarından elde edilmiş olsa da DRM sonucu ortaya çıkan yanılısamar hazırlama ile ortaya çıkan etkiden çok daha sağlam ve uzun süreli olmaktadır (Gallo, 2006). DRM sonucu ortaya çıkan yanılısamanın bu ölçüde güçlü olmasının nedenlerini açıklamak için araştırmacılar farklı görüşler öne sürmüştür.

Bu görüşlerden biri, yanılısamanın kelime listesinin çalışıldığı esnada kodlama (encoding) yapılırken ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu görüşe göre, çalışılmamış ancak listedeki kelimelerle ilişkili kelime birleşen çağrışımların etkisiyle zihinde canlanır ve listedeki kelimelere eklenerek kodlanır. Bu durum ise daha sonra geri getirme ya da tanıma aşamasında hata yapılmasına neden olmaktadır. Ayrıca ortaya çıkan yanılısama, çalışılmış kelimelerin doğru hatırlanması kadar güçlü ve canlı (vivid) olmaktadır.

Diğer bir görüşe göre ise, etkinleşen çağrışımların yayılması geri çağırma ya da tanıma esnasında gerçekleşmektedir. Bu aşamada kelimeler geri çağırılırken ya da bir grup kelime arasından tanınırken tuzak olan çalışılmamış kelime de zihinde canlanmaktadır. Ancak bu görüşe göre, yanılısama güçlü ve canlı bir anı olarak ortaya çıkmak yerine genel bir tanıdıklık hissi sebebiyle ortaya çıkmaktadır (Gallo, 2006). DRM paradigması ile gerçekleştirilen pek çok çalışmada bellek yanılısamasına “biliyorum” kararından çok “hatırlıyorum” kararının eşlik ettiği görülmüştür (Gallo, 2006). Roediger ve McDermott (1995) bu durumu, çağrışım yoluyla ortaya çıkan yanılısamanın bellekte bilginin kaynağına erişmeyi sağlayan (hatalı bir şekilde de olsa) bir iz (trace) bırakmasına bağlamaktadırlar. Buna göre kişi bellekten geri çağırıldığı bilginin kaynağından (source) yönetici işlevler (executive functions) yoluyla emin olduğunda bu durum gerçek bir “hatırlama” olarak değerlendirilmektedir. Ancak kaynak izleme (source monitoring) sonucunda deneyimlenen bilgi bellekten geri çağırılrsa dahi nasıl ve ne şekilde gerçekleştiğine dair bir kaynağa erişilemiyorsa bu durum sadece bir tanıdıklık hissi yaratmaktadır. Bu da “bilme” olarak değerlendirilmektedir. DRM paradigması ile ortaya çıkan ya-

nılsamayı açıklamaya çalışan etkinleşme/izleme yaklaşımına göre tuzak kelimenin çalışılan kelimelere eklenerek kodlanması katılımcının tuzak kelime üzerine bilinçli olarak düşünmesini ve deneyimin olaysal bellek tarafından işlenmektedir (Gallo, 2006). Bu durumda olaysal bellek ile ilişkili olan “hırlamanın” tanıma aşamasında daha fazla ortaya çıkıyor olması anlaşılırdır.

DRM paradigması ile ortaya çıkan bellek yanılsamasını açıklamaya çalışan bir diğer yaklaşım Kaynak İzleme yaklaşımıdır. Kaynak İzleme yaklaşımı Johnson ve Raye (1981) tarafından geliştirilen Gerçeklik İzleme yaklaşımının genişletilmiş halidir. Gerçeklik İzleme, insanların hayal gücünden kaynaklanan bilgi ile dışarıdan alınan bilgi sonucu oluşan anılarını nasıl ayırt ettikleri ile ilgilenmektedir (Johnson, Hashtroudi ve Lindsay, 1993). Gerçeklik İzleme sürecinde bulunan dışsal ve içsel kaynakları ayırt etmeye ek olarak 1) iki dış kaynaktan gelen bilgi ile oluşan anıları ayırt etmeyi ifade eden, dışsal izleme ve 2) kişinin düşünceleri ile gerçekten yaptıkları sonucu oluşan anıları ayırt etmeyi ifade eden, içsel izleme süreçleri söz konusudur. Bahsi geçen tüm izleme süreçleri birlikte değerlendirilmektedir. Yani hiçbirinin bir diğerinden önceliği yoktur. Kaynak İzleme ise, daha genel olarak, farklı kaynaklardan elde edilen anıların nasıl ayrıştırıldığını açıklamaya çalışmaktadır (Lindsay ve Johnson, 2000). Bu yaklaşıma göre, kaynak izleme süreçleri karar verme süreçleri ile iç içedir ve bu karar verme süreçleri belleğe kaydedilen bilginin pek çok özelliği (örn., ses, bağlam, anlam, duygu vs.) ile ilgilidir. Ayrıca, anılar olarak deneyimlenen düşünceler, imgeler ve hisler için geçmiş deneyimin belirli bir kaynağı olarak yükleme yapılır. Yani tüm bu deneyimler tek bir kaynaktan geliyormuş gibi algılanır ve bu nedenle de zaman zaman deneyimin kaynağının ne olduğuna ilişkin hata yapılmasına yol açabilir (Johnson ve ark., 1993). Özellikle bilişsel yükün fazla olduğu zamanlarda kaynak izlemenin dikkat bir şekilde gerçekleştirilmemesi, kaynak çeşitliliğinin çok olması nedeniyle karar vermede bozulmaların olması ya da farklı kaynaklardan gelen bilgilerin çeşitli özellikler açısından örtüşmesi, hatalı kaynak yüklemesine yol açabilmektedir.

Etkinleştirme/İzleme yaklaşımı ise Underwood (1965) tarafından önerilen örtük çağrışımsal tepki, Collins ve Loftus (1975) tarafından önerilen yayılan etkinleşme ve kaynak izleme yaklaşımlarını birlikte değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre etkinleşme ve kaynak izleme süreçleri hem çalışma hem de geri çağırma ya da tanıma aşamalarında ortaya çıkabilir (Roediger, Watson, McDermott ve Gallo, 2001). Ayrıca çağrışımların etkinleşmesi hem örtük ve otomatik bir şekilde hem de çalışma aşamasında çağrışımsal ilişkiye sahip kelimelerin bilinçli olarak düşünülmesi ile gerçekleşebilir.

Belirsiz iz kuramı

Belirsiz İz Kuramı (BİK), DRM paradigması ile ortaya çıkan bellek yanılsamasını tematik tutarlılık görüşüne dayanarak açıklamaktadır (Gallo,

2006). Tematik tutarlılık görüşü, bir listedeki kelimelerin ortak genel bir tema temelinde organize olduklarını ve bu temanın çalışma aşamasındayken katılımcının zihninde bilinçli olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu şekilde bilinçli olarak zihinde beliren ve farkına varılan tema listedeki kelimelerle birlikte kodlanır. Daha sonra geri çağırma ya da tanıma aşamasındayken tuzak kelime ile listenin teması arasında tematik bir tutarlılık söz konusu olduğundan tuzak kelime bellek yanılmasına yol açan bir sinyal gönderir. Bu sinyal sebebiyle daha önce çalışılmamış olan tuzak kelime tematik bilgi doğrultusunda ya etkinleşir (geri çağırma görevinde) ya da bir tanıdıklık hissi yaratır (tanıma görevinde) ve bellek yanılmasına neden olur.

Tematik tutarlılık görüşünü yansıtan ve yaygın olarak en çok kullanılan yaklaşım BİK'tir. BİK, bilişsel işlevlerle ilgili ikili süreç modellerini yansıtır biçimde bir uyarana ilişkin bilginin birbirine paralel olarak işleyen iki biçimde kodlandığını varsayar (Brainerd ve Reyna, 2005). Bunlar, uyarının birebir kendisi ile ilgili algılanan özelliklerine ilişkin ayrıntılı bilginin kodlandığı birebir (verbatim) iz ve uyarının diğer uyarılarla birlikte paylaştığı özellikleri sonucu ortaya çıkan tematik bilginin kodlandığı öz (gist) izdir. DRM paradigması açısından düşünüldüğünde, listedeki bir kelimenin hangi kelimedenden önce ya da sonra geldiği, ne gibi yapısal özellikleri olduğu ya da kelimenin katılımcıda hangi duyguları uyandırdığı gibi özellikleri birebir izi; kelimenin diğer kelimelerle olan ilişkisi sonucu ortaya çıkan anlamsal temeldeki tema ise öz izdir. Kurama göre bellek yanılması, özellikle çalışmada kullanılan desenin kelimeye ilişkin öz izin daha kalıcı ya da daha erişilebilir olmasını sağladığı durumlarda ortaya çıkmaktadır (Brainerd ve Reyna, 2005). Ayrıca birebir iz, doğru geri çağırma ve tanıma ile ilişkiyken, öz iz daha çok bellek yanılması ile ilişkilidir.

Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları ve DRM Paradigması

Sosyal psikoloji içerisinde oldukça önemli bir yer kaplayan kalıpyargılar ve ayrımcılık konusu bellek yanılmaları temelinde pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir (örn., Sherman ve Bessenoff, 1999; Macrae ve ark., 2002; Sherman, Groom, Ebranberg, ve Klauer, 2003). Deaux ve Lewis (1984), kalıpyargıların birbirleri ve genel kalıpyargısal şema ile çağrışımsal olarak ilişkili bileşenlerden oluştuğunu ve bu bileşenlerden birinin varlığında diğer bileşenlere de kestirim yoluyla ulaşılabilirliğini göstermiştir. Bu bilgi DRM paradigmasında, yayılan etkinleşme (Collins ve Loftus, 1975) yoluyla çalışılmamış kelimelerin de çalışılmış gibi hatırlanması (Roediger ve McDermott, 1995) ile örtüşmektedir. 2000'li yıllarda bu dolaylı bağlantıları DRM paradigması ile inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan birinde Lenton, Blair ve Hastie (2001) Roediger ve McDermott'un (1995) hazırladıkları listelere toplumsal cinsiyete ilişkin kalıpyargısal rol ve özelliklerinden oluşan yeni bir liste ekleyerek bu dolaylı listenin de DRM yanılmasına yola açıp açmayacağını incelemişlerdir. Araştırma sonucuna göre bu listedeki kelimelerin

de hatalı tanımaya yol açtığı ve ayrıca bu hataların farklı kavram kategorileri (roller ve kişilik özellikleri) arasında da oluşabileceğini göstermişlerdir. Yine kalıpyargısal bağlantılar üzerine yapılan başka bir çalışmada (Araya, Ekehammar ve Akrami, 2003) DRM paradigması kullanılmış ve kalıpyargısal kelimelere hazırlanmış katılımcılardan bu kelimeleri unutmaları istenenlerin kritik kelimeyi hatalı şekilde geri çağırma oranlarının daha fazla oldukları görülmüştür. Bu çalışma göstermektedir ki daha önce Wegner (1994) tarafından da konu edilen ironik bir bilgi işleme süreci sonucu bastırılmaya çalışılan düşünceler daha fazla ortaya çıkmaktadır. Bu durumun bellek yanılması- nın da etkisini arttırdığı görülmektedir.

Daha yakın bir zamanda Tsukimoto ve arkadaşları (2011), birtakım değişiklikler yaparak Lenton ve arkadaşlarının (2001) çalışmasını tekrar etmişlerdir. Çalışma sonucunda, kalıpyargısal bağlantıların bellek yanılmasına yol açabileceği ve bunun örtük çağrışımsal bağlar yoluyla gerçekleştiği fikirlerini destekleyen bulgulara ulaşmışlardır. Ancak Lenton ve arkadaşlarının aksine cinsiyetlere atfedilen kalıpyargısal uzmanlık alanlarına ilişkin tuzakların cinsiyeti ile çalışma listesindeki kelimelerin cinsiyetinin örtüştüğü durumda yanlış alarm oranlarında gerçekleşen artışı gözlemlememişlerdir. Başka bir deyişle, kadınsı uzmanlık alanlarını çalışan katılımcılar tanıma listesinde kadınsı uzmanlıkları ifade eden tuzaklara daha fazla eski cevabı verirken aynı durum erkeksi uzmanlık alanlarını çalışanlar için gerçekleşmemiştir. Tsukimoto ve arkadaşları (2011) bu durumun erkeksi uzmanlık alanlarının “erkek uzmanlığı” olarak görülmekten çok genel bir “uzmanlık” olarak değerlendirilmiş olabileceğini belirtmişlerdir. Ayrıca katılımcıların toplumsal cinsiyet rollerine tutumlarını ölçmek amacıyla SESRA (Suzuki Egalitarian Sex Role Attitudes) ölçeği verilmiştir. Buna göre daha geleneksel tutumlara sahip olanların kadınsı uzmanlıkları ifade eden tuzaklar için daha fazla hatalı tanıma gerçekleştirdikleri ve buna bilme deneyiminin eşlik ettiği görülmüştür. Ancak aynı durum erkek uzmanlık alanları için gözlenmemiştir.

Kalıpyargılar açısından duygusal değer ile örtüşen ve örtüşmeyen tuzaklar için bellek yanılmasını incelemek de önemlidir. Çünkü, örneğin, cinsiyetlere yüklenen özellikler değerlendirme sürecinden ve buna bağlı olarak duygusal değerden bağımsız değildirler. Hatta olumlu-olumsuz boyutunu içeren sosyal değerlendirme (social evaluation) insanlara yüklenen özellikler arasındaki ilişkisel yapının önemli bir bileşenidir (Ashmore, 2015). Genel olarak pek çok çalışma kadınlara yüklenen özelliklerin erkeklere kıyasla daha olumlu değerlendirildiğini gösteren çalışmalar olsa da (örn., Eagly, Mladinic ve Otto, 1991; Haddock ve Zanna, 1994; Langford ve Mackinnon, 2000) her iki cinsiyete de olumlu ve olumsuz özellikler yüklenmektedir. Örneğin kadınlara yüklenen “duygusal, zarif, bakımlı” gibi özellikler olumlu duygusal değere sahipken, “alınan, bağımlı, kırılğan” özellikleri açıkça olumsuz duygusal değere sahiptirler. Glick ve Fiske (1997), kadınlara yönelik önyargı

ve ayrımcılığın tamamen düşmanca tutumlar ve olumsuz kalıpyargılardan beslenmediğini, kadınlara yüklenen olumlu özelliklerin de cinsiyetçiliğin bir parçası olduğunu ve erkek baskın toplumsal sistemin meşrulaştırılmasına katkıda bulunduğunu belirtmiştir. Burada kadınlara yüklenen olumlu ve olumsuz özelliklerin sırasıyla kadınlara yönelik korumacı ve düşmanca tutumların bir yansıması olduğuna ve bu kalıpyargı içeriklerinin kadının toplumdaki konumunu belirleyen işlevlerine dikkat çekilmektedir (Jost ve Kay, 2005). Ancak bununla birlikte, aynı kavramla (örn., kadın) çağrışımsal olarak ilişkili, duygusal değer açısından farklılaşan (olumlu-olumsuz) kalıpyargısal özellikler (örn., duygusal-bağımlı) arasındaki dolaylı ilişkilerin oluşturduğu örüntünün incelenmesi çelişik duygulu kalıpyargıların kullanımındaki bilişsel mekanizmayı ortaya koymak açısından önemlidir.

Ashmore ve Del Boca (1979), toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını “kişisel özellikleri kadın ve erkek sosyal kategorilerine bağlayan yapılandırılmış çıkarımsal ilişkiler seti” olarak tanımlamıştır (s. 225). Örtülü kişilik kuramı (implicit personality theory) ile bağlantılı bu tanımlamada “çıkarımsal ilişki” bilişsel yapılar arasındaki çağrışımsal ilişkinin doğası, yönü ve gücünü temel almaktadır. Dahası, olumlu-olumsuz boyutunda tek yönlü değerlendirmenin olmadığı kadın-erkek kategorileri açısından hem olumlu hem de olumsuz çıkarımsal yanlılıklar yapılabileceğini belirtmişlerdir. Higgins, Rholes ve Jones (1977), katılımcılarına ana çalışmadan bağımsız bir şekilde bazı kelimeleri akıllarında tutmaları gereken bir görev vermişlerdir. Bu kelimelerden dördü kişilik özellikleridir. Bu özellikler olumlu ya da olumsuz ve daha sonraki görevde değerlendirilecek olan kişi ile ilişkili ya da ilişkisiz olacak şekilde gruplar arasında değişimlenmiştir. Sonuçlar, katılımcıların daha önce akıllarında tutmaları istenen özelliklerin duygusal değeri ile örtüşen şekilde hedef kişiyi değerlendirdiklerini göstermiştir. Üstelik bu örüntü, yalnızca daha önce görülen özellikler hedef kişi ile ilişkili olduğunda görülmüştür. Bu bulgular daha sonraki araştırmalarca da desteklenmiştir (Bargh ve Pietromonaco, 1982; Srull ve Wyer, 1979, 1980). Bu doğrultuda kadınlara yüklenen olumlu özelliklerin sadece olumlu özellikleri mi etkinleştireceği yoksa tamamı kadın çağrışımsal ağının bir parçası olması dolayısıyla olumsuz özellikleri de etkinleştirip etkinleştirmeyecekleri cevaplanması gereken bir sorudur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bilgi işleme sistemimizin hata yapmaya uygun bir yapısı bulunmaktadır. Bilgilerin birbiriyle ilişkilendirilerek depolandığı bu yapı içinde olduğumuz dünyayı hızlı ve kolay bir şekilde algılayıp değerlendirmemize yardımcı olarak bizim için hayati bir önem taşıyor olsa da kimi zaman bellek yanılısamasına sebep olarak özellikle sosyal hayatta ayrımcılık ve önyargı gibi olumsuz sonuçlara neden olabilmektedir (Aronson, Wilson, ve Akert, 2009). Cinsiyet, ırk ve yaş gibi alanlarda yapılan ayrımcılık türlerinin işleyiş yapısını keşfetmek bu olumsuzlukların önlenmesi için de temel olacaktır. Bu açıdan

gelişmiş bir teorik temele dayanan, pek çok araştırma tarafından örnekleri verilmiş DRM paradigmasının sosyal psikoloji ve özelde kalıpyargı çalışmalarında kullanılmaya başlanması yeni ve oldukça umut vadeden bir yöntem sunmaktadır.

Bu bölüme kadar, kalıpyargıların kendimize ve sosyal çevreye ilişkin düşüncelerimizi nasıl etkileyebileceği ve bu doğrultuda, kadınlara yüklenen “düşük” statü ve güç kalıpyargılarının nasıl olumsuz sonuçlar doğurabileceği üzerinde duruldu. Dahası bu kalıpyargısal ilişkilerin bellek yanılmasına yol açabildiği, başka bir deyişle cinsiyetlere yüklenen kalıpyargısal özelliklerin birbirleriyle güçlü çağrışımsal bağlara sahip oldukları vurgulandı. Bu doğrultuda, bir kadının bazı özelliklerinden yola çıkarak (hatta yalnızca kadın olmasından hareketle) “düşük” statü ile ilişkili özelliklerin insanların zihinlerinde çağrışımsal olarak etkinleşebileceği ve dolayısıyla gerçekte öyle olmasına rağmen düşük statüye sahip olarak algılanabileceğini düşünebiliriz. Öyleyse ayrımcı davranışları pekiştiren bu tip bir yanılmayı nasıl değiştirebiliriz? Yeniden Bütünleşme Kuramı (Nader, 2003) bize bu konuda yardım edebilir görünmektedir.

Geçmişte kısa süreli bellekteki bilginin değişken olduğu ve bilginin uzun süreli bellekte bütünleşmesinin (consolidation) belirli bir zaman gerektirdiği düşünülmektedir. Ancak bilgi uzun süreli bellekte bir kez bütünleştikten sonra kararlı ve sabit bir şekilde korunacağı varsayılmaktaydı. Ancak özellikle 2000’li yıllarda sinirbilimdeki gelişmeler neticesinde uzun süreli bellekteki bilgilerin kararsız ve değişken hale geçebildikleri anlaşılmıştır (Nader, 2003; Nadel, Hupbach, Gomez ve Newman-Smith, 2012). Uzun süreli bellekteki bir bilgi zihinde yeniden canlandığında değişime yönelik müdahalelere açık hale gelmektedir. Bu konudaki bilgiler öncelikle hayvan araştırmalarından elde edilmiştir (akt. Dural, Gür ve Çetinkaya, 2015). Bu çalışmalarda öncelikle sıçanlarda bir koşullu bir korku tepkisi yaratılmış, yani korku tepkisi yaratmayan nötr bir uyarıcı korku yaratan koşulsuz bir uyarıcı ile eşleştirilerek koşullu korku uyarıcı haline getirilmiştir. Nötr uyarıcıya ilişkin korku tepkisini öğrenen sıçanlarda daha sonra bu bilgi koşullu uyarıcının tek seferlik sunumu ile yeniden etkinleştirilmiştir. Bu yeniden etkinleştirme aşamasında öğrenilmiş olan bilgi kararsız hale gelmektedir ve yeniden bütünleştirme süreci başlamaktadır. Dolayısıyla müdahaleye açık ve değiştirilebilir hale getirilmiştir. Bu aşamada sıçanlara elektrokonvülsif şok verilerek yeniden bütünleştirme süreci bozulmuştur. Sonuç olarak sıçanların daha önce öğrenmiş oldukları korku tepkisi kaybolmuştur.

Rubin (1976) hayvanlarda elde edilen bu bulguları insanlarda test etmek amacıyla OKB hastaları ile çalışmalar yapmıştır. OKB hastalarının sahip oldukları belirtiler hali hazırda bir öğrenme sürecini gösterdiği için bu çalışmalarda doğrudan bilginin yeniden etkinleştirilmesi aşamasından başlanmış ve daha sonra aynı sıçanlarda olduğu gibi elektrokonvülsif şok ile yeniden bü-

tünleştirme sürecine müdahale edilmiştir. Benzer şekilde OKB hastalarında belirtilerin azaldığı gözlenmiştir.

Yeniden bütünleştirme sürecine yapılan müdahalelerin bellekteki bilgiyi değiştirmesi temel olarak protein sentezlenmesini engelleyerek bilginin yeniden bütünleştirilmesini engellemeye dayanmaktadır (Nader, 2003). Bu amaçla pek çok çalışmada elektrokonvülsif şokun yanısıra, protein sentezlenmesini engelleyen beta bloklayıcılar kullanılmaktadır (Dural ve ark., 2015). Ancak insanlarda bu tür müdahalelerin yarattığı zorluklar sebebiyle son yıllarda girişimsel olmayan (non-aversive) davranışsal müdahaleler yoluyla da belleğin yeniden bütünleşme sürecine etki edilebildiği gösterilmiştir (Schiller ve ark., 2010; James ve ark., 2015).

Belleğin yeniden bütünleşme sürecine yapılan müdahaleler yoluyla öğrenilmiş bilginin değiştirilmesi yönünde yapılan çalışmalara sıklıkla klinik alanda rastlanmaktadır. Ancak sosyal psikolojide böyle bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oldukça yeni gelişen bir yaklaşım olan Yeniden Bütünleştirme Kuramının doğurgularının toplumsal cinsiyet kalıpyargıları gibi olumsuz sonuçlar yaratabilen sosyal bir alanda uygulanması umut verici olabilir. Bu doğrultuda, kadınlara ilişkin düşük statü ifade eden kalıpyargıların DRM paradigması yoluyla yeniden etkinleştirilmesi ve daha sonra bu yeniden bütünleşme sürecine müdahalede bulunulması insanların bu kalıpyargılara ilişkin bilgilerinde değişime sebep olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Anderson, J. R. (1983). *The architecture of cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Araya, T., Ekehammar, B. ve Akrami, N. (2003). Remembering things that never occurred: The effects of to-be-forgotten stereotypical information. *Experimental Psychology*, 50(1), 27-32.
- Asch, S. E. (1946). Forming impressions of personality. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41(3), 258.
- Ashmore, R. D. (2015). Sex stereotypes and implicit personality theory. Hamilton D. L. (Ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*, içinde (sf.37-82) Psychology Press.
- Ashmore, R. D., ve Del Boca, F. K. (1979). Sex stereotypes and implicit personality theory: Toward a cognitive-social psychological conceptualization. *Sex roles*, 5(2), 219-248.
- Bagozzi, R. (1996). The role of arousal in the creation and control of the halo effect in attitude models. *Psychology And Marketing*, 13(3), 235-264.
- Bargh, J. A., ve Pietromonaco, P. (1982). Automatic information processing and social perception: The influence of trait information presented outside of conscious awareness on impression formation. *Journal of personality and Social psychology*, 43(3), 437.
- Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: An experimental and social study*. Cambridge: Cambridge University.
- Bower, G. H. (1981). Mood and memory. *American psychologist*, 36(2), 129.
- Bower, G. H., ve Forgas, J. P. (2001). Mood and social memory. J. P. Forgas (Ed.), *Handbook of affect and social cognition*, içinde (sf. 95-120). Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Brainerd, C. J. ve Reyna, V. F. (2005). *The science of false memory*. Oxford University Press.
- Bruner, J. (1957). On perceptual readiness. *Psychological review*, 64(2), 123-152.
- Budson, A. E., Todman, R. W., Chong, H., Adams, E. H., Kensinger, E. A., Krangel, T. S., ve Wright, C. I. (2006). False recognition of emotional word lists in aging and Alzheimer disease. *Cognitive and Behavioral Neurology*, 19(2), 71-78.
- Callan, M. J., Kay, A. C., Davidenko, N., ve Ellard, J. H. (2009). The effects of justice motivation on memory for self-and other-relevant events. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(4), 614-623.
- Collins, A. M., ve Loftus, E. F. (1975). A spreading-activation theory of semantic processing. *Psychological review*, 82(6), 407-428.
- Dehon, H., Larøi, F., ve Van der Linden, M. (2010). Affective valence influences par-

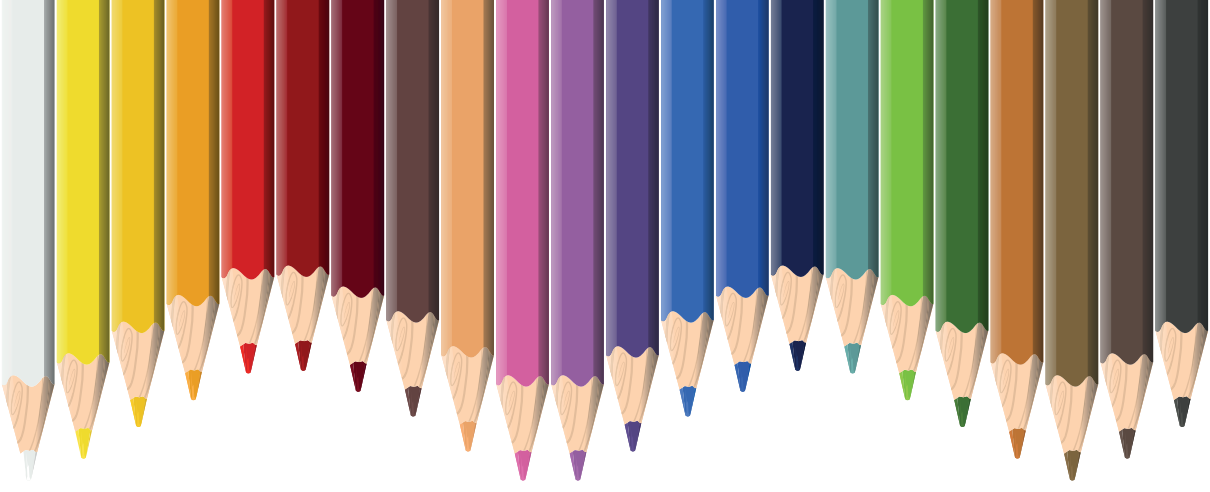
- participant's susceptibility to false memories and illusory recollection. *Emotion*, 10(5), 627-639. doi:10.1037/a0019595
- Dural, S., Gür, E., ve Çetinkaya, H. (2015). Öğrenilmis Korkunun Söndürülmesinde Yeni Bir Yaklaşım: Bellegin Yeniden-Bütünleştirme Sürecine Müdahale. *Türk Psikoloji Yazıları*, 18(35), 67.
- Eagly, A. H., Mladinic, A., ve Otto, S. (1991). Are women evaluated more favorably than men?. *Psychology of Women Quarterly*, 15(2), 203-216.
- Fazio, R. H., Sanbonmatsu, D. M., Powell, M. C., ve Kardes, F. R. (1986). On the automatic activation of attitudes. *Journal of personality and social psychology*, 50(2), 229.
- Field, A. P. (2009). *Discovering statistics using SPSS : (and sex and drugs and rock 'n' roll)*. Los Angeles [i.e. Thousand Oaks, Calif.] ; London : SAGE Publications, c2009.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., ve Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of personality and social psychology*, 82(6), 878.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J., ve Glick, P. (2007). Universal dimensions of social cognition: Warmth and competence. *Trends in cognitive sciences*, 11(2), 77-83.
- Gallo, D. A. (2006). *Associative illusions of memory: False memory research in DRM and related tasks*. New York, NY, US: Psychology Press.
- Glick, P., ve Fiske, S. T. (1997). Hostile and benevolent sexism: Measuring ambivalent sexist attitudes toward women. *Psychology of women quarterly*, 21(1), 119-135.
- Glick, P., Lameiras, M., Fiske, S. T., Eckes, T., Masser, B., Volpato, C., ve ark. (2004). Bad but bold: Ambivalent attitudes toward men predict gender inequality in 16 nations. *Journal of personality and social psychology*, 86(5), 713.
- Haddock, G., ve Zanna, M. P. (1994). Preferring "housewives" to "feminists": Categorization and the favorability of attitudes toward women. *Psychology of Women Quarterly*, 18(1), 25-52.
- Hamilton, D. L., Sherman, S. J. ve Ruvolo, C. M. (1990). Stereotype-based expectancies: Effects on information processing and social behavior. *Journal of Social Issues*, 46(2), 35-60.
- Hennes, E. P., Ruisch, B. C., Feygina, I., Monteiro, C. A., ve Jost, J. T. (2016). Motivated recall in the service of the economic system: The case of anthropogenic climate change. *Journal of Experimental Psychology: General*, 145(6), 755.
- Higgins, E. T., Rholes, W. S., ve Jones, C. R. (1977). Category accessibility and impression formation. *Journal of experimental social psychology*, 13(2), 141-154.
- Hilton, J. L., ve Von Hippel, W. (1996). Stereotypes. *Annual review of psychology*, 47(1), 237-271.
- Howe, M. L., Candel, I., Otgaar, H., Malone, C., ve Wimmer, M. C. (2010). Valence and the development of immediate and long-term false memory illusions. *Memory*,

18(1), 58-75.

- Isen, A. M. (1985). Asymmetry of happiness and sadness in effects on memory in normal college students: Comment on Hasher, Rose, Zacks, Sanft, and Doren. *Journal of Experimental Psychology: General*, 114(3), 388.
- James, E. L., Bonsall, M. B., Hoppitt, L., Tunbridge, E. M., Geddes, J. R., Milton, A. L., ve Holmes, E. A. (2015). Computer game play reduces intrusive memories of experimental trauma via reconsolidation-update mechanisms. *Psychological science*, 26(8), 1201-1215.
- Johnston, W. A. ve Hawley, K. J. (1994). Perceptual inhibition of expected inputs: The key that opens closed minds. *Psychonomic Bulletin & Review*, 1(1), 56- 72.
- Jost, J. T. ve Kay, A. C. (2005). Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of personality and social psychology*, 88(3), 498.
- Kervyn, N., Bergsieker, H. B., ve Fiske, S. T. (2012). The innuendo effect: Hearing the positive but inferring the negative. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(1), 77-85.
- Knott, L. M., Dewhurst, S. A., ve Howe, M. L. (2012). What factors underlie associative and categorical memory illusions? The roles of backward associative strength and interitem connectivity. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 38(1), 229.
- Langford, T., ve MacKinnon, N. J. (2000). The affective bases for the gendering of traits: Comparing the United States and Canada. *Social Psychology Quarterly*, 34-48.
- Lenton, A. P., Blair, I. V., ve Hastie, R. (2001). Illusions of gender: Stereotypes evoke false memories. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37(1), 3- 14.
- McDonald, H. E., ve Hirt, E. R. (1997). When expectancy meets desire: Motivational effects in reconstructive memory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(1), 5-23.
- Macrae, C. N., Hewstone, M. ve Griffiths, R. J. (1993). Processing load and memory for stereotype-based information. *European Journal of Social Psychology*, 23(1), 77-87.
- Macrae, C. N., Milne, A. B. ve Bodenhausen, G. V. (1994). Stereotypes as energy saving devices: A peek inside the cognitive toolbox. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(1), 37-47.
- Macrae, C. N., Schloerscheidt, A. M., Bodenhausen, G. V. ve Milne, A. B. (2002). Creating memory illusions: Expectancy-based processing and the generation of false memories. *Memory*, 10(1), 63-80.
- Mısırlısoy, M. (2004). *Effects of associative processes on false memory: Evidence from converging associates and category associates procedure*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Morewedge, C. K., ve Kahneman, D. (2010). Associative processes in intuitive judgment. *Trends In Cognitive Sciences*, (10), 435. doi:10.1016/j.tics.2010.07.004

- Moskowitz, G. B., Skurnik, I. ve Galinsky, A. D. (1999). The history of dual-process notions, and the future of preconscious control. *Dual-process theories in social psychology*, 12-36.
- Nadel, L., Hupbach, A., Gomez, R., ve Newman-Smith, K. (2012). Memory formation, consolidation and transformation. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 36(7), 1640-1645.
- Nader, K. (2003). Memory traces unbound. *Trends in neurosciences*, 26(2), 65-72.
- Nisbett, R. E., ve Wilson, T. D. (1977a). The halo effect: Evidence for unconscious alteration of judgments. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 35(4), 250-256. doi:10.1037/0022-3514.35.4.250
- Nisbett, R. E., ve Wilson, T. D. (1977b). Telling more than we can know: Verbal reports on mental processes. *Psychological review*, 84(3), 231.
- Pesta, B. J., Murphy, M. D., ve Sanders, R. E. (2001). Are emotionally charged lures immune to false memory?. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 27(2), 328.
- Roediger, H. I., ve McDermott, K. B. (1995). Creating false memories: remembering words not presented in lists. *Journal Of Experimental Psychology: Learning, Memory And Cognition*, (4), 803.
- Roediger, H. L., Watson, J. M., McDermott, K. B. ve Gallo, D. A. (2001). Factors that determine false recall: A multiple regression analysis. *Psychonomic Bulletin & Review*, 8(3), 385-407.
- Rubin, R. D. (1976). Clinical use of retrograde amnesia produced by electroconvulsive shock: A conditioning hypothesis. *Canadian Psychiatric Association Journal*, 21, 87-90.
- Ruci, L., Tomes, J. L., ve Zelenski, J. M. (2009). Mood-congruent false memories in the DRM paradigm. *Cognition and Emotion*, 23(6), 1153-1165.
- Schiller, D., Monfils, M. H., Raio, C. M., Johnson, D. C., LeDoux, J. E., ve Phelps, E. A. (2010). Preventing the return of fear in humans using reconsolidation update mechanisms. *Nature*, 463(7277), 49-53.
- Srull, T. K., ve Wyer, R. S. (1979). The role of category accessibility in the interpretation of information about persons: Some determinants and implications. *Journal of Personality and Social psychology*, 37(10), 1660.
- Srull, T. K., ve Wyer, R. S. (1980). Category accessibility and social perception: Some implications for the study of person memory and interpersonal judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38(6), 841.
- Stadler, M. A., Roediger, H. L., ve McDermott, K. B. (1999). Norms for word lists that create false memories. *Memory and Cognition*, 27, 494-500.
- Stangor, C. ve Duan, C. (1991). Effects of multiple task demands upon memory for information about social groups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 27(4), 357-378.

- Stangor, C., ve Lange, J. E. (1994). Mental representations of social groups: Advances in understanding stereotypes and stereotyping. M. P. Zanna, M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 26 içinde (sf. 357-416). San Diego, CA, US: Academic Press.
- Storbeck, J., ve Clore, G. L. (2005). With sadness comes accuracy; With happiness, false memory mood and the false memory effect. *Psychological Science*, 16(10), 785-791.
- Von Hippel, W., Jonides, J., Hilton, J. L. ve Narayan, S. (1993). Inhibitory effect of schematic processing on perceptual encoding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(6), 921.
- Zhang, W., Gross, J., ve Hayne, H. (2017). The effect of mood on false memory for emotional DRM word lists. *Cognition and Emotion*, 31(3), 526-537.

Bölüm 5

NIETZSCHE'DE MODERNLİĞİN ELEŞTİRİSİ

Zeynep KANTARCI BİNGÖL¹

Rıdvan YILDIZ²

Ayşe Merve Nur MUYAN³

1 Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, z.kantarci@alparslan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3778-1659>.

2 Doktora Öğrencisi, Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ABD, ryildiz21@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3686-0155>.

3 Yüksek lisans Öğrencisi, Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ABD, merveyntr49@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4751-4805>.

GİRİŞ

Nietzsche, Batı düşüncesine egemen olan modernleşme fikrinin güçlü etkilerinin görüldüğü bir çağda yaşamıştır. Özellikle Nietzsche'nin yaşadığı 19. yüzyıl ve öncesindeki üç yüzyılda Batılı toplumlar hızlı bir değişim geçirerek öncelikli Avrupa olmak üzere dünyadaki bütün insanların hayatını etkilemiş ve dünyanın çehresini değiştirmiştir. Batı uygarlığının toplumsal ve kültürel değerlerindeki bu derin değişiklikler, Avrupalıların kurumlarına, inançlarına, davranışlarına ve dünya üzerindeki diğer insanlarla olan ilişkilerine yeni bir şekil kazandırmıştır (Roberts, 2010: 288). Aşağı yukarı 17. yüzyılda başlayan modernleşme süreci, inanca başvurmanın yerine aklı kullanmayı önemseyerek geçmişte elde edilen düşünce ve yaşayışların yetersizliğini dile getirmekte ve gelenekten kesin bir kopuş yaşanması gerektiğini ifade etmektedir. Avrupa'da başlayan ve sonradan tüm dünyayı tesiri altına alan modernleşme; bireyselleşmeyi, sekülerleşmeyi, endüstrileşmeyi, kültürel farklılaşmayı, kentleşmeyi, bürokratikleşmeyi ve rasyonelleşmeyi içeren toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine karşılık gelir (Küçükalp, 2010: 48). Modernleşme, Batı'da Aydınlanma ile dile getirilmeye başlansa da geçmişe Rönesans'a, Reform'a ve hatta coğrafi keşiflere kadar geri götürülebilir. Bilimsel devrimin, Fransız İhtilali'nin ve Sanayi Devrimi'nin de bu sürece katkı yaptığı düşünülebilir.

En yaygın anlamıyla “modern” sözcüğü için “yeni” veya “aktüel” olandır. Modern çağ için de Hegel'in belirttiği gibi Ortaçağ sonrası dönem olduğunu söyleyebiliriz. Bu çağ, Ortaçağ'daki eski dünyanın yerine yeni bir dünyanın ortaya çıkması ile kendini göstermiştir. Ortaçağ, üretimin tarıma dayalı olduğu ve buna bağlı olarak da durağan bir toplumsal yapının egemen olduğu bir dönemdir. Modern tarım aletlerinden yoksun tarım toplumlarında insan doğaya bağımlıdır. İnsan, doğa üzerinde egemenlik kuracak araçlardan mahrum olduğundan dolayı doğayla ve diğer insanlarla ilişkisi sınırlıdır. Ayrıca insan, doğanın verdiğiyle yetinmek zorundadır ve doğanın sınırlamalarına mahkûmdur. Tarım toplumunun bu durağan özelliği toplumun düşünsel ve ideolojik yapısını da şekillendirmiştir. Çünkü tarımsal üretiminin durağan yapısı ile kaderci düşünceye eğilim gösterme arasında bir bağ vardır. Bu yüzden insanın doğaya mahkûmiyeti ideolojik ifadesini kurumsallaşmış dinde, siyasal ifadesini ise krallıkta bulmuştur. Ortaçağ'da durağan tarım toplumunun ve Tanrı merkezli düşünce sisteminin hâkimiyeti söz konusudur. Yeryüzünü durağan olarak algılayan Ortaçağ'da gökyüzü de sabit ve durağan düzen olarak algılanır. Ortaçağ'daki feodal sistem, politik iktidarı meşrulaştırmak için Tanrı'nın elçisi ideolojisini kullanır. Kral, Tanrı'nın yeryüzündeki elçisi olarak gösterilir. Ortaçağ'da Tanrı merkezli insan ve doğa anlayışı vardır. Doğanın Tanrı tarafından yönetildiği düşünülüyordu. İnsan kendisi için değil, Tanrı'ya hizmet için dünyaya gelmiş bir kul olarak görülüyordu. İnsanın kul ve kralın Tanrı'nın elçisi olarak algılanmasını sağlayan bir ideolojik atmosfer

söz konusudur. Bu ideolojik atmosferi, o dönemin toplumsal koşulları doğurmuştur. Ortaçağ'daki doğaya mahkûm olan durağan tarım toplumları böyle bir ideoloji yaratmışlardır. Peki, nasıl bir gelişme ortaya çıktı ki insanı doğaya mahkûm eden, durağan toplum ve kaderci anlayış sarsılmıştır? Nasıl oldu da inanç yerine aklın egemenliği kurulmuştur? Neden inancın yerini bilgi, teolojinin yerini bilim almıştır? Avrupa'da XV. ve XVI. yüzyıllarda ticaret için yeni yolların bulunması amacıyla gerçekleştirilen coğrafi keşifler ile birlikte ticaret gelişmiştir. Ticaretin gelişmesiyle ortaya çıkan yeni bir toplumsal sınıf ve onun etkinlikleri (malların dağıtımını, gemi yapımı, yeni liman şehirlerinin kurulması vb.) insanın doğayı değiştirme yeteneğini ve gücünü ortaya koymuştur. Böylece Tanrı'nın değil, insanın kendisinin toplumsal düzen oluşturmaya başlaması ile birlikte insan ön plana çıkmıştır. Doğaya mahkûm insan anlayışı yıkılmış ve buna karşı doğayı dönüştürme gücüne sahip olan bir insan anlayışı gelişmiştir. Bu, yeni bir bilinç demektir. Bu bilinç, Rönesans ile birlikte yeni bir insan anlayışını getirmiştir. Artık birey olarak insan, yaşamın merkezinde yer almaya başlamıştır. İnsan, yalnızca ahiret için yaşayan ve Tanrı'ya kul olması gereken bir varlık olarak değil de kendisi için yaşam sürmesi gereken bir varlık olarak değer görmüştür. Bu dönemde, çokça yapılan insan heykelleri insana verilen önemin ifadesidir. İnsan giderek iyice düşüncenin merkezine oturtulmuştur. Rönesans, insan aklını yüceltmiş ve insanın hayata daha bir anlamlı bakmasını sağlamıştır. Toplumun ve düşünce sisteminin merkezine oturan insan, inanç dünyasını da değiştirmiştir. Din, kiliseyle insan arasındaki siyasal-kurumsal ilişki yerine, Tanrı ve insan arasındaki müstesna bir ilişki olarak kavranmaya başlanmıştır. Dinsel düşünce, siyasal-kurumsal olmaktan çıkıp insanın özel hayatının bir parçası olarak görülmüştür. Bu da dinsel reformasyonların yolunu açmıştır. Ayrıca bu dünyada sadece kul olmak için bulunmadığı ve kendi adına yaşamaya gerektiği düşüncesine ulaşan insan doğaya başka gözle bakmaya başlamıştır. Doğayı incelemeye ve anlamaya çalışmıştır. Bu anlayış bilimin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bilimin gelişmesiyle de geleneksel dünya görüşü sarsılırken toplumun ileriye doğru geliştirilebileceği düşüncesi önem kazanmıştır. Bu durum kilise otoritesinin zedelenmesine, gücünü ve itibarını kaybetmesine neden olmuştur (Orkunoglu, 2007: 25-28).

Hegel'in belirttiği gibi yeni dünyanın keşfi ile birlikte ticaretin gelişimi olanaklı hale gelmiştir. Ticaret, Rönesans'ta karşılığını bulan yeni bir bilincin ve hümanizmin doğmasına neden olmuştur. Rönesans ile ortaya çıkan hümanizm, dinî ve dinsel düşüncüyü reformasyona zorlamıştır. Tanrı'ya dayanan dünya görüşünün aksine insana ve onun aklına dayalı bir dünya görüşü geçerli hale gelmiştir. Bu da modern çağ ile yeni bir çağın başlaması demektir. Bu yeni çağ, merkezinde Tanrı'nın yer aldığı dinsel kültürü sorgulayarak insanı odak noktası haline getirmiş, onun rasyonelliğini ve özneliğini ön plana çıkartmıştır. Rönesans ve Reform süreçleriyle başlayan değişim bilimdeki

gelişmelerle hız kazanmış, Aydınlanma ile de yükselen bir dinamik olmuştur. Rönesans ve Reform hareketlerinden devralınan düşünsel ve kültürel miras geleneksel dünyadan modern dünyaya geçişteki radikal kopuşu Aydınlanma ile gerçekleştirmiştir. Aydınlanma insanın, toplumun ve doğanın izahını din ve geleneklere bağlı olmaktan kurtararak akıl ve bilimin öncülüğünde yeni bir açıklama sunmuştur. İnsana kendi aklını ve tecrübelerini kullanarak yaşamına yön verme, yaşamını aydınlatma fırsatı sağlamıştır. Aydınlanma insanlara bilimsel temele dayalı yeni bir düşünce sistemi sunarken Fransız İhtilali de modern toplum yapısına geçişi sağlamada bir kırılma noktası olmuştur. Aydınlanma düşüncesi Fransız İhtilali ile birlikte siyasal ve toplumsal etkiler yaratmıştır. Tanrı'dan gelen egemenliğe dayalı mutlak krallıklar ortadan kaldırılarak egemenliğin halkın olduğu düşüncesine doğru bir geçiş yaşanmıştır. Soyluların ve rahiplerin ayrıcalıkları kaldırılmıştır. Eşitlik, özgürlük, adalet ilkeleri dillendirilmeye başlanmıştır. İnsanın hak ve özgürlüklerinin kaynağı dinî yorumun dışında aranarak insanın sırf insan olmasından kaynaklanan bir değeri olduğu fikri kabul görmeye başlanmıştır. Bundan dolayı Fransız İhtilali birey olmanın yolunu açmıştır. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin üretim sürecini etkilemesiyle yaşanan Sanayi Devrimi de insanoğlunun doğaya karşı kayda değer başarılar elde etmesine neden olmuştur. İnsanoğlu sanayileşme sayesinde artık doğanın kendisine sağladığı sınırlı kaynakları artırarak, doğayı dönüştürerek doğaya egemen olmuştur. Sanayi Devrimi ile yaşanan tüm değişimler doruğa taşınmıştır. Bu yüzden modern çağ bilimsel, siyasal, kültürel, teknik ve endüstri alanlarındaki devrimlere dayanmaktadır. Bilimsel devrimi başlatan Newton'dur. Newton'la beraber doğa anlayışı değişmeye başlamıştır. Doğa, Tanrı tarafından yaratılmıştı; ama artık bir saat gibi kendi kendine çalışıyordu. Doğa, Tanrı tarafından yönetilmiyor, kendi kendini düzenliyordu. Meşruiyetini Tanrı'dan alan bir iktidar anlayışından meşruiyetini halktan alan bir iktidar anlayışına geçiş siyasal devrim demektir. Tanrı devletinden yurttaş-devlete geçiş bu siyasal devrimin ürünüdür. Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan krallıklardan halkın temsilini yansıtan parlamenter demokrasiye geçiş siyaset tarihindeki en büyük devrimlerden biridir. Tanrı merkezli bir düşünce sisteminden insan merkezli bir düşünce sistemine geçiş kültürel devrimi yaratan gerçektir. İnsan merkezli düşünce insan aklının ön plana geçmesi anlamına gelmektedir. Artık yaşamın her alanı dinin değil, aklın ölçülerine göre düzenlenmelidir. Bu, aklın ve düşünce-nin özgürleşmesi, dinsel otoriteden kurtulması, yeni bir düşünce sisteminin oluşturulması ve dünyanın laikleşmesidir. Teknik ve endüstri alanındaki en büyük devrim ile de makinenin icat edilmesiyle insan doğaya bağımlılıktan kurtularak, doğaya egemen olmaya başlamıştır (Orkunoğlu, 2007: 29). Yaşanan tüm bu gelişmelerin ışığında oluşan yeni dünya geçmiş ile bağlantısını koparmış, dönüşü olmayan bir yola girmiştir. Modernleşme, tüm kurum ve kuruluşlarıyla toplumsal yaşamı etkilemiş ve dünya artık geleneksel yapısından çok uzaklaşmıştır.

Görüldüğü üzere Avrupa'da modern çağ olarak adlandırılan dönem 16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılda zirve yapan birtakım esaslı değişimleri içermektedir. Böyle bir çağın düşüncesi olarak modernizm, edebiyat ve sanatı da kapsayan sosyal, siyasi, ekonomik, teknolojik ve ideolojik bir dizi değişimden etkilenen entelektüel bir harekettir. İnsanlığın sürekli ilerlemesini sağlamayı amaçlayan modernizm deneysel bilgi temelli bilimi, rasyonelliği, bireyciliği, özgürlüğü ve laikliği ön planda tutmaktadır. Çünkü insanoğlu ancak bu şekilde doğaya egemen olabilir, toplumsal sorunlarına çare bulabilir ve böylece arzuladığı düzene, refaha, zenginliğe, huzura ve mutluluğa kavuşabilirdi. Fakat modernizm bu vaatlerini yerine getiremediği gibi insanoğlunu açlık, sefalet, sömürgecilik, gelişme ve büyüme hırsı, güç ve kar elde etme arzusu, savaşlar gibi birçok sorunla karşı karşıya getirerek insanlığı daha büyük çıkmazlara hapsedmiştir. Bu yüzden modernizmin her türlü sorunu çözebileceğine yönelik inanç ve umutların boşa çıkması modernizmin eleştirilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda bilimin mutlaklaştırılmasına, pozitivist akla, Aydınlanmanın ilerlemeci ve iyimser bakış açısına ilk karşı çıkanlardan biri Nietzsche'dir. Yaşamın temeline güç istencini yerleştiren Nietzsche'ye göre insan yaşamı doğrusal bir çizgide yol almaz, aksine insan yaşamı döngüsellik arz eder. Buradan hareketle modernizmin sürekli ilerleme fikri Nietzsche için kabul edilemezdir. Ayrıca Nietzsche Aydınlanmanın iyimserliğine karşı yaklaşan felaketlerin de habercisi olmuştur. O, bireyin iradesinin, seçimlerinin, farklılıklarının göz ardı edilmesine ve bireyin yozlaşmış bir kültür tarafından şekillendirilerek denetim altında tutulmasına karşı çıkmaktadır.

1. BATI DÜŞÜNÇESİNDEKİ YANILGI VE KIRILMALAR

Nietzsche için 19. yüzyıl büyük kırılmalara şahitlik etmektedir. Batılı düşünme biçimlerinin ve Hristiyanlığa bağlı düşünce geleneğinin değerlendirme şeklinin bir sonucu olarak Nietzsche'nin çağı acı içinde kıvranmaktadır. Toplum yaşam dinamiğini kaybetmiş, enerjisini tüketmiş, canlılığını yitirmiş, sağlıksız bir hale gelmiştir. Nietzsche çağın içinde bulunduğu bu çöküntü halini gözler önüne sermeye çalışmaktadır. Ona göre yaşam özünde *güç istencidir*. Bu haliyle yaşam bir yönüyle çoğalma, artma, oluşum, gelişim, büyüme iken bir yönüyle de çöküş, azalış, gerileyiş, zayıflayış ve bozuluştur. Yani *güç istencinin* azaldığı yerde bir çöküş olması kaçınılmazdır. Nietzsche bu çöküşü *decadence* olarak adlandırmakta ve daha başka hiçbir şeyin zihnini *decadence* probleminden daha derin meşgul etmediğini söylemektedir (Nietzsche, 2010h: 15). Yaşam değer biçmeyi gerektiriyorsa ve yaşam değerler sayesinde anlamlı hale geliyorsa yaşama dair yapılan değerlendirmelerin değerini onların yaşamın gücünü arttırıp arttırmaması belirler. İşte Nietzsche'nin kendi çağını *decadence* içinde görmesinin nedeni onun zamanın değerlendirme biçimlerinin yaşamda bir güçsüzlüğe, zayıflamaya, bozulmaya sebep olmasından kaynaklanmaktadır. Onun bu tespitleri ahlak üzerine yapmış olduğu eleştirileriyle de ilintilidir. Şöyle ki Nietzsche toplumlarda hüküm süren

iki tip ahlaktan bahsetmektedir. Bunlardan biri *decadence*'a karşı kendini koruyan sağlıklı içgüdünün ortaya çıkardığı, yaşamı ve kültürü yükseltmek için değerler koyan efendi ya da soylu ahlakıdır. Diğeri ise *decadence* ile kendini ortaya koyan, yaşama karşı duran ve onu yadsıyan köle ya da sürü ahlakıdır. Modern toplum köle ahlakının etkisi altındadır, orada sürünün değerlendirmeleri hüküm sürmektedir. Sürünün değerlendirmelerinin ortaya çıkardığı *decadence* ise kültürü *nihilizme* doğru götürmektedir. *Nihilizm*, ahlakın yaptığı değerlendirmelerin boş ve anlamsız olduğunun fark edilmesiyle alakalıdır. Avrupa *nihilizmin* kökeninde dünyanın ahlaki yorumlanması vardır. Platonik-Hristiyan kurgu aracılığıyla oluşturulan kurgusal bir dünya ve her şeyin bu kurgu bağlamında değerlendirilmesi söz konusudur. Fakat her şeyin kurgu olduğunun anlaşılmasıyla insanlar hiçliğin içine saplanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında nihilizm inançların yitirilmesi anlamına gelmektedir (Türkyılmaz, 2016: 89-95).

Nietzsche'ye göre çöken değerler sisteminin ardından yaşanan krize neden olacak durumların başında Sokrates-Platon çizgisiyle başlayan geleneksel Batı metafiziği yer almaktadır. Batı metafiziği Sokrates ve Platon ile birlikte Nietzsche'nin tabiriyle "dürtülerin vahşetine karşı silah olarak kurnazlık, berraklık, yalınlık ve mantıklılığı" kullanmıştır. Nietzsche için bunlar tehlikelidir ve yok oluşun habercisidir. Çünkü bilinci ruhun bir niteliği kabul etmek ve tüm hareketlerin arkasındaki istenç olarak görmek, mükemmelliğin yüceltilmiş ve üstün durumu, ön koşulu olarak bilinci varsaymak tamamen yanlıştır (Nietzsche, 2010a: 293-294). Fakat Sokrates ile birlikte insan içgüdülerinden, duygularından utanan akıl ve ahlak varlığına indirgenerek sadece tek boyutlu hale getirilmiş ve bütünlüğünden kopartılarak değersizleştirilmiştir. Bu yüzden Nietzsche için Sokrates 19. yüzyılda Avrupa'da yaşanan ve nihilizm olarak adlandırılan değer ve anlam odaklı krizin başladığı noktadır. Sokrates her şeyin temeline yerleştirdiği akılla, yaşamı akılla davranabilen ve akılla yaşamın derinliğine nüfuz edilebilen bir bütün olarak gördüğü teorik bir insan yaratmayı düşünüyordu. Mutluluğa ulaşmanın formülünü akıl ve erdemde bulan Sokrates akıl ve ahlak varlığı olmayan insandan haz etmemektedir. Sokrates'e göre insan duygularına ve içgüdülerine karşı sürekli aklı günışığında tutmak zorundadır. Oysa Nietzsche'ye göre Sokrates, Nietzsche'nin altın çağ olarak gördüğü Sokrates öncesi dönemdeki yaşam içgüdüünü yozlaştırarak, yaşamı aşağılayarak ve değersizleştirerek yaşamı rasyonellik adına kurban etmiş ve insanı sadece akıl varlığı olmaya hapsedmiştir. Ahlakî değerlerin doğallıktan uzaklaştırılması ile de Sokrates dejenere bir insan türünün tasarımını oluşturmuştur. Sokrates için "iyi insan = mutlu insan = bilge insan"dır. Bu yüzden Nietzsche için değerler tarihinde en derin sapkınlığın bir anını temsil eden Sokrates'tir (Nietzsche, 2010a: 290). Nietzsche *Putların Alacakaranlığı*'nda Sokrates ile başlayan *us = erdem = mutluluk* şeklinde tanımlamanın tüm Batı düşüncesini usa yönelmeye sevk ettiğinden söz

ederek bu durumu, Sokrates'in ardından yürümeli, karanlık tutkulara karşı sürekli aydınlık –us aydınlığı- gündemde tutulmalı, insan ne pahasına olursa olsun sağduyulu, açık, zeki olmalı, şeklinde yorumlamıştır (Nietzsche, 2011b: 25-26). Yani yaşamı iyileştirilmesi gereken bir şey olarak görmek, bilinci en yüksek amaç kabul ederek bilinçli yaşamı yüceltmek ve yaşam yolunda insanı akıllı bir varlık haline getirmek Sokrates ile birlikte tüm Batı metafiziğinin suçu olmuştur. Bu yüzden Nietzsche farklı felsefi yaşam tarzlarının tüm sokaklarının Sokrates'e çıktığını ve onun en tuhaf yanının tüm mizaçlara katılmış olduğunu düşünmektedir. Buna karşı Nietzsche bilinçli eyleyen ile bu eyleyene bağlı dürtülerin bilinçdışı denem etkinliği arasındaki ilişkinin betimlenmesi gerektiğini ve bir anlam ve bir amaç araştırılırken bilinçdışına da müracaat edilmesinde ısrarcıdır. Yaşama uygun bir amaç verilmek istense bunun bilinçli yaşam kategorileri ile çakışmaması gerektiğini düşünmekte, yapılan temel hatayı ise bilinçliliği yaşamın bir aracı olarak görmek yerine onu yaşamın ölçütü haline getirmekte görmektedir (Klossowski, 1999: 68-74; Nietzsche, 2010f: 58).

Nietzsche Sokrates'le başlayan felsefe geleneğinin teorik insanı yüceltmeye yönelmesinden ve yaşama değil de, hakikati en yüksek değer olarak görmesinden rahatsızlık duymaktadır (Türkyılmaz, 2016: 97). Bununla birlikte geleneksel Batı metafiziğinin oluşun ardında bulunduğunu iddia ettiği değişmez ve kalıcı özü kabul etmesi, dünyayı ve yaşamı erekselliğe mahkûm etmesi ile yaşamı doğal akışından çıkarıp yaşamın masumiyetine gölge düşürerek yaşamı değersizleştirilmesi de Nietzsche için razı olunabilecek bir durum değildir. Ama Sokrates-Platon ile başlayan çizgide oluşa karşı düşmanca bir tavır söz konusudur ve böyle bir tutum şerefli bir iş olarak görülmektedir. Oluşa karşı takınılan bu düşmanca tavır sayesinde dünya, gerçek ve görünen olarak ikiye ayrılmakta gözle görülür olan bu dünya tasarlanmış olan gerçek bir dünya karşısında tutunamamaktadır. Çünkü oluşa dayalı, sürekli değişen bir dünya sahte ve gelip geçici olarak sayılmakta ve buradaki yaşam yadsınmakta ve hakir görülmektedir. Nietzsche için nesnel gerçeklikten korkarak ideal olana sarılan Platon, ideal bir dünya uydurmakla gerçekliğin anlamını, değerini ve doğruluğunu tahrif etmektedir. Ayrıca Platon tıpkı hocası Sokrates gibi insanı bilinç varlığı olarak ele almakta ve akli kutsamaktadır. İnsanın arzu, duygu, tutku ve içgüdülerine itibar etmeyen Platon onları aklın denetimine tabi kılmaktadır. Bedene ve bedene ait isteklere küçümseyerek yaklaşan Platon için aslolan ruhtur. Ama ruh bedende tutsaktır, beden ruhun hapishanesidir, ideal dünya onun asıl yurdudur. İdeal dünyaya büyük bir özlem duyan ruh, ancak akla uygun, bilinçli bir yaşam sayesinde bu isteğine kavuşur. Oysa Nietzsche'ye göre gerçekliğin üzerine bir lanet gibi çöken gerçek dünya ve görünür dünya ikiliği ile insanoğlu kandırılmaktadır.

Yaşamın anlam ve değer kaybetmesinde Nietzsche'nin "halk için Platonculuk" dediği Hristiyanlık da suçludur; çünkü İsa'nın öğretisini sistemleştirdi.

ren Aziz Paul, Yunan felsefesi eğitimi almış, özellikle Platoncu düalizmi çok iyi bilen biridir. Bu sayede Platoncu düalizmi Hristiyanlığa dâhil etmiştir. Hristiyanlıkla büyük bir bağlantı içinde olan Platon'un bu görüşleri büyüleme etkisi yaparak Haç'a ulaşmada bir köprü oluşturmuştur. Çünkü ikili bir evren anlayışı benimseyen Platon'a göre gelip geçici, değişken ve sahte olan bir var oluşa sahip görünüşler âlemine karşın değişmeyen, mükemmel, mutlak bir var oluşa sahip idealar âlemi vardır. Benzer şekilde Hristiyanlık da ikili bir evren anlayışı ile dünyayı, doğuştan suçlu ilan ettiği insan için sadece acı çekilecek bir yer olarak göstermiş ve ağırlık merkezini bu dünyadan alarak öte bir dünyaya yerleştirmiştir. Yani Hristiyanlık biri sezilebilir diğeri anlaşılabilir, biri fani diğeri ezeli ve ebedi, biri yüksek ve arı diğeri hakir görülesi olan iki dünya arasındaki Platoncu büyük ayrımı onaylamıştır. Hristiyanlık, Platon'un formlarının gerçek dünyası yerine alternatif bir gerçek dünya yerleştirmiş, erdemli olanlar için gelecekte bir cennet vaat etmiş ve ona bu dünyada Hristiyan kurallarını izlemek koşuluyla öldükten sonra ulaşabileceğini beyan etmiştir. Şimdi içinde yaşadığımız dünyanın ise cennetten daha az gerçek olduğunu kabul etmiş ve onu kızacağımız, aşağılayacağımız, sırtımızı döneceğimiz bir dünya haline getirmiştir. Bu iki kısımlı şemayla uyumlu bir de ahlak tasarlamıştır. Fakirler, zayıflar, hastalar, fiziksel ya da Nietzsche'ye göre tüm çağlarda, özellikle de zihinsel olarak büyük yeteneklerden yoksun olanlar, düşkünler, hırstan ve şehvetten yoksun olanlar tüm bunlar Tanrı'nın hükümdarlığının varisleridir; seçilmişlerdir; İsa'nın sevgili kullarıdır. Öte yandan güçlüler, hırslılar, şehvetliler, dualar olmaksızın kendini savunmayı ve merhametsizce saldırmayı becerenler, zenginler, sağlıklılar, kibirliler, şeytanın oğulları, öbür hayatta, hakikatte sıkıntı çekecek olanlar ve acı çekmiş kurbanlarının zevk dolu bakışlarının önünde cehennem ateşinde işkence edilecekler, sonunda Tanrı tarafından öçleri alınacak olanlardır. Böylece Hristiyanlıkla birlikte dünya, yaşam ve insan iyice değersizleşmiştir. Nietzsche'ye göre tüm çağlarda, özellikle de Hristiyan çağında, insanı iyiye indirmek için büyük çabalar sarf edilmiştir. Yaşadığı çağda bu konunun genelde "insanlık" veya "Tanrı'nın istenci" ya da "ruhun kurtuluşu" ile bir olduğunu ve kilise tarafından insanların deforme edilip, zayıflatıldıklarına dikkat çekmiştir. Buradaki temel talep, insanın kötülük yapmamasına ve hiçbir şekilde zarar vermemesine veya zarar vermek istememesine dayanmaktadır. Buna ulaşmanın yolu ise düşmanlık olasılıklarının hadım edilmesi, kızgınlık içgüdülerinin yok edilmesi ve kronik bir hastalık olarak ruhun huzurudur (Savater, 2008: 67-68; Nietzsche, 2010a: 240; Nietzsche, 2010d: 8; Nietzsche, 2011b: 114-115; Buckingham, 2012: 219; Jackson, 2012: 69).

Nietzsche *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'te bahsettiği "ağırlığın ruhu" metaforu ile çağının geleneksel değerlerinin insanlar üzerinde kurduğu baskıyı ele almaktadır. Özellikle de Hristiyanlıktaki günah bilinci ve suçluluk hissi sayesinde insanların baskı altına alınması durumuna dikkatleri çekmektedir.

Nietzsche'ye göre geçmişte insanları kontrol etmek için oluşturulan denetim mekanizmaları insanların iliklerine kadar işleyerek onlarda içgüdüsel hale dönüşmüştür. Nietzsche;

“Çakıl taşlarının müstehzi çatırtıları üzerinde, kaygan taşları çiğneyerek sessizce yürüyordum. İşte böyle yukarı doğru yol alıyordu bacaklarım. Yukarı doğru, kendisini aşağıya, uçuruma doğru çeken ruha, ağırlığın ruhuna, iblisime ve ezeli düşmanıma rağmen. Yukarı doğru, kulaklarımdan kurşun misali geçen, beynime kurşun ağırlığında damlalar akıtan bu ağırlığın ruhu, üzerime otursa da yarı cüce, yarı köstebek; aksak, felç edencesine.” (Nietzsche, 2010b: 179)

Nietzsche, bu sözleriyle suçluluk hissi ve günah bilinci ile oluşturulan ağırlığın ruhunun insanların eylemde bulunmalarına mani olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden Nietzsche, ağırlığın ruhu ile mücadele içindedir. İnsanların boynuna bir zincir geçiren, onları kısıtlayan, vicdan azabı çektiren Hristiyan değerler artık miadını dolmuştur. İnsanın yapması gereken bu ağırlığın ruhunu üzerinden atmaktır. Nietzsche insanlığı karamsarlığa sürükleyen ağırlığın ruhu üzerimizden atıldığı zaman dünyada neşe ve iyimserliğe yer açılacağını düşünmektedir (Nietzsche, 2010b: 179).

Nietzsche *Wagner Olayı* adlı eserinde “Modernler konusundaki anlayışımı açıklıyorum.” diyerek her çağın güç ölçütünün yanı sıra hangi erdemlere izin verildiği hangilerinin yasaklandığı konusunda da bir ölçütü olduğunu belirtir. Nietzsche'ye göre bir çağ kendi için ya doğan yaşamın eylemlerini seçer. Bu durumda yükselen yaşamın erdemlerine karşı en dipten gelen bir biçimde direnir. Ya da çağın kendisi batan bir yaşamdır. O zaman çağ, yalnızca birikimiyle, gücündeki göz kamaştırıcı zenginliklerle kendisini gösteren her şeyden nefret eder. Nietzsche bu tespitleri doğrultusunda ahlak konusunda efendi ahlakı ve Hristiyanlığın ahlakî değerleri arasında yaşanan karşıtlıktan daha büyük bir karşıtlık olmadığını söyler. Ona göre Hristiyanlığın değer sistemi tamamen hastalıklı bir toprakta gelişmiştir. Buna karşın efendi ahlakı ise başarılı olmanın, doğan yaşamın, yaşam ilkesi olarak güç isteminin göstergelere dayalı dilinin tam tersidir. İçgüdüsel olan her şeyi onaylar, tıpkı Hristiyan ahlakının aynı biçimde her şeyi yadsıması gibi. Efendi ahlakı dünyayı aydınlatıyor, güzelleştiriyor, akıllaştırıyor. Hristiyan ahlakı dünyayı yoksullaştırıyor, soluklaştırıyor, çirkinleştiriyor ve yadsıyor. Hristiyanlar için “dünya” bir sövgü sözcüğüdür. Hristiyanlıkta “ben” daima nefret edilmeye değer bir şey olarak görüldüğü için Hristiyan, kendi benliğinden kurtulmak ister. Efendi ahlakı tam tersine gururla kendini onaylamaya dayanır. İki ahlak arasında bir çelişkinin olduğu barizdir. Nietzsche'nin kişiden istediği bu çelişkinin farkına varması ve çelişkileri çelişki olarak görmek istemeyen ikiyüzlülükten kaçınmasıdır. Fakat modern insan efendi ahlakını, kibar ahlakı olarak arzularken bu arada da karşıt öğretisi olan alt düzeydekilerin Tanrısal bildirisini kurtuluş gereksinimi ile ağızdan düşürmemektedir. Bu yüzden

modern çağda herkes ikiyüzlüdür. Nietzsche için modern ruhun tanısı budur (Nietzsche, 2010h: 55-57).

Nietzsche her zaman övgüyle bahsettiği Antik dönemin ahlakî anlayışı ile yaşadığı zamanın ahlakî anlayışı arasında bir fark olduğunu dile getirerek Antik dönem ahlakında şimdide yaygın olan başkalarını düşünme, başkaları için yaşamın yüceltilmesine yer olmadığını aksine Antik dönemde egoyu koruma, başkalarının acılarını paylaşma konusuna karşı çıkma söz konusu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Antik dönemde bilinçsizce de yapılmış olsa, herkes kendi erdemine bir başkasının erdemini ya da başka herkesin erdemini yarıştırmaktaydı. İnsan erdemini göstermek için yöntemler denerdi. Bundan dolayı Nietzsche için Antik dönem insanları erdem oyuncularındır. Fakat bu erdem oyuncularına Hristiyanlık engel olmuştur. Bunun yerine günahla gösteriş yapmayı, caka satmayı bulmuş, dünyaya sahte günahkarlığı getirmiştir. Nietzsche'nin *Şen Bilim*'de bir Yahudi duygusu, buluşu dediği günah Hristiyanlık ile birlikte egemen olmuştur. Oysa pişmanlık duyularak Tanrı'nın kayrasını kazanma bir Yunanlı için gülünç ve sıkıcıdır. Fakat Hristiyanlıkta pişmanlık duyma, kendini aşağılama, toz toprak içinde yuvarlanma bağışlanmanın ilk koşuludur. Ahlakî güçlerdeki bu değişim karşısında zafer kazanan ise Hristiyanlık olmuştur. Nietzsche'ye göre Hristiyanlık kendi ideallerinin yüceliği aracılığıyla antikitenin ahlakî sistemlerini ve onlara bir o kadar da hâkim olan doğallığı o kadar çok aşmıştır ki insanlar artık antikitenin doğallığı karşısında duyarsızlaşarak ondan tiksindir hale gelmişlerdir. Artık insanoğlu ne yaparsa yapsın iyi ve yüce olan antikite erdemlerine geri dönemez. "Modern insanlar, Hristiyanlık ile antikite arasındaki tehditkar veya ikiyüzlü bir Hristiyan ahlaklılık ile antikiteye aynı ölçüde korkakça ve çekingen bir geri dönüş arasındaki bu bocalamayı yaşarlar ve ondan ötürü acı çekerler. Öte yandan, doğal olandan korku duyma mirası, doğal olana duyulan hayranlığın yenilenişi, bir yerlerde sağlam bir temel bulma arzusu, iyi olanla daha iyi olan arasında bocalayan bir bilgi türünün önemi – tüm bunlar modern insanların ruhunda, onları verimsiz ve neşesiz olmaya mahkûm eden bir huzursuzluk, bir karışıklık yaratır." (Nietzsche, 2003: 134-135; Nietzsche, 2009a: 16-17; Nietzsche, 2011a: 34) Nietzsche yaşanan bu değişim karşısında çağının temel ahlak anlayışını şöyle tasvir etmektedir:

"İnsanlar ancak merhamet nedeniyle iyiler. Bu nedenle, duygularımızın tümünde biraz merhamet olmalı. Ahlak şimdi kulağa böyle geliyor! Peki, nereden geliyor bu? Şimdilerde sempatik, özverili, toplum yararına, toplumsal davranışları olan insanın ahlaklı bulunması – Hristiyanlığın Avrupa'da meydana getirdiği en genel etki ve değişikliktir: ne amacı, ne de öğretisi olmamasına rağmen. Tam aksi, aşırı bencil olan bir şey gereklidir, kişisel kurtuluşun mutlak önemi ilkesinin giderek geri plana itilip, sevgiye, insan sevgisine olan ikinci bir inancın kilisenin olağanüstü yardımseverlik uygulamaları ile ön plana çıkarılması, Hristiyan düşünce biçiminden arta kalandı. İn-

san, kendisini dogmalardan soyutladığı ölçüde, bu soyutlamayı insan sevgisi kültürle haklı çıkarmaya çalıştı: bu konuda Hristiyan idealin gerisinde kalmayıp aksine mümkün olduğu yerde onu geçmek, Voltaire'den Auguste Comte'a kadar tüm özgür düşünceli Fransızlar için gizli bir teşvik olmuştur. Ve Auguste Comte ünlü ahlak cümlesi *vivre pour autri* (başkaları için yaşa) ile Hristiyanlığı Hristiyanlık üstü bir hale getirdi. Almanya'da Schopenhauer, İngiltere'de John Stuart Mill davranış ilkesi olarak sevecenlik, başkalarının duygularını paylaşma ya da yararını gözetme öğretisine yaygınlık kazandırmışlardır. Ama kendileri sadece birer yankıydılar. Söz konusu öğretiler aşağı yukarı Fransız Devrimi döneminden başlayarak, muazzam bir itici güç ile en kaba insandan en ince insana kadar her yerde aynı gelişmeyi gösterdi ve tüm sosyalist sistemler kendilerini sanki kaçınılmaz bir biçimde bu öğretilerin ortak zeminine oturttu. Belki de şimdilerde ahlakın aslında neyi ifade ettiğini bilmekten daha yaygın bir önyargı yoktur. Şimdi toplumun, bireyleri genel ihtiyaçlara uygun hale getirmeye hazır olduğunu, bireyin mutluluğunun da ve aynı zamanda verdiği ödünlerin de kendisini bütünün yararlı bir parçası ve aracı olarak hissetmesine bağlı olduğunu duymak herkesin hoşuna gidiyor gibi görünüyor. Ancak bütün bunların nerede aranması gerektiği, yani mevcut devlette mi yoksa kurulacak bir devletle mi, ulusta mı yoksa bir halklar birliğinde mi ya da küçük yeni ekonomik ortaklıklarda mı konusunda kuşkular sürüyor. Bu konuda şimdilerde çok fazla düşünce, kuşku, mücadele, heyecan ve tutku mevcut; ama bütüne uyma sürecinde egonun hak ve sorumluluklar çerçevesi kesin olarak yeniden belirlenene kadar, - tümüyle yeni ve farklı oluncaya kadar - kendisini yok sayması talebinin onaylanması, olağanüstü ve kulağa hoş geliyor. Az şey istenmiyor - insan kabul etmesin - bu, köklü değişim, hatta bireyin zayıflatılması ve yok edilmesi demek. Tüm kötülük ve düşmanlıkları, israfı, pahalılığı ve lüksü bugüne kadarki bireysel varoluş biçimiyle ilişkilendirmekten ve bu konuda şikâyet etmekten kimse bıkmıyor, artık sadece büyük gövdeler ve onların organları olursa, daha ucuz, daha tehlikesiz, daha eşit ve daha birlik içinde idare edilebileceği umuluyor. Gövdeyi ve organları oluşturan bu mekanizmaya ve yan mekanizmalara uyan her şey, iyi olarak algılanır, bu çağımızın temel ahlak anlayışıdır, başkalarının duygularını paylaşma ve sosyal duygular iç içe geçmiştir. Kant daha bu akımın dışındadır. O bize açıkça eğer yapacağınız iyiliğin ahlakal değeri olacaksa, başkalarının acılarına karşı duyarsız olmamız gerektiğini öğretir.” (Nietzsche, 2011a: 105-107)

Nietzsche *Putların Alacakaranlığı* adlı eserinde *Gerçek Dünya Sonunda Nasıl da Bir Masala Dönüşüverdi: Bir Yanılgı Öyküsü* başlıklı bölümünde Batı kültürü ve düşüncesindeki kırılma ve yanılgıları ortaya koymaya çalışmıştır. Burada esas itibarıyla Platonculuğun değişik versiyonları olan Batı metafizik geleneğini Nietzsche altı döneme ayırarak ele alır. Birinci dönemi, düşüncenin en eski biçimi, akla uygun, yalın ve ikna edici olan “Ben, Platon, gerçekliğin kendisiyim.” önermesinin dolaylı anlatımı olarak ele alır, öğretinin Pla-

tonca temellendirilmesini ortaya koyar. Buna göre “gerçek dünya bilge, dindar, erdemli insan için ulaşılabilir bir dünyadır. Kişi bu dünya içinde yaşar, dahası o bu dünyanın kendisidir. Burada hakiki dünya daha Platonik değildir; yani daha ulaşılabilir, daha sadece istenmiş olan değil, bir salt ideal değil.” Platon’un kendisi, ne ise, onu, bu fikirler dünyasını, sorgusuz ve dolaysız, varlığın özü olarak ele alması sayesinde olmuştur. Duyuüstü olan, ideadır. “İkinci dönem daha güç fark edilen, daha sinsi ve anlaşılabilir olan bir dönemdir. Bu dönemde gerçek dünya şu an için ulaşılabilir; ama bilge, dindar ve erdemli kişilere (tövbe eden günahkâra) vaat edilen bir dünya haline gelir. Nietzsche’ye göre bu dönem dünyanın dışileştiği ya da kadınlaştığı, Hristiyanlaştığı bir dönemdir. Duyuüstünün hakiki varolan olarak konmasıyla, duysal olandan kopup ayrılma açıkça ortaya konulmaktadır. Hakiki dünyaya, bu taraftaki yaşamda, yersel varoluşun zamanında ulaşılabilir.” Çünkü duyuüstü öte dünya olarak vaat edilmiştir. Artık Platon yerine Platonculuk egemendir. Kapana kısılmışlık baş göstermektedir. Fikrin ilerlemesi daha incelikli, daha kapana kısıtıcı, daha kavranamaz hale geldiği için dünyanın dışileşmesi söz konusudur. Duyuüstü olan artık insan varoluşunun çevresinde ve onun için ve onun duysal yanı için özünde var değildir; tersine, bütün insan varoluşu, duyuüstü olanın öte dünya olarak yorumlanmasıyla, bu dünya haline gelir. Hakiki dünya şimdi bu yolla daha hakiki olmuştur ki, bu dünyanın içinden çıkarılıp, hep daha uzağa götürülmüştür; ama hep ne denli vadedilen olmuşsa, ne denli canla-başla vadedilen olarak tutulmuşsa, yani inanılmışsa, o denli varolan olur. Bu nokta Nietzsche’nin Platon ile Platonculuğu ayrı tuttuğu noktadır. Üçüncü dönem, Nietzsche’nin ifadesiyle “sis ve şüphelilik içinde görülmesi dışında, eski düşüncenin, aynı olan düşüncenin ele geçmez olduğu, solgunlaştığı, Kuzeyli, Königsbergli olduğu dönemdir. Bu dönemde gerçek dünya ne ulaşılabilir ne kanıtlanabilir ne de vaat edilen bir dünyadır. Gerçek bir düşünce, bir teselli, bir yükümlülük, bir buyruk olmuştur.” Nietzsche bununla, Platonculuğun Kant felsefesiyle ulaştığı biçimi nitelendirir. Duyuüstü olan şimdi pratik aklın bir koyumudur; her deneyimlenebilirliğin ve her gösterilebilirliğin dışında bile kalsa, aklın yasa koyuculuğu için zorunlu olarak olan olması talep edilmektedir. Kant, bilgi yolunda duyuüstüne gidilebilirlikten eleştirel olarak şüphelense de inanca yer açmak için de bilgiyi bir kenara bırakmıştır. Hristiyan dünya tasarımının kapsamı düşünüldüğünde “Kant’la hiçbir şey değiştirilmemiştir; yalnızca bilginin bütün ışığı deneyime, yani dünyanın matematiksel-doğabilimsel yorumlanmasına çevrilmiştir. Doğabilimsel bilgi dışında kalan, kapsamında yalanlanmaz; ama bilinelemez belirsizliğine dek geri itilir.” Platon’un duyuüstüyle görülebilir varlık olarak kurduğu ilişkideki yalın açıklık karşısında bu ise dönüştürülmüş bir dünyadır. Bu yüzden Nietzsche “temelde eski güneş; ama pus ve kuşku içinde; fikir yüceltilmiş, soluk benizli, Kuzeyli, Königsbergli” demiştir. Bununla birlikte, Kant’ı Platon ile aynı sayanların aksine Nietzsche ikisinin arasındaki özden bir ayrım olduğuna değinmektedir. Dördüncü dönem, Nietzsche’nin

tan ağarması, aklın ilk esneyişi, pozitivistimin şafağı, horoz ötüşü olarak nitelendirildiği bir dönemdir. Bu dönemde Nietzsche, Platonculuğun Kant felsefesi sonucu, ama kaynaktan bir yaratıcı aşılma olmaksızın, girdiği biçimi saptamaktadır. Gerçek dünya, ulaşılamayan bir şekilde ulaşılamamış olan, ulaşılmadığı için de bilinmeyen, teselli edici, kurtarıcı ve bağlayıcı olmayan bir dünyadır. Burada, Kant'ın dizgesinin kendi ana önermesinin, duyuüstünün kuramsal olarak bilinemezliği aracılığıyla, maskesi düşürülür ve patlatılır. “Duyuüstü bilgi için hiç ulaşılamaz ise, onunla ilgili de hiçbir şey bilinmez, dolayısıyla ne ondan yana ne ona karşı bir karara varılamaz. Ortaya çıkan şudur ki; duyuüstü Kant'ın felsefesine bilgiyle ilgili felsefi temel önermelere dayanarak değil, sarsılmayan dinbilimsel-Hristiyan varsayımlar sonucu girmiştir. Kant'a göre ilkece hiçbir bilginin varamayacağı duyuüstünün geri çevrilmesi, Platonculukla egemen olmuş, kapana kısıtılmış ve kalpazanlık içinde, durup düşünmenin ilk dürüstlük şafağıdır.” Bu yüzden Nietzsche “tan ağarması, aklın ilk gerinmeleri, Pozitivistimin horoz ötüşü” diyerek yeni bir günün gelişini görmektedir. Akıl, yani burada, insanın bilmesi ve sorması, kendi kendine uyanmaktadır. Beşinci dönem, Nietzsche'nin “gün doğumu, neşeli yolun ve neşeliliğin geri dönüşü, Platon'un utançtan kızarması ve bütün özgür tinlerin kargaşası olarak betimlediği dönemdir. Bu dönemde gerçek dünya artık hiçbir işe yaramayan, bağlayıcı bile olmayan, yararsız, fazladan bir düşünceye dönüştürülmüştür. Böyle olduğu için de yok edilmesi gerekir.” Hakiki dünya gereksiz ve yüzeysel hale geldiği için atılmaktadır. Burada, alacakaranlıktaki ışıkla yeni bir ölçüt açığa çıkmaktadır: İnsanın varoluşuna hiçbir zaman ve hiçbir bakımdan dokunmayan bir şey, evetlenmesi için hiçbir savda bulunamaz. Bu yüzden Nietzsche bu dönemi “gün doğumu, neşeli yolun ve neşeliliğin geri dönüşü, Platon'un utançtan kızarması ve bütün özgür tinlerin kargaşası” olarak betimlemektedir. Platonculuk, duyuüstü dünyanın hakiki dünya olarak atılıp giderilmesi kadarıyla aşılmıştır; ama buna karşılık duyulur dünya kalmıştır, buna da Pozitivistim sahip çıkıp, onu tutmaktadır. Şimdi bununla hesaplaşma sırasındır. Duyuüstü dünyanın hakiki dünya olarak giderilmesine karşın bu yukarıdakinin boş yeri ve bir yukarısı ile aşağısının yapı hatları hâlâ durmaktadır. Burada bir kez daha sorulması gerekmektedir: “Hakiki dünyayı attık gitti: hangi dünya kaldı geriye? Görünen dünya mı? Ama hayır! Hakiki dünyayla görünür olanını da attık gitti!” Nietzsche'nin buraya bir altıncı dönem koyması, kendisinin de salt duyuüstünün atılıp giderilmesinin nasıl ötesine geçmek zorunda olduğunu göstermektedir. Bu altıncı dönemi Nietzsche “öğle vakti, en kısa gölge anı, en uzun yarılgının sonu, insanlığın en üst noktası” olarak tasvir etmektedir. Çünkü gölgemsi olanın yok olduğu yerde bu adımın açıklığının nasıl dolu bir aydınlıkla geldiği hissedilmektedir. Nietzsche, Batı kültürüne ait bu belirlemeleri ile aynı zamanda Avrupa'da vuku bulan nihilizmin tarihini de gözler önüne sermiştir. Platon'dan beri yaşanan dünyanın değeri duyuüstü, hayalî bir dünyaya referansla ele alınmaktaydı. 18.yüzyıl felsefesinin önemli filozofla-

rından olan Kant ise dünyayı “kendi içinde” olduğu gibi bilemeyeceğimizi savunmuştur. Ona ne Platon’un inandığı gibi akıl aracılığıyla ne de Hristiyan görüşünde vaat edildiği gibi ölümden sonra ulaşabiliriz. O vardır ya da var olduğunu varsayıyoruz; ama sonsuza dek erişilmezdir. Bu düşüncenin Nietzsche açısından anlamı ise şudur: Eğer gerçek dünya kesinlikle erişilmezse – akıllı veya erdemli olanlara bile, bu dünyada veya sonrakinde bile- o zaman bu yararsız ve gereksiz bir fikirdir. Sonuç olarak ortadan kaldırmamız gereken bir fikirdir. Eğer Tanrı öldüyse cesedi tesadüfen bulan Nietzsche olmalıdır; cinayet silahının üzerinde parmak izleri olan ise Kant’tır. Gerçek dünya fikri ortadan kalktıktan sonra uzun süredir gündemde olan gerçek dünya ve görünür dünya ayrımı da parçalanmaya başlar ve hakiki dünya sonunda bir masala dönüşür. Fakat gerçek dünyanın yok edilmesiyle geriye görünür dünya kalmaz. Çünkü görünür dünya, ne olursa olsun ancak hakikisinin karşıtı olmakla olabilir. Hakiki dünya düşmüşse, görünür dünya da düşmek zorundadır. Gerçek dünya ile görünür dünya da yok olmuştur. Hakiki dünya ile görünür olanı da atılıp giderilince ne olur? Şimdi hakiki dünya, duyuyüstü olan ve görünür dünya, duyuusal olan, birlikte saf hiçliğin karşısında duranı oluşturur: bütün varolan. İkisi de atılıp gidilince, her şey boş hiçliğin içine düşer. Nihilizmin her biçimiyle aşılmasını isteyen Nietzsche, bunu kastediyor olamaz. Burada kastedilen artık bir hatanın sonuna gelmiştir. Bu hata görünüm ve gerçeklik arasındaki ayırımı ve iki dünya fikrine dayalıdır. Nietzsche için bu hatanın sonu, insanlığın zirvesi ve önemli bir dönüm noktasıdır. Nietzsche’ye hakiki dünya ile birlikte görünür dünya da atılıp gitmiştir. Ama görünür dünya yalnızca Platonculuğun yorumu yoluyla duyuusal dünyadır. Onun atılıp giderilmesiyle ilkin duyuusal olanı ve onunla birlikte tinin duyuusal olmayan dünyasını evetlemenin yolu açılır. Bunun için ne duyuusal olanın ne de duyuusal olmayanın atılıp giderilmesi gereklidir. Çünkü Nietzsche, *Güç İstenci*’nde “Yaşama hakkına sahip olanlar için, duyularının hep daha büyük bir tinleşmesi ve çeşitlenmesini diliyorum; hatta duyularımıza incelikleri, dolulukları ve kuvvetleri için müteşekkir olmalı ve onlara, karşılık olarak sahip olduğumuz en iyi tını sunmalıyız.” demektedir. Öyleyse yapılması gereken duyuusal olanın çarpıtılması ve horlanması, aynı şekilde de duyuyüstünün yüceltilmesini gidermektir. Gerekli olan, duyuusal olan ile duyuusal olmayanın düzeylerinin yeni bir düzenlenişiyle duyuusalın yeni bir yorumu için yolu açmaktır. Bu yeni düzenleniş, eski düzenleniş çerçevesini yalın olarak tersine çevirmek ve artık yalnızca duyuusal olanı yüksek değerli saymak, duyuusal olmayanı alçak değerli saymak, en altta duranı en üste koymak istemeyecektir. Yeni düzey düzeni ve değer sırası koymak demek, düzenleniş çerçevesini dönüştürmek demektir. Tüm değerleri bu dünyanın ötesine koyan yanlışlığı gördükten sonra artık hepimiz tüm değerlerimizi ve insan olmanın ne demek olduğunu yeniden düşünmek zorundayız (Heidegger, 2001: 135-141; Nietzsche, 2010a: 517; Çevikbaş, 2011: 79; Nietzsche, 2011b: 35-36; Buckingham, 2012: 220).

2. MODERN KÜLTÜRÜN ÇÖKÜŞÜ

Nietzsche'ye göre her kültürün, insanı ve değerleri değerlendirmesinin, temelinde bir ahlak bulunmakta ve yeryüzünde egemen olan tüm ahlaklar efendi ahlakı ve sürü ahlakı olarak temelde iki tipe ayrılmaktadır. Nietzsche'nin yaşadığı çağ olan 19. yüzyılda da Avrupa'ya baktığımızda birbirine ters düşen iki değerlendirme tarzı ile karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri Hristiyanlığın değerlendirme tarzı; diğeryse onun karşı kutbu; ama aynı zamanda bir sonucu olan bilimci-pozitivist, demokrat-sosyalist değerlendirme tarzı, Tanrı'nın, öte dünyanın yerine modern toplumu koyan değerlendirme tarzıdır (Kuçuradi, 2009: 95). Geçmişten alınan her türlü mirasla ve her türlü gelenekle bağını koparma çabası içinde olan modernizm; insanın dünyanın merkezi ve bütün ahlakî ve siyasal değerlerin ilkesi olduğu, aklın muazzam bir özgürleştirici güç olduğu ve Aydınlanmanın sağladığı ilerlemeler sayesinde insanın daha özgür ve daha mutlu olacağı inancı taşımaktadır. Bu düşünce kozmosu yerinden etmiş, dinî otoriteleri eleştirmiş ve insan aklını ve özgürlüğü, ahlakî değerlere ilişkin demokratik ve hümanistik bir ideali bunların yerine ikame etmiştir. Bu ahlakî değerler, insanın insanlığı üzerine, yani insanla, diğer bütün varlıklar, başta da hayvanlar arasındaki ayırt edici fark üzerine bina edilmişti. Oluşan bu yeni değerler hümanizme, eleştirel akla ve eleştirel aklın meyvesi olan bilime kutsallık atfedilerek oluşturulmuştu. Fakat insanlık zamanla akıl ve hümanistik idealler ile inşa ettikleri bu dünyanın kurbanı haline de gelmişlerdir. Hümanizm, akıl ve bilim ilk anda dinî otoritelerin temellerinde bir zayıflamaya neden olsa da temel bir dinî yapıyı yok edememiştir. Şimdi ortada birbirinden farklı iki değerlendirme tarzı varmış gibi görünmektedir. Fakat böyle görünse bile Nietzsche'ye göre bu iki değerlendirme tarzı ortak bir noktada kesişirler. Her ikisi de bazı değerleri hayattan üstün olduğuna, gerçeğin ideal olan adına yargılanması gereğine, gerçekliği daha üstün olan ideallere uygun kılmak üzere dönüştürmek gerektiğine dayanmaktadır. Hristiyanlık bunu din adına yaparken modernizm bunu akıl, bilim, insan hakları, demokrasi, sosyalizm, fırsat eşitliği, ilerleme adına yapmıştır. Yani modernizm ile birlikte yeni idealler yaratılmıştır (Akıl sayesinde insan özgürleşecek, bilim ve teknolojinin yaygınlaşması ile güzel günler gelecek...). Nietzsche ise her türlü ideallere tiksintiyle yaklaşır. Çünkü her türlü ideal Nietzsche'nin gözünde hayatın yadsınmasına yol açar. Ona göre dinî olsun ya da olmasın bütün idealler; sola veya sağa ait olsun, muhafazakâr veya ilerlemeci, ruhçu veya maddeci olsun her ideal, aynı yapıya sahiptir ve aynı amaca yönelir. Bu hayattan daha iyi bir öte hayat icat ederler, hayatın dışında ve üzerinde olduğu iddia edilen birtakım aşkın değerler tahayyül ederler. Bu yalanın ardında Nietzsche'ye göre kötü niyetler vardır. Asıl gaye insanlığa yardım etmek değil, hayatı yargılamak ve nihayet mahkûm etmektir. Gerçek hayatı olduğu gibi üstlenmek ve onaylamaktansa, onu uydurma gerçeklikler adına yadsımaktır. İşte Nietzsche nihilizm ile gerçeğin ideal olan namına

yadsınmasından bahsetmektedir. Nihilizm, sözde idealler ile gerçekliğin hayatın dışına çıkarılmak istenmesidir. Buna karşı Nietzsche, hiçbir aşkınlığın olmadığı, bütün hükümlerin semptom oldukları, hayatın bir türümü, onun bir parçası oldukları ve gerçekten asla hayatın dışına yerleşemeyecekleri fikrini onaylar. Onun için hayatın gerçekliği dışında hiçbir şey yoktur; ne hayatın ötesinde, ne berisinde, ne cennette, ne cehennemde... ve politikanın, ahlakın, dinin meşhur ideallerinin tekmi birden puttur; hayattan kaçmaktan başka bir şeye hizmet etmeyen ve sonunda da hayata karşı dönen metafizik bir tantana ve kurgudan ibarettirler (Ferry, 2011: 129-133).

Bu iki değerlendirme tarzı birbirinden farklı gibi dursa da Nietzsche için her ikisi de sürü tarzı bir değerlendirmeyi beslemektedir. Zaten Nietzsche'nin insanla ilgili asıl sorunu da insanın yüklenmeye mi yoksa yaratmaya mı meyilli olduğudur. Nietzsche'nin eleştirisi oklarına takılan insan boyun eğmeye, ağırlık yüklenmeye yani tepkisel yaşamaya meyilli olan insandır. Şimdi Hristiyanlık temelli değerlendirme biçiminde insan yaşamını üstün değerleri sırtlanarak sürdürür ve üstün değerler adına yaşam olumsuzlanır. Bilimci-pozitivist değerlendirme tarzında ise üstün değerlerin yerine insanca, pek insanca değerlendirme tarzı (Doğrunun, iyinin ya da Tanrısal olanın yerini ilerleme, mutluluk ve yararlılık alır.) geçer ve yaşam yine olumsuzlanır. Hâlbuki değişen hiçbir şey yoktur, aynı tepkisel yaşam devam etmektedir. İnsan yine deve misali bir yük yüklenmiştir. Daha önce Tanrısal değerleri yüklenen insan şimdi insanca, pek insanca değerlerle yüklenmiştir. İnsan yine taşıyıcı konumundadır, daha önce Tanrı karşısında sorumluluğunu üstlendiği Tanrısal kalıntılarla yüklenmiş olan ve şimdi de kendine karşı sorumluluğu içinde kendi kendisini yükleyendir. Buna karşı Nietzsche kendi değerlerini kendisi yaratan etkin insanı önerir (Deleuze, 2005: 29-40). Bundan dolayıdır ki *Şen Bilim*'de kendimizi kanılarımızın, değerlendirmelerimizin arıtılması ile bizim için iyi olanın yeni levhalarını yaratmakla sınırlayalım diyerek bizi kendimiz olmaya, kendi yasalarımızı koymaya, kendimizi yaratmaya davet eder (Nietzsche, 2003: 200-201).

Nietzsche *Güç İstenci*'nde "Avrupa ahlaklılığının tamamı sürü için yararlı olanlara dayanmaktadır." diyerek Avrupa'da sürünün ahlakının ege-men oluşunun altını çizmektedir. Nietzsche için belirli bir ahlak ile birbirine kenetlenen insanlar sürüyü oluştururlar ve ahlak sayesinde ayakta dururlar. Sürünün ortak duyguları ve ortak vicdanı vardır, bireyin tekilliğinin ne önemi ne de değeri vardır. Buna karşılık sürüyü oluşturan herkesin birlikte çok önemli ve değerli olduğuna dair sosyal bir içgüdü mevcuttur. Bu güdüyle birlikte kişi, başkası için yaptığı bir şeyi kendisi için yaptığı şeyden daha üstün görmektedir. Bu nedenle belirli ve kesin bir yöne bakmak için bir tür egzersiz ve kendini görmeyi imkânsız hale getirmeye çalışan bir perspektife istenç duyulur. Bu yüzden bu tür gruplar için ahlak bir araç olduğu gibi aynı zamanda baş değerdir. Nietzsche çağının Avrupa'sında en göze çarpan oluşlardan biri

bu iki sürü ahlakının birbiriyle çatışması ve bir değer, dinin, ön planda görünen yerini, başka bir değere, bilime, bırakmasını sağlama çabasıdır (Kuçuradi, 2009: 134-135; Nietzsche, 2010a: 196-200).

Nietzsche'ye göre yaşadığı çağın Avrupa'sının ahlakı, sürü ahlakıdır. Bu ahlak "Ben ahlakın kendisiyim, benim dışımda hiçbir şey ahlak değildir." demektir (Nietzsche, 2010c: 114-115). İster Hristiyan ahlakı olsun isterse bilimci-pozitivist temelli ahlak olsun her ikisini de kendi tabiri olan sürü ahlakı ile nitelendiren Nietzsche'ye göre bu değerlendirme tarzlarının geçerlikte olması sonucu Avrupa'da çeşitli etkinlik alanlarında, insan başarılarında ve kurumlarda bir çöküntü (decadence) yaşanmaktadır (Kuçuradi, 2009: 99). O, kültürü yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir zamanda yaşadıklarını belirterek bunun sebebini kültür araçlarında görmektedir (Nietzsche, 2010e: 317). Bu çöküntü yüzyılında eğitim ile istenilen şey, eğitilen insanı elden geldiği kadar kısa bir zamanda dolaşan bir ansiklopedi yapmaktır. Modern insan bilme ihtiyacı duymadan, bilgi açlığı çekmeden bilgiyi yutar, sindiremediği bilgiyi kendisiyle birlikte dolaştırır. Modern insan bünyesinde acıkmadan yutulan bilginin karmaşasını yaşar (Nietzsche, 2009b: 65-66). Bunun yanında kişiye kısa zamanda bolca para kazanan bir canlıya dönüşebilsin diye eğitim verilir ve kişilerin sadece kazanç çerçevesinde ihtiyaç duyacakları kadar kültür edinmeleri sağlanır. Bu durumu Nietzsche *Öğretim Kurumlarımızın Geleceği Üzerine* adlı eserinde şöyle dile getirmiştir (Nietzsche, 2010j: 27):

"Elden geldiğince büyük para kazanmak, öğrenimin amacı ve ereği oluyor. Kültür demek, bu yönde tanımlanırsa, "insanın kendini çağının zirvesinde tutma becerisi" demektir, yani en kolay para kazanılacak, insanlar ve toplumlar arasındaki ilişkinin sağlanacağı her türlü araca egemen olunacak bütün yolları bilmeye yarayan beceri. Buna göre öğrenimin asıl ödevi, elden geldiğince geçerli insan yetiştirmektir."

Ayrıca eğitim demek itaat, tabi olma, disiplin, boyun eğme anlamına gelmektedir (Zudeick, 2014: 64). İnsanlar özgür olamadığı ve kişilikten yoksun oldukları için onlara bin bir yerden gelen etkileri canlı bir birlik haline getirememektedir. Bitkin modern insanın sindirme gücü ve yorulabilirliği yoktur. Toplumun modern insana yüklediği anlam, verdiği unvan alındığında ortada kocaman bir boşluk kalır. Çünkü o var olan bir hiçtir. Modern insanın kendi gözleri yoktur, yaratıcılığı yoktur, sadece dışarıdan gelen uyarıcılara cevap verir. O tarihçi, eleştirici, analitikçi, yorumcu, gözlemci, koleksiyoncu, okuyucudur. Modern bilim böyle reaktif dehaların başarısıdır. Böylece bilim hayattan kopmuş kendi başına bir hedef olur, bilim için bilim ideali ortaya çıkar. Bu bilmeye meraklı bilimciler, şeyler karşısında "Bunu nasıl algılamalıyım?" diye sorarlar, öz olanı ciddiye almazlar, her şeyi aynı ilgi ya da ilgisizlikle yaparlar, her şey onlar için aynı derecede önemli ya da önemsizdir. Bilimi haya-

ta hâkim kılmak için gece gündüz çalışılır, bu çalışmanın bir nedeni yoktur; çünkü bilim, bilim içindir. 19. yüzyılın biliminde bilgi tutkusu, bilme sevgisi eksiktir. Bilim, moda ve alışkanlıktan dolayı can sıkıntısına karşı, iş olsun diye yapılır ya da şeref verici bir şey olarak, toplumda sivrilebilmek için bir mevki elde etmek için yapılır (Kuçuradi, 2009: 102). 19. yüzyıl insanının bu durumunu Nietzsche *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

“Ey 19. yüzyılın pek mağrur, burnu büyük Avrupalısı, çokça kuru gü-rültü ediyorsun! Senin bilgin doğayı sonuna dek kuşatmıyor, onu sona erdirmiyor, tam tersine kendi doğanı, kendini öldürüyorsun yalnızca. Bilen kişi olarak üstünlüğünü bir kez de yapabilen kişi olarak geride kalışınla ölç. Elbette sen bilginin güneş ışınları üzerinde yükselip du-ruyorsun göğe; ama aynı zamanda kaosa düşüyorsun. Yürüyüş biçimin, yani bilen olarak tırmanışın, senin alinyazındır; bastığın yerler senin için kesin olmayana doğru çekiliyor, gidiyor. Yaşaman için hiç-bir dayanak yok artık, yalnızca örümcek ağları, bilginin her yeni atılı-mının parça parça ettiği örümcek ağları.” (Nietzsche, 2009b: 112-113)

Nietzsche, *Şen Bilim* adlı eserinde en son amacı insanlara olabildiğin-ce çok sevinç olabildiğince az sevinçsizlik yaratmak olan bilimin insanları sevinçten yoksun bıraktığını hatta onun büyük bir acı getirici olduğunu da dile getirmiştir (Nietzsche, 2003: 50). Başka bir husus da bu çağda bilimdeki çöküşün bir belirtisi olarak bilim denilince metodun anlaşılmasıdır. 19. yüz-yılın başlıca belirtisi, bilimin zaferi değil, bilimin metodunun bilime karşı zaferidir (Nietzsche, 2010a: 319). Bu çağda bilim yapmak metod uygulamak anlamına gelmekteydi. Modern bilimci, yaratıcı kişinin ancak metodunu taklit etmiştir. Çağın biliminde göze çarpan yeni başarılar değil, ancak şey-lere karşı yeni bir tutum, bilim yapmak için gerekli olan; ama araştırılan bir şey olamayınca bir hiç olan bilim metodudur. Bilim metodu bir tutum olarak değerli bir şeydir; fakat birçokları yaratıcı bilim adamlarının belli bir bilimde başarılı olarak yürüdüğü yolu başka bilimlere uygulama yanlısında bulundular (Kuçuradi, 2009: 103).

Bilime karşı bilim metodunun zafer kazanmasının yanında çağın felse-fesinin ana kaygısı da bilimlere metod, sanatlara kurallar vermek olarak be-lirlenebilir. Zaten Descartes ile başlayan çağdan beri bilgi teorisi, felsefenin ağırlık merkezini oluşturmaktadır. Bu durum metafiziğe karşı olma isteğinden ortaya çıkmıştır. Yüzyıllarca araştırılan şey ya idealizm ya da pozitivizm çerçevesi içinde bilginin kaynağı ve sınırları olsa bile asıl hedef ahlak ve onun temellendirilmesidir. Bilgi teorisine şüphencilik olarak yeni felsefe, kapalı ya da açık olarak Hristiyan dinine karşıdır; ama (bu, daha keskin kulaklar için söylenmiş olsun) hiç de dine karşı değildir (Nietzsche, 2010c: 67). Çünkü yarı teolog olan idealistler Tanrı ve hakiki dünya yerine başka, bunlara benzer bir şeyi koydular (Geist gibi). Bilim ve felsefe arasında bulunan pozitivistler ise

felsefeyi bilgi teorisine indirgemişlerdir. Nietzsche'ye göre felsefe, bilgi teorisine indirgenince, çekingen bir çağlar biliminden ve kendi düşüncesini dile getirmeme görüşünden fazla bir şey olmaz aslında: kapı eşiğini hiç aşmayan, kendi girme hakkını acı bir şekilde reddeden bir felsefe, bu son kıvılcıktanışlarında olan bir felsefedir, bir son, bir can çekişmedir, acı uyandıran bir şeydir (Kuçuradi, 2009: 103-104; Nietzsche, 2010c: 123).

19.yüzyıl sanatındaki çöküntü, "Sanat, sanat içindir." ifadesinde ve romantizmde kendisini gösterir. Romantik sanat, gerçekliği yapay olarak değiştirme çabasıdır. Katlanılmayan bir gerçeklikten sıyrılmaya ya da ondan kaçma isteminin sonucudur. Halbuki Nietzsche için yaşamın katlanılabilir hale gelmesi dünyanın estetik bir fenomen olarak haklılaştırılması ile mümkündür. Nietzsche *Şen Bilim*'de sanatın içinde bulunduğu durumu şöyle ifade etmektedir:

"Her sanat, her felsefe gelişen, didinen hayatın hizmetinde bir kurtuluş ve yardım aracı olarak görülebilir. Gerek sanat gerek felsefe acı çekmeyi ve acı çeken insanı şart koşarlar hep. Ama iki türlü acı çeken insan vardır. Bir yandan hayatın dopdoluluğundan acı çekenler, dionizik bir sanat isteyenler ve hayatı trajik bir şekilde gören ve kavrayanlar, diğer yandansa hayatın yoksullaşmasından acı çekenler; sanatla ve bilgiyle dinlenmeyi, dinginliği, dümdüz denizi, kendilerinden kurtulmayı arayanlar ya da kendilerinden geçmeyi, gerilip uyuşmayı, duyuların körleşmesini, deliliği arayanlar vardır."(Nietzsche, 2003: 248)

Nietzsche bu sözleriyle romantizmin sanatta yumuşaklığı, barışı, acıyı ölümsüzleştirmeyi istediğini; nasibi kıt insanların, acı çekerken sevinme güçleri olmayan insanların acılarını şeylere, doğaya yansıtmak, her şeye acıyı basmak istediklerini dile getirmektedir. Bu çöküntü çağında sanatın ödevi ise budalalaştırmak veya kendinden geçirmek, uyuşturmak veya sağırlandırmaktır. Bu utanç verici görevden sanatı kurtarmak ve sanatın kutsallığını yeniden ortaya çıkarmak için modern ruhtan kurtulmak gereklidir (Nietzsche, 2003: 100; Kuçuradi, 2009: 142; Nietzsche, 2010g: 39).

Siyasette yaşanan çöküntü Avrupa devletlerinin küçük politikasında, demokrasisinde, sosyalizmde görülür. Zaten *Böyle Buyurdu Zerdüş'te* Nietzsche demokratları ve sosyalistleri sürekli eşitliği vaaz ettikleri için zehirli örümcekler olarak nitelermektedir (Nietzsche, 2010b: 122). Bu çağda Avrupa'da millet denen şey doğal bir oluşum olmaksızın meydana getirilmiş bir şeydir. Irk birliğine dayanmayan yeni yeni türeyen bu milletler birbirleriyle çatışmaktadırlar ve bu yapmacık aşırı milliyetçilik modern toplumun baş değerlerinden bir olmuştur. Bu yapmacık milliyetçilik tehlikeli bir durumdur. Çünkü azlardan çoklara doğru zorla kabul ettirilen bir durumdur, gözde kalabilmesi için kurnazlığa, yalana ve zora ihtiyacı vardır. Denildiği gibi çokların (halkların) çıkarı değil, bazı prens soylarının, bazı ticaret ve toplum sınıflarının çıkarı gözetilir (Nietzsche, 2010e: 301). Çağın modalarından biri olan

sosyalizm de hep daha diyen hayata bir çeşit “hayır” demedir. Sosyalizmde herkes mükemmel bir araç; ama bu durumun hedefi, niçini belli değildir, henüz açıklığa kavuşturulmamıştır (Nietzsche, 2010a: 475). Sosyalizm iyi, doğru, güzeldense söz eder, eşit halklara inanır ve her sınıfa eşit haklar vermek koşuluyla insanları eşit kılma çabası içindedir. Diğer yandan parlamentoculuk ve basın, sosyalist sürüye başa geçebilmesini ve bedavadan geçinmesini sağlar. (Kuçuradi, 2009: 107-108).

Nietzsche çağının kültürünün içinde bulunduğu durumu şu şekilde özetlemektedir:

“Biz şimdi kültürsüzüz, daha kötüsü yaşamaya, doğru ve yalın bir biçimde görmeye ve işitmeye, en yakın ve doğal olanı mutlu bir biçimde kavramaya yetkili olmaktan çıkmışız, şimdiye değin bizim hiçbir kültür temelimiz olmadı bile; çünkü içimizde gerçek bir yaşam bulunduğu kanısında değiliz de ondan.”(Nietzsche, 2009b: 129-130)

Nietzsche'nin tespitlerine göre çöküntü içinde olmayan hiçbir bilgi, hiçbir etkinlik alanı yoktur. Kölenin ürünü bir kültür, kültürün efendisi bir köle vardır ve bunun sorumlusu ahlaktır, özellikle Hristiyan ahlakıdır (Klossowski, 1999: 31). Buna karşın toplum, hakiki kültüre sahip olduğuna yönelik sabit bir inanç taşımaktadır (Nietzsche, 2010i: 13). Ama en gelişmiş olarak görülen modern toplum, artık fazlalıkları dışarı atacak gücü olmayan bir toplumdur (Nietzsche, 2010a: 54). Çünkü kültürü her şeyden önce bir halkın yaşam ifadelerinin tümündeki sanatsal tavır birliği (Nietzsche, 2010i: 10) olarak tanımlayan Nietzsche'ye göre 19. yüzyılda Avrupa kültürü sürü değerlendirmelerine ve bunların çatışmasına dayanan bir kültür haline gelmiştir. Bilime, insan aklının sınırsız gücüne ve insanların eşitliğine olan inancıyla ve mantığıyla insanları iyimser yapmak isteyen bir kültürdür. Tanrı'dan ve öte dünyadan yoksun bir dünyada modern insanın bilimin ve insan aklının sınırsız gücüne inancını yitirdiği anda modern insanın kaçınılmaz kaderi karamsarlıktır. Bu karamsarlık aşılmadığı takdirde onu nihilizm izler. Geçerlikte olan ahlak temeli olan dinsel arka planını yitirince ahlakı meydan getiren değer yargularının havada kalması kaçınılmazdır; ama bunu gören kişinin de havada kalması kaçınılmazdır. “Her saf manevî değerler sistemi, nihilizmle sonuçlanır; Avrupa'da da beklenen budur. İnsanlar hâlâ dinî arka planı olmayan bir ahlakçılıkla devam edebileceğini düşünmektedirler; ama bu kesin olarak nihilizme götürür.” (Nietzsche, 2010a: 36). Eğer ahlak, dinî temelini kaybederse bunun yerine ideal olarak benliği silmeyi, istemeye “hayır” demeyi koyar ya da iyiye ve kötüye inanılır, iyinin yenmesi ve kötünün yok edilmesini sağlamak insanın ödevi olur (Nietzsche, 2010a: 41). Fakat burada yine sürü ahlakı ve onun değerlendirme tarzı yaşamaya devam eder.

Nietzsche çağının değerlerinin insanların güçsüzlüğünü, köle ruhunu, çileci yaşamı, pasif bir yaşantıyı vurguladığı için modern çağın problemi-

ni değerlerin değersizleşmesi olarak tespit ederek *Güç İstenci* adlı eserinde değerlerin değerine ilişkin üç temel değişmeden bahsetmektedir. Ona göre ahlakın tarihinde ortaya konan şey, bir kuvvet kazanmayı istemedir. Bu istemeyle köleler ve ezilmişler, gelişmemiş olanlar kendileri için uygun olan değer yargılarını geçerli kılmaya çabalarlar. Bu üç tipin temel ahlaksal yargıları: 1.Soylu olmayan en üstün olandır (sıradan insanın itirazı) 2.Doğal olana karşı olan en üstün olandır (zavallıların, nasibi kıt olanların itirazı) 3. Bir örnek olan en üstün olandır (sürünün, orta insanların itirazı). Kuvvet kazanmak amacıyla bu değer değişikliğini yapan 1. Sürünün güçlü kişilere ve bağımsız kişilere karşı olan içgüdü 2. Acı çekenlerin ve cılız insanların mutlu insanlara karşı olan içgüdü 3. Orta insanların kural dışı insanlara karşı olan içgüdüdür (Nietzsche, 2010a: 199). Bu tip insanlar güçlü olanlara karşı geliştirdiği böylesi bir içgüdüyle güçlü olanları ahlaksız olarak yargılamak ve mahkûm etmek ister. Bunu da geçerlikte olan ahlaksal değerlendirme biçimlerine göre yapar. Güçlü olanlar, ahlaksız ve kötü insan olarak görülürken orta olma yüceltilir. En yüksek ve en değerli şey orta olmaktır ve orta olmak bakımından herkes eşittir. Bu çağın karakteristiklerinden biri de Nietzsche'nin ara yaratıklar dediği insanlardır. Nietzsche'nin "ara insan" dediği arada olan insandır, örneğin yarı teolog, yarı filozof, yarı bilim adamı. Başka biri "aracı", örneğin eleştirmen, tüccardır. Başka biri de "temsilci", örneğin halkın temsilcisi, kültürün temsilcisidir. Bunlar yaşanan çöküntü çağında ön plana çıkan kültürlü olmayan simalardır. Çünkü bu çağda kültürlü olmanın ancak rolü oynanır, kültürlü insan yoktur (Kuçuradi, 2009:137-138; Türkyılmaz, 2016: 119). Nietzsche'ye göre değerlerin değerine ilişkin olan bu değişimler Avrupa kültürünün çöküşünün belirtileridir. Nietzsche *Eğitimci Olarak Schopenhauer* adlı eserinde çağının Avrupa'sı ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

"Dinin sel suları, geride bataklıklar veya durgun gölcükler bırakarak geri çekilmekte; uluslar bir kez daha olabilecek en düşmanca tarzda birbirlerinden uzaklaşmakta ve birbirlerini katletmek için yanıp tutuşmaktadırlar. İlimlilik olmaksızın ve körce bir laissez faire yaklaşımla peşinden gidilen çeşitli bilgi alanları tüm sağlam inançları parçalayıp dağıtmaktadır; eğitimli sınıflar ve devletler son derece aşağılık bir parasal ekonomi tarafından hızla ortadan kaldırılmaktadır. Dünya daha hiçbir zaman böylesine dünyevi, böylesine sevgi ve iyilik fakiri olmamıştır." (Nietzsche, 2009a: 36-37)

Geçmiş kültürler üzerinde inceleme yapan Nietzsche, bir kültürde ön plana çıkan değere göre üç tip kültür olduğunu öne sürer. Nietzsche'nin artistik kültür dediği ve örnek olarak da Buddhist kültürü gösterdiği kültür tipi gerçek karşısında dayanamayan, gerçekten kaçan, yaşayabilmek için gerçeği değiştirenlerin yaptığı değerlendirmelere, böyle bir ahlaka dayanan kültürlerdir. Bu kültürü oluşturan insanlar acı ile dolu dünyadan ya sanat yoluyla ya da yaşamdan yüz çevirme yoluyla kaçarlar. Nietzsche'nin örnek olarak İskenderiye kültürünü verdiği Sokratik kültürler, insan aklının ve bilimin sı-

nırsız gücüne kayıtsız şartsız inananların yaptıkları değerlendirmelere dayanır. Bilmenin ve bilimin sınırsız gücüne inanmalar da kendilerinin bir var olma koşulu olarak bilmek zorunda olan insanların ortaya koyduğu kültürü ise Nietzsche trajik kültür olarak adlandırır ve Yunanlıların trajik çağındaki Yunan kültürünü buna örnek olarak sunar. Nietzsche'nin yapmış olduğu bu değerlendirme çerçevesinde Nietzsche'nin yaşadığı çağın kültürü hangi tipe giren bir kültürdür? Bu soruya cevaben Nietzsche şöyle der: “Modern dünyamız baştanbaşa İskenderiye kültürünün ağına düşmüştür; onun ideali, bilginin en yüksek güçleriyle donatılmış, bilimin hizmetinde çalışan, ilk atası da Sokrates olan teorik insandır.” (Nietzsche, 2011c: 161-162). Bu noktada Nietzsche çağının tipik özelliğinin bilimin izinde gitmek olduğunu ve bunun yaşamın bir parçası haline geldiğini de söylemektedir (Nietzsche, 2010i: 52). Ayrıca Nietzsche modern dünyanın yaratmış olduğu insan tipine örnek olarak dünyanın bütün hazlarına kendini kapatarak tüm ömrünü bilime harcamış sonunda öğrenilecek hiçbir bilim kalmadığı halde mutluluğa ulaşamamış, ızdırap içinde kıvranan Goethe'nin Faust'unu gösterir. Goethe'nin Faust'u yeryüzünün sırlarını çözmek için tükettiği ömrünü dolu dolu yaşamayı beceremediğini anlayınca bir bunalıma düşer. Düştüğü bunalımın içinde sıkışıp kalan Faust, karşısına çıkan şeytan (Mephistopheles) ile bir anlaşma yapar. Eğer şeytan Faust'u yakalandığı bilgi hastalığı yüzünden yaşadığı huzursuzluktan kurtarmayı başarır, Faust ruhunu şeytana satacağına dair ona söz verir. Şeytan Faust'u gençleştirir ve dünyayı gezmek üzere onu yanında götürür. Faust'a dünyevî zevk ve hazları vaat eder, ona aşk duygusunu yaşatır. Faust, aşkı Gretchen adlı genç bir kızdan ve ondan çok ötede bulunan ideal kadın Helena'ya kadar hisseder. Fakat her şeye rağmen şeytan Faust'tan istediğini alamaz.

“Dünyanın kurtarıcısı Faust, yalnızca dünyayı dolaşan bir gezgine dönüşür. Yaşamın ve doğanın tüm alanları, tüm geçmiş çağlar, sanat, mitoloji ve bilim, doymak bilmez seyircinin yanlarından uçarak geçtiğine tanık olurlar; en derin arzu uyandırılıp sonradan tatmin edilmekte, Helena bile onu fazla uzun bir süre büyülememektedir –derken onun alaycı arkadaşının gizlice beklediği an nihayet gelir. Bu uçuş, dünyanın rastgele seçilmiş bir yerinde biter, kanatları düşer, Mephistopheles ele geçmiştir.” (Nietzsche, 2009a: 41)

Nietzsche, Batı dünyasının âlim, üniversite profesörü, üstad tipini oluşturan teorik insanını da bu çerçevede ele alır. Daha popüler olan ise Rousseau'nun insanıdır. Bilimlerin ve sanatların gelişmesi ve ilerlemesi ile ortaya çıkan uygarlığın insan ruhuna zarar verdiğini düşünen Rousseau, yüksekten bakan kastlardan, zorlanmış amansız zenginlikten ezilmiş, rahipler tarafından ve fena eğitimden bozulmuş, geleneğin gülünç alışkanlıklarından dolayı kendi kendisinden utanan ve zavallılığında kutsal tabiata sığınan insandan bahseder ve bu insanın ruh halini şöyle tasvir etmektedir:

“O doğal olmayanın kaosuna öylesine derinlemesine batmıştır ki doğa artık hiçbir şekilde onun yakarışlarını duymuyor. O, daha kısa bir süre öncesine kadar kendisinin en insanî aidiyetleri gibi görünen en süslü elbiselerinin tümünü –kendi sanatını, bilimini ve rafine olmuş yaşam tarzını – alay edercesine çıkarıp atar; gölgesinde dejenere olduğu duvarı yumruklar, aydınlık, güneş ışığı, ormanlar ve dağlar için feryat eder. Ve o: yalnızca doğa iyidir, yalnızca doğal insan insandır diye bağırduğunda, kendisini aşağılar ve kendisini aşmak için can atar: Ruhun ürkütücü kararları vermeye hazır olduğu; ama aynı zamanda kendi derinliklerinden en soylu ve nadide güçleri çekip ortaya çıkardığı bir ruh halidir bu.” (Nietzsche, 2009a: 40)

Nietzsche'nin bu belirlemeleri gösteriyor ki 19. yüzyılın Avrupa'sının toplumu çöken bir toplumdur. Çöküntü “insanlığın temel içgüdülerinden büsbütün sapması” (Nietzsche, 2010a: 46), değer yargılarının büsbütün soysuzlaşması, insanın biopsişik bakımından soysuzlaşması demektir. Bu çöküntünün nedeni, Hristiyanlığın insan ve dünya görüşüne dayanan Batının sürü ahlakının sonuçları ise “zaaf- kötülük, hastalık-hastalıklılık, suç-suçluluk, bekârlık-kısırlık, histerizm-isteme zayıflığı, alkolizm, karamsarlık, anarşizm, dizginsizlik ve iftiracıların, kuyu kazanların, başkaları için kuşku uyandıranların, yıkıcıların” (Nietzsche, 2010a: 47-48) ortaya çıkmasıdır. Bu yaşananlar bir bitkinlik durumuna işaret eder ve kişiler bu bitkinliğe karşı koymaya çalışır, tedbirler alırlar, bu tedbirler kişilerin bitkinliğini arttırmaktan başka biri işe yaramazlar. Kişi karşı koyamaz ve tesadüfler tarafından yönetilir, bir oraya bir buraya itilir. Aşırı derecede duyarlı olduğu için yaşantılarını son derece kabalaştırır ve büyütür, hemencecik uygulandığı için alturist olur, kendini kendine unutturacak şeyler arar, içki içer, uyuşturucu maddeler kullanır. Bunları kayıtsız, şartsız söz dinlemesi, mekanik etkinliği, hemen karar vermeyi ve bir şey yapmayı gerektirebilecek şeylerden ve insanlardan ayrılması tamamlar (Nietzsche, 2010a: 49). Nietzsche'ye göre bunlar yaşanan çağın erdemleri oldular ve bunlara çok önemli bir yer verilmiştir. İşte 19. yüzyılın modern diye tabir edilen insanı çökmüş insandır. Bunun yanında koyu Hristiyan, öte dünyacı, bitkin insan yer alır. Modern insanın erdem adını verdiği özellikler şunlardır: göz yumma (yani evet ve hayır diyememe); duygudaşlığın, acımanın, anlayışın genişliği (üçte biri ilgisizlik, üçte biri merak, üçte biri de hastalıklı derecede heyecanlanabilme), objektif olma (kişilik eksikliği, isteme eksikliği, sevememe); kurallara karşı özgür olma (romantizm), sahtekârlığa ve yalancılığa karşı hakikat (natüralizm); bilimcilik (document humain: Türkçesi işporta romanı ve kompozisyon yerine yan yana koyma); düzensizlik ve ölçsüzlük yerine ihtiras; karmakarışıklık ve arapsaçına dönmüş simgelerin yerine derinlik. Bunlar çağın yaptığı değer değiştirmelerdir. Nietzsche çağının karakteristiklerinden biri, işte bu şekilde değerlerin değerini değiştirmesi, sürü insanının özelliklerinin en yüksek ahlakî değer sayılması ve bunlara erdem adı verilerek bunların 19. yüzyıl Avru-

pa'sının ahlakî değer yargıları sisteminin oluşturulmasıdır (Kuçuradi, 2009: 135-137). Nietzsche *Böyle Buyurdu Zerdüş'te* modern insanın erdemlerine “küçültücü faziletler” demekte ve “Küçük insanların küçük faziletlere ihtiyacı vardır.” sözleriyle onları eleştirmektedir. Ona göre çağının modern insanı küçülmüştür ve gittikçe de küçülecektir. Çünkü onlar tevazu sahibidirler, refah (konfor) istemektedirler. Kendilerine göre uzun adımlarla yürümeyi ve ilerlemeyi öğrenmişlerdir, ileriye doğru yürürler. Küçüklerin arasında yalan çok olur. Kendi iradeleri dışında oyunculuk yaparlar, özgün olanlar az bulunur. İçlerinde erkek azdır, kadınları erkekleşmeye çalışır. Emredenler dahi itaat edenlerin faziletlerine sahiptir. Birbirlerine karşı adil, iyi ve merhametlidirler. Küçük bir saadeti alçakgönüllülükle karşılarlar ve bunu tevekkül (teslimiyet) sayarlar. Kimsenin kendilerine acı vermemesini isterler ve bu yüzden herkesi hoşnut ederler. Kurnazdırlar ve faziletlerinin de kurnaz parmakları vardır. Mütevazı, evcil ve uysaldırlar. İlimli, ölçülü ve vasattırlar. Nietzsche bu küçük insanlara seslense de onların kendisini anlamadığını düşünmektedir. Onlara içlerindeki pısrık iblisleri lanetlemelerini önermektedir. İradelerine tabi olmalarını, tevekküle sırt çevirmelerini, tesadüfe kapı aralamalarını, büyümek için sarp kayalara güçlü kökler salmalarını, ne istiyorlarsa onu yapmalarını, istemeyi bilmelerini, kendilerini sevmelerini istemektedir. Bu noktada Nietzsche kendini “Tanrıtanımaz” olarak nitelendirmektedir. Buradaki “Tanrıtanımazlık”, Tanrı'nın varlığını inkâr etme anlamında değil, insanı küçülten modern değerlere bir karşı olma, onlara bir başkaldırı niteliği taşır (Nietzsche, 2010b: 192-197).

Nietzsche *Eğitimci Olarak Schopenhauer* adlı eserinde insanların kendilerini şahsına münhasır bir mucize olduklarını bildikleri halde bunu saklayıp geleneğe uyarak sürünün bir parçası olarak hareket ettiklerinden bahseder ve insanın tembelliğe meyilli olması yüzünden ödünç alınmış davranışlara ve kendine mal ettiği fikirlere sığındığını söyler. Kitlelerin parçası olmak isteyen tembelliğe meyilli insanı çağının tehlikesi olarak görür.

“Ve tembel kişinin zaman öldürdüğünü söylemek doğruysa, o zaman kurtuluş umudunu kamusal fikirlere –yani tembelliğe- bağlayan bir zamanın günün birinde gerçekten öldürüleceğinden ciddi ciddi kaygılanmalıyız. Demek istiyorum ki böyle bir çağ, hayatın gerçek kurtuluşunun cefasını çekecektir. Yaşayan insanlar tarafından değil, bunun yerine kamusal düşünen sözde insanlar tarafından yönetilmiş olan bir çağın mirası ile uğraşacak gelecek kuşakların tiksintisinin büyüklüğünü bir düşünün. İşte bu yüzdendir ki, bizim çağımız uzak bir gelecek için, tarihin belki de en karanlık ve en bilinmeyen –çünkü en az insanca olan- bölümünü oluşturacaktır. Şehirlerimizin yeni caddelerinde yürüyorum ve kamusal fikir oluşturucuları kuşağının kendisi için inşa ettiği bu berbat evlerden hiçbirinin günümüzden yüz yıl sonra nasıl da ayakta kalmamış olacağını ve o güne ulaştığında bu evleri inşa edenlerin fikirlerinin bile nasıl da yıkılmış olacağını düşü-

nüyorum. Buna karşılık, bu çağın yurttaşları olmadıklarını hisseden tüm o insanlar nasıl da umutlu olabilirler; çünkü eğer onlar bu çağın yurttaşları olsalardı, çağın öldürülmesine yardım edecek ve onunla birlikte yok olacaklardı –oysa onlar, kendileri de bu hayat içinde yaşamaya devam etsinler diye, aslında çağlarını uyandırıp hayata döndürmek istiyorlar.” (Nietzsche, 2009a: 10-11)

Değerlerin değerini değiştirmesi ile insanlık varoluş karşısında belli amaçlardan ve değerlerden yoksun kalarak boşluğa doğru sürüklenmektedir. Çünkü yürürlükte olan değerler sistemi insanların her türlü etkinliğine engel olmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Artık delinin feneriyle çarşıda pazarda dolaşıp haberini verdiği büyük olay gelip çatmıştır. Bir çıkmazın içine giren Avrupa’da karamsarlık kaçınılmazca yayılmaya başlayarak nihilizme doğru yol almaktadır. Nietzsche *Güç İstenci* adlı eserinde Avrupa nihilizminin tarihinde dört dönemden söz eder. Birincisi, bulanık dönemdir. Bu dönemde çaba, eskiyi korumak, yeni olana kapıyı kapalı tutmaktır. İkinci dönem açıklık dönemidir. Bu dönem eski değerlendirme tarzının yaşama düşman olduğunun farkına varan; ama yeni bir değerlendirme yapamayan çöküntü dönemidir. Bu Nietzsche’nin içinde yetiştiği çağdır. Sonra üç büyük duygunun çağı gelir. Bu hor görme, acıma ve yıkma (Nietzsche, 2010a: 62-63) çağıdır, karamsarlığın yayılmaya başladığı çağdır, Nietzsche’nin çağıdır, nihilizmin kapıda beklediği çağdır.

“Dostlarım, gençken zor günler geçirdik: Gençliği sanki ciddi bir hastalıkmiş gibi çektik. Bu içine atılmış olduğumuz zamandan kaynaklanmaktaydı. Yoğun bir içsel çöküş ve parçalanma zamanı; tüm zayıflıkları taşıyan bir zaman ve en iyi gücüyle bile gençliğin ruhuna karşı koyan bir zaman. Bu zamanı karakterize eden parçalanma ve bundan kaynaklanan belirsizliktir. Hiçbir şey ayaklarının ve kendi içindeki bir inancın üzerinde sağlam durmamaktadır; yarından sonraki gün şüpheli olduğundan, insan sadece yarını için yaşamaktadır. Yolumuzun üzerindeki her şey kaygan ve tehlikelidir ve bizi hâlâ taşıyan buz incelmıştır; hepimiz eriten rüzgârın sıcak ve esrarengiz nefesini hissediyoruz; şu anda yürüdüğümüz yerlerde yakında hiç kimse yürümeyecek hale gelecektir.” (Nietzsche, 2010a: 64)

Ancak modern dünyanın değer ve anlamdan yoksun olduğunu görenler, geçerlikte olan ahlakın baş değer olmadığını görebilenler bu çağı arkada bırakabilecektir. Bu çağın olumlu yanı ise birbiriyle çatışan sürü değerlendirmelerinin yarattığı toz dumandan dolayı geçerlikte olan bir ahlakın baş değer olmadığının daha kolay görülmesi ve bu ahlaktan kopmak isteyenlerin de daha kolay kopmasına zemin hazırlamış olmasıdır. Demokrasinin yayılması bu işi daha da basit hale getirmiştir. Çünkü herkes toplumda etkili konuma gelebilmek için demokratik düşüncenin kendi ellerine verdiği silahları kullanmıştır. Demokrasinin yayılması büyük yaratıcı kişilerin eksikliğine ve Avrupalı insanın isteme gücünün yani insan için hedef koyan gücün za-

yıflamasına sebep olmuştur. Nietzsche bu üçüncü dönemden sonra felaket döneminin geleceğinden söz etmektedir. İnsanları süzgeçten geçirecek olan bu dönem zayıfları da güçlülere de kararlar almaya zorlayacaktır (Nietzsche, 2010a: 63). Bu felaket dönemini aşabilmek için de nihilizmin sonuna kadar yaşanması ve ardından insanı ayakta tutan, ona değerini kazandıran, geleceğe yön veren, insanlığa hedef koyan üstinsanların yetiştirilmesi gerekmektedir. Nietzsche'nin insanlığa getirmek istediği ana hedef budur. Bir istisna dediği üstinsanın yetiştirilmesini rastlantının elinden alıp eğitimin amacı haline getirmektir (Kuçuradi, 2009: 145-147).

Nietzsche'nin felaketin eşiğinde olduğunu düşündüğü 19. yüzyıl Avrupa'sında kültür ve eğitim alanında kendinden son derece emin bir anlayış egemendir. Oysaki Nietzsche modern dünyanın yalanlarla örtülü olduğunu belirtir. Bu yalanlar ille de dinsel dogmalar değildir. İlerleme, genel eğitim, milliyetçilik, modern devlet, kültürel mücadele gibi yanlış yola sapmış nosyonların çağında mevcut olduğunu da söylemektedir.

“Hakikaten de günümüzdeki tüm genel açıklamaların yapay ve doğal olmayan bir maske taşıdıkları ve bu yüzden gelecekteki daha aydınlanmış bir neslin sağlığını yerinde olduğu konusunda yüksek sesle ne kadar böbürlenirsek böbürlenelim bizim çağımızı iyice şekilsizleşmek ve deforme olmakla suçlayacağı iddia edilebilir.” (Nietzsche, 2009a: 76)

Maalesef Tüm Avrupa “ilerleme ve gelişme” konseptine inanmakta ve kendisini bunun en yüksek aşamasında olduğu inancını taşımaktaydı. Ahlakın da bu amaca hizmet ettiği ve insanlığın devamını sağladığı düşünülmekteydi, Nietzsche bu düşünceye kuşku ile bakmaktadır.

“Şimdilerde her yerde ahlakın amacının aşağı yukarı şöyle tanımlandığını duyuyoruz: O insanlığın devamını ve ilerlemesini sağlıyormuş; ama bu sadece bir ifade biçimine sahip olmayı istemekten başka bir şey değildir. Devamını sağlamak hangi konuda? Buna karşı hemen: İlerleme, nereye sorusu sorulmalıdır. Özellikle asıl önemli olan şey, bu hangi konuda ve nereye sorularına verilecek yanıt bu ifadede atlanmamış mı? Bu ifadede sessiz sedasız ve gelişigüzel çoktan belirlenmiş kabul edilen yükümlülüklerimizden başka ne belirlenebilir ki! İnsanlık için olabildiğince uzun bir yaşamın söz konusu olup olmayacağı, bu ifadeden yeterince anlaşılabilir mi? Ya da insanlığın olabildiğince hayvanlıktan kurtarılabilirliği? Her iki durumda da, yöntemlerin, yani ahlak uygulamalarının birbirinden ne kadar farklı olması gerekirdi! Varsayalım insanlığa kendisi için mümkün olabilecek en fazla akıllılık verilmek istensin, bu ona onun için mümkün olabilecek en uzun süreyi garanti etmek anlamına gelmezdi kuşkusuz! Ya da onun en büyük mutluluğunun hangi konuda ve nereye olarak düşünüldüğünü varsayalım: o zaman tek tek insanların zaman içinde ulaşabilecekleri en yüksek düzey mi kastedilir? Yoksa aslında önceden tahmin edile-

meyen, sonuçta herkesin ulaşabileceği ortalama mutluluk mu? Ve neden ahlak özellikle mutluluğa götüren yol olsun ki! Genel olarak bakıldığında bir yığın mutsuzluk kaynağı ahlak yüzünden ortaya çıkmadı mı, öyle ki ahlakın geliştirilmesiyle insanın bugüne kadar kendisiyle, başkalarıyla ve varoluş yazgısıyla daha çok mutsuz olduğu düşünülebilir mi? Bugüne dek en ahlaklı insan, ahlak karşısında insanın tek haklı durumunun en derin mutsuzluk olduğuna inanmıyor muydu?” (Nietzsche, 2011a: 81)

Böyle bir çağ ve kültürün filozofu olan Nietzsche kendisine eşlik eden bu kuşklar ile kendini toplumun değerlerine yıkım getiren bir düşünür (Decal) olarak görmektedir. Nietzsche'nin tek amacı eski değerleri yıkarak yerine yenilerini yaratmaktır (Tevfik, 2001: 25). Zaten *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'te yüzlerce sözü ve erdemın gözde oyuncaklarını bir dalga misali alıp götürerek derinlere gömdüğünü söyleyen Nietzsche, insanların bu yüzden kendisine kızdığını ve onların bu duruma bir çocuk gibi üzülp ağladıklarına değinmektedir. Fakat Nietzsche aynı dalganın onlara yeni oyuncaklar getireceği tesellisini de vermektedir (Nietzsche, 2010b: 119). Nietzsche'ye göre eskiden tamamen kurtulmadan yeniye yer açmak zordur. Eski değerler yıkılmadan yeni değerler yaratmak pek de kolay görünmemektedir. Bu yüzden çekiçle felsefe yapma yolunu seçen Nietzsche, zamanın hâkim değerlerini sorgulamak, onları çekiç darbeleriyle yokladıktan sonra hükmünü kaybetmiş olanları paramparça etmeyi istemektedir. Nietzsche için her kim iyilik ve kötülükte yaratıcı olmak istiyorsa ilkin yıkıcı olmak ve değerleri yerle bir etmek zorundadır. Bu yaratıcılık ile en büyük kötülük en yüksek iyiliğin bir parçası olmaktadır (Nietzsche, 2010b: 139). Çünkü çekiç darbelerine yani şiddetli bir sorgulama ve eleştiriye dayanamayan değerler zaten miadını doldurmuştur ve bu yüzden yok olup gitmelidir. Bunu yapmaktaki amacı insanı yücelten değerlere yer açmaktır. Nietzsche put olarak nitelendirdiği sorgulamadan inanılan değerleri, insanı sürü varlığı haline getiren inanışları tuz buz etmek ister. Bundan dolayıdır ki *Ecce Homo* adlı eserinde asıl zanaatının putları de-virmek olduğunu belirterek ahlakın aşılması gerektiği üzerinde durur.

“Ahlakın aşılması, kesin anlamda ahlakın kendi kendini aşması, bu ad ruhun yaşam dolu denek taşı olarak, bugünün en ince, en namuslu, ayrıca en kötülükçü vicdanı için ayrılmış uzun gizli bir çalışmanın adı olmalı.” (Nietzsche, 2010c: 49)

SONUÇ

Nietzsche, Batı metafiziğinin ve Hristiyan düşünce geleneğinin Avrupa toplumu ve kültürü üzerinde büyük bir yıkım yarattığını belirtmektedir. O, Batılı toplumların ve kültürlerinin bir yozlaşmanın içinde çalkalandığını dile getirmekte ve boş hakikat istemini bundan sorumlu tutmaktadır. Oysa hakikat isteği artık cazibesini kaybetmiştir. Hakikat olarak kabul edilen her ne varsa hakikat olmaktan çıkmıştır, onlara hakikat gözüyle bakılamaz. Nietzs-

che'nin *Putların Alacakaranlığı*'nda dediği gibi bir masala dönüşen hakikatlerin hepsi inandırıcılığını kaybetmiştir. Bu nedenle Nietzsche insan ve yaşam için bir ayak bağı olan hakikat dünyasından kurtulmak gerektiğini düşünmektedir. Çünkü ister Batı metafiziği olsun ister Hristiyan düşünce geleneği olsun her ikisi de yaşanan dünyanın gerçeklerine dikkat çekmek yerine aşkın bir dünyanın hakikatlerine yüzünü çevirmiştir. Bu dünyanın gerçekliğine tahammül edemeyerek hakikat denilen bir rüya ile avuntu sunmuştur. Aslında düşsel bir dünya yaratılarak onu içinde bulunduğumuz dünyadan daha gerçek olduğunu düşünmek Nietzsche'nin nazarında hastalıklı bir durumdur.

Yapmış olduğu değerlendirmelere bakıldığında Nietzsche içinde bulunduğu kültürün insanlara asil bir yaşam sunmayışından kaygı duymaktadır. Onun nezdinde hâlihazırdaki kültür yaratıcı dehaların önünde bir engel olduğu gibi insanların yozlaşmasının ve soysuzlaşmasının da itici gücüdür. Kültürün temeline yerleştirilen dinamiti fark edebilen nadide gözlerden biri olarak Nietzsche yaşanan felaketi gözler önüne sermektedir. O, sadece bununla da kalmayarak çağının değerlerini alaşağı edecek ve değerlerin yeniden bir değerlendirmesini yapacak istisnai bireyden isteklerini de bir çözüm önerisi olarak sunmaktadır.

Nietzsche yaşadığı çağda bilimin hızlı hızlı yol kat etmesine tanık olsa da onun açısından bilim cehalet üzerine yükselmekte ve insanlara tat veren yalanlar üretmektedir. Ona göre bilim odağına uydurma ve sahte bir dünyayı yerleştirdiği için vadettiğinin aksine insanı özgürleştirmekten uzaktır. Oysa özgürlük her ne kadar ıstırap verici olsa da kendini hakikate adamaya ve hakikate sevdalı olmaya bağlıdır. Özgür bir ruh, tinini ağırlığı altında ezeceği hakikatleri ortaya çıkarmalı ve onlara tahammül etmelidir. Her şeyin mahiyetini görebilme özelliğine sahip olmalı ve böylece bilmek onun yaşamında yücelecektir. Çünkü kendi hakikatine bağlanacak, dogmacı olmaktan kaçınacaktır. Kendine ait doğruları herkese ait hakikatler olarak görmediği gibi herkesçe itibar edilen düşünceler ile de kendi hakikatlerini boy ölçtürmeyecektir.

Nietzsche'ye göre özgürlük, siyasi düzen tarafından sağlanan veya ortadan kaldırılan bir şey olmaktan ziyade bağımsızlığını aramaya gönüllü kişinin hakkıdır. Bu, çokların işi değildir, kendini bulmaya hevesli güçlü insanın ayrıcalığıdır. Nietzsche'nin nazarında özgürlüğün kaynağı bilgidir ve özgür bir ruh da bir bilgi aşığıdır. Ama özgürlüğüne ve bilgisine yaratıcılığı ve istenci de katmalıdır. Sadece bilmek yetmez. Yaratıcı olmalıdır ve kendi özgürlüğünün koşullarını yaratmalıdır. Yasa koyucu ve hükmeden olmalıdır. En yüce şeylere hükmetmeli ve zorunlulukları kendi yasasının hükmüne almalıdır.

Nietzsche'ye göre hangi felsefi duruş olursa olsun "şeylerin özü" hakkında ortaya attığı düşüncelerle insanı kandırmakta ve insanı yaşamını sürdür-

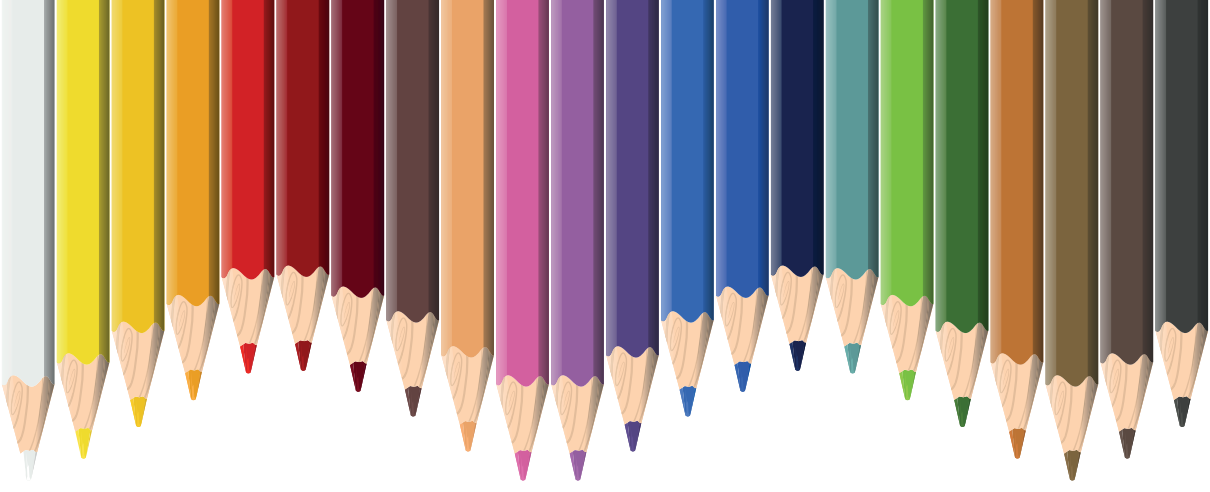
düğü dünyanın sahte olduğuna inandırmaktadır. Bu nedenle Nietzsche'nin bir ayak bağı olarak gördüğü insanın hakikatin görünüşten daha kıymetli olduğu peşin hükmünden kendini kurtarması gerekmektedir. Buna karşı Nietzsche, insanın yeryüzüne bağlı kalmasını ve dünyayı açıklarken güdülerini temele alarak hareket etmesi gerektiğini söylemektedir. Eğer dünya üzerine ayrıntılı bir açıklama yapmak istenirse insanın arzularından ve tutkularından yola çıkmak daha sağlıklı değerlendirmeler yapılacaktır. İnsan ancak güdeleri sayesinde dünyayı bilebilir. Bunun merkezinde "güç istenci" bulunur. İnsan istencini dünyaya dayatmalıdır.

Nietzsche için ahlaki alt etmek yüce insanın vazifesidir. Ahlaki alanda bir eylemin değerini belirlemek için eylemin sonucuna bakmak yerine kaynağına yönelmek gibi bir değişiklik olmasına rağmen Nietzsche bunu yüzeysellik olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle hâlihazırdaki ahlakın kendi kendini aşması artık bir zorunluluk olmuştur. Bunun için yüce insan maddi refah yaratmaktansa yoklukla var olarak, rahatlık ve emniyette olmaktansa korku ve dışlanma tehlikesi ile yaşayarak, insanların eşitliğine karşı durarak, insanın içinde kötü ve korkunç ne varsa onu salıvererek, şanın, şöhretin, paranın, mevkiinin vereceği mutluluktan nefret ederek kendini eğitmelidir. Ayrıca Nietzsche sürüyü seçkin insan için bir tehdit olarak görmesine rağmen seçkin insanın kalabalıktan kaçmamasını hatta çokluk içinde yaşamak için kendisine mahrem bir dünya kurmasını ve onlara karşı kendisini maskeleymeyi iyi bilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü sıradan insan için erdem olan yüce insan için bayağılık olabilir. Onun bir derinliği vardır ve derinliği olan her şey apaçıklıktan kaçır, maskelere sığınır. Bundan dolayı yüce insan maskelerle kendini gizlemelidir. Sözlerinin, eylemlerinin hatta tüm yaşantısının yanlış ya da üstünkörü anlaşılması için bu maskeler gereklidir

KAYNAKLAR

- Buckingham, W. (2012). *Felsefe Kitabı*. (Çev. Emel Lakşe). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Çevikbaş, S. (2011). “Nietzsche ve Nihilizm Tarihsel Bir Yazgı Olarak Nihilizm: Avrupa Nihilizminin Tarihi, Kökeni ve Egemen Olma Aşamaları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 69-82.
- Deleuze, G. (2005). *Nietzsche*. (Çev. İlke Karadağ). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Ferry, L. (2011). *Gençler İçin Batı Felsefesi*. (Çev. Devrim Çetinkasap). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Heidegger, M. (2001). “Nietzsche'nin Platonculuğu Tersine Çevirmesi”. (Çev. Oruç Aruoba). *Cogito Düşünce Dergisi*, 25, 134-141.
- Jackson, R. (2012). *Nietzsche Kilit Fikirler*. (Çev. Nevra Yaraç). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Klossowski, P. (1999). *Nietzsche ve Kısırdöngü*. (Çev. Mukadder Yakupoğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kuçuradi, İ. (2009). *Nietzsche ve İnsan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Küçükalp, K. (2010). *Nietzsche ve Postmodernizm*. İstanbul: Kibele Yayınları.
- Nietzsche, F. (2003). *Şen Bilim*. (Çev. Levent Özşar). Bursa: Asa Kitabevi.
- Nietzsche, F. (2009a). *Eğitimci Olarak Schopenhauer*. (Çev. Cemal Atila). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2009b). *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine*. (Çev. Nejat Bozkurt). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010a). *Güç İstenci*. (Çev. Nilüfer Epçeli). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010b). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. (Çev. Murat Batmankaya). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010c). *İyinin ve Kötünün Ötesinde*. (Çev. Ahmet İnam). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010d). *Ecce Homo*. (Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010e). *İnsanca, Pek İnsanca*. (Çev. Cemal Atila). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010f). *Gezgin ile Gölgesi*. (Çev. Murat Batmankaya). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010g). *Richard Wagner Bayreuth'ta*. (Çev. Mehmet Osman Toklu). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010h). *Wagner Olayı, Nietzsche Wagner'e Karşı*. (Çev. Mehmet Osman Toklu). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010i). *David Strauss*. (Çev. Osman Çeviktay). İstanbul: Say Yayınları.

- Nietzsche, F. (2010j). *Öğretim Kurumlarımızın Geleceği Üzerine*. (Çev. Gürsel Aytaç). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2011a). *Tan Kızılığı*. (Çev. Özden Saatçi). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2011b). *Putların Alacakaranlığı*. (Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2011c). *Müziğin Ruhundan Tragedyanın Doğuşu*. (Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu). İstanbul: Say Yayınları.
- Orkunoğlu, Y. (2007). *Nietzsche ve Postmodernizmin Gerçek Yüzü*. İstanbul: Ceylan Yayınları.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*. (Çev. Fethi Aytuna). İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Savater, F. (2008). *Nietzsche'nin İdeası*. (Çev. Saliha Nilüfer). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tevfik, B. (2001). *Nietzsche Hayatı ve Eserleri*. Ankara: ÜBL Yayınları.
- Türkyılmaz, Ç. (2016). *Bunalım Çağı Kierkegaard-Marx-Nietzsche*. Ankara: Bibliotech Yayınları.
- Zudeick, P. (2014). *Şipşak Nietzsche*. (Çev. Regaip Minareci). İstanbul: Doğan Yayıncılık.

Bölüm 6

EVLİ BİREYLERİN ÇOCUKLUK ÇAĞI TRAYMASININ ŞİDDET EĞİLİMİ İLE OLAN İLİŞKİSİNİN SOSYODEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ

Abdullah Nuri DİCLE¹ Sümeyye AYDOĞAN²

1 Abdullah Nuri Dicle, Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Psikoloji Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-2765-8457>.

2 Sümeyye Aydoğan, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Evlilik ve Aile Danışmanlığı Tezsiz Yüksek Lisans Programı, <https://orcid.org/0009-0000-1137-4380>.

1. GİRİŞ

Şiddetin ortaya çıkmasında rol oynayan kültürel, sosyal, ekonomik, kişisel vb. birçok faktör vardır. Bunları tanımak ve çözmek için harekete geçmek çok önemlidir. Şiddetin kabullenilmesi ve içselleştirilmesi her geçen gün şiddeti doğurmakta ve tehlikeyi artırmaktadır. Eş şiddeti, yakın ilişki içinde olan iki kişiyi etkileyen bir sorun olarak algılanmakta birlikte, aslında aile çerçevesini de aşan ve toplum barışını etkileyen sorunlardan biri olarak görülmektedir (Goodman, 2006). Toplumun temeli olan aile içi şiddeti önlemek, diğer şiddet biçimlerini önlemede uzun bir yol kat eder. Toplumunu oluşturan bireyler aile içinde şekillenir ve değerlerini ve dünya görüşlerini öncelikle ailelerinin tutum ve inançlarına göre ekerler. Evlilik, bireyin temel ihtiyaçlarını karşılayan, karşısındakinin kişilik gelişimini destekleyen ve kendini gerçekleştirme aşamasına gelmesine zemin hazırlayan bir kurumdur. Manevi duyguların yanı sıra eşlerin birbirlerine olan sevgi ve ilgi duygularını da ortaya koymaktadır (Belen, 2010).

Şiddetin birçok türü göz önünde bulundurulduğunda farklı tanımlamalar yapılabilir. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de önemi gün geçtikçe artmaktadır. Her geçen gün artan şiddet çiftleri mutsuz etmektedir. Bunun sonucunda yaşanan boşanmalar, psikolojik, mali ve toplumsal sorunların artmasına neden olabilmektedir. Bu bağlamda şiddet bir halk sağlığı sorunu haline gelmektedir.

Evli bireylerin şiddete eğilimli olma nedenleri konusunda yapılan bir çok araştırma vardır. Evlilik ilişkileri, geçmiş deneyimlerin etkilerinin meydana çıkmasında en önemli faktörlerden biri olmaktadır. Çocukluk döneminde yaşanan travmaların etkileri, yetişkinlik dönemindeki ilişkilerde değişik şekillerde kendini gösterebilir (Anderson & Bushman, 2001). Söz konusu durum her birey için geçerli değildir. Her yaşantı her bireyi değişik şekilde etkileyebilir. Bu nedenle herkesin yaşanan travmatik olaydan aynı derece etkilenmesi beklenemez. Pek çok psikolojik rahatsızlığın temelinde, çocukken geçirilmiş travmatik yaşantıların etkileri olduğu bilinmektedir.

Çocukluğunda cinsel istismar, taciz, kötüye kullanım, ihmal gibi travmatik olaylar yaşamış insanlar evlilik gibi ikili ilişkilerin söz konusu olduğu durumlarda gerçekten zorlanabilmektedir. Rahatsız edici niteliği nedeniyle, zamanla bastırılmış duygular, evlilik gibi yakın bir ilişkide yeniden anımsanmaktadır (Ayan, 2006; Ayan, 2010).

Çocukluk çağında yaşanan travmatik olaylar birçok faktörü etkileyebilmektedir. Çocukluk çağı travmalarının evlilikteki sorunları ve şiddet eğilimini etkileyen faktörler olduğu düşünülmektedir (Horton & Cruise, 2001). Bu doğrultuda evli bireylerde çocukluk çağı travmalarının şiddet eğilimini ne kadar yordadığını ve bireylerin sosyodemografik değişkenlerine göre ne gibi farklılıklar gösterdiğini ortaya koymak araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmada ele alınan değişkenler olan evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ile şiddet eğilimi birbiriyle yakından ilişkili kavramlardır. Konuyla ilgili literatür tarandığında bu iki olgu arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırmaya rastlanılmamıştır. İki değişken arasında anlamlı bir ilişki olduğu düşünülmektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle, bu araştırmanın amacı, evli bireylerin çocukluk çağı travmasının şiddet eğilimi ile olan ilişkisinin sosyodemografik değişkenler açısından incelemek ve evlilikte, çocukluk çağı travmasının şiddet eğilimi üzerinde etkisi olup olmadığını araştırmaktır. Araştırma, çocukluk çağı travmaları, evlilik ve şiddet eğilimi konularında yapılan diğer araştırmalara katkı sağlayacaktır.

Kişinin hayatında önemli bir dönem olan çocukluk döneminde yaşanan olaylar, ileride evliliklerine olumlu veya olumsuz bir şekilde yansiyabilmektedir. Evliliklerde yaşanan psikolojik problemlerin evlilik sürecinin getirisi mi yoksa çocukluk döneminde yaşanan sorunların bir yansıması mı olduğunun ayrımını yapmak gerekir. Evli bireylerin çocukluk çağında yaşamış oldukları travmatik deneyimler yetişkinlik döneminde onları şiddete eğilimli hale getirebileceği düşünülmektedir. Evlilikte yaşanan sorunların temeline inmek ve sorunun çözümüne daha erken ulaşabilmek adına çocukluk döneminin, yetişkinliğe etkisini ortaya çıkarmak daha sağlıklı evliliklerin yaşanmasına, ayrıca boşanmayla sonuçlanan ayrılıklara da engel olabileceği düşünülmektedir. Bu iki kavram arasındaki ilişki çeşitli sosyodemografik değişkenler açısından da incelenerek evli bireylerin yaşamış oldukları sorunların açığa çıkarılması son derece önemlidir. Yapılan literatür taramasında bu iki kavram arasındaki ilişkisinin daha önce incelenmemiş olması alana çeşitli katkılar sağlayacaktır. Ayrıca evli bireylerle çalışmak durumunda olan psikolog, evlilik ve aile danışmanı, psikiyatlara da bu çalışmayla farklı bir kapı açılmış olacak, evlilikte yaşanan şiddet eğiliminin bir diğer sebebi olarak da çocukluk çağı travmaları olabileceğini göz önünde bulundurabileceklerdir.

Bu araştırmada “çocukluk çağı travmatik yaşam olaylarının evli bireylerin şiddet eğilim düzeyini açıklamada yordayıcı bir etkisi var mıdır?” sorusuna cevap aranmıştır.

2.GEREÇ ve YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Yapılan bu araştırmanın modeli ilişkisel tarama modelidir. Karasar (2014)'a göre iki veya daha fazla değişkenin birbirleriyle aralarındaki ilişkinin varlığını ve derecesini belirlenmeye çalışıldığı bir genel tarama modelidir. Bu çalışmada evli bireylerde çocukluk çağı travmalarının evlilikte şiddet eğilimi ile arasındaki ilişkinin düzeyi ilişkisel tarama modeli ile araştırılmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

Nicel bir çalışma olan bu araştırmanın evrenini Samsun'da yaşayan evli bireyler oluşturmaktadır. Evrendeki tüm bireylere ulaşmak zor olduğundan katılımcılar Samsun merkez ilçelerinde yaşayan evli bireyler arasında rastlantısal örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Katılımcıların 399'u kadın 264'ü erkek, toplam 663 evli bireyden oluşmaktadır. Örneklem grubunun demografik bilgileri incelendiğinde, araştırmaya katılan 663 katılımcının % 60.2 (399 kişi) kadın, %39.8 (264 kişi) erkektir. Yaşına göre %40.4 (268 kişi) genç yetişkin, %54.1 (359 kişi) yetişkin, %5,4 (36kişi) ileri yetişkindir. Eğitim düzeyine göre lise ve altı %25.6 (170 kişi), %55.4 (367 kişi) lisans, %19.0(126 kişi) lisansüstü mezunudur. Eşleriyle evlenme şekline göre %16.6 (110 kişi) kendileri tanışarak, %68.6 (455 kişi) arkadaşları vasıtasıyla, %14.8 (98 kişi) görücü usulü sonucu çıkmıştır. Evlilik süresi değişkenine göre %52.2 (346 kişi) 0-5 yıl, %23.7 (157 kişi) 11-20 yıl, %24.1 (160 kişi) Çocukluklarında algıladıkları gelir düzeyi değişkenine göre %45.1 (299 kişi) düşük, %50.2(333 kişi) orta, %4.7 (31kişi) yüksek olarak beyan edilmiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada “Kişisel Bilgi Formu”, bireylerin çocukluk çağı travma düzeyini ölçmek amacıyla “Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği”, araştırmaya katılan bireylerin şiddet eğilim düzeylerini ölçmek amacıyla “Şiddet Eğilimi Ölçeği” uygulanmıştır.

2.3.1. Kişisel Bilgi Formu

Araştırmaya katılacak gönüllü kişilerin sosyo-demografik özelliklerinin belirlenip bu araştırmada kullanmak amacıyla araştırmacılar tarafından “Kişisel Bilgi Formu” oluşturulmuştur. Kişisel bilgi formu toplam 6 sorudan oluşmaktadır.

Kişisel bilgi formunda bireylerin yaş, cinsiyet, evlilik süresi, evlenme şekli, eğitim düzeyi, çocukluk çağında ailenin ekonomik düzeyi durumlarının belirlenmesi amacıyla sorular sorulmuştur.

2.3.2. Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği (ÇÇTÖ)

Bernstein ve arkadaşları 1994 yılında çocukluk ve ergenlik döneminde istismar ve ihmal yaşantılarını incelemek amacıyla geliştirilen ölçeğin orijinal formu 53 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmasını Şar, Öztürk ve İkikardeş (2012) tarafından yapılmış olup 28 maddeden oluşmaktadır. Çocukluk çağı cinsel, fiziksel ve duygusal istismar, fiziksel ve duygusal ihmali içeren beş alt boyut puanının birleşiminden meydana gelen toplam puan elde edilmektedir. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı .93 olarak rapor edilmiştir. Çocukluk Çağı Ruhsal Travma Ölçeği, Çocukluk Çağı Kötüye Kullanım, İhmal Soru Listesi ve Dissosiyatif Yaşantılar Ölçeği'n-

den elde edilen sonuçlarla arasındaki tutarlılık, Çocukluk Çağı Ruhsal Travmalar Ölçeği'nin yapısal geçerliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu saptanmıştır (Şar, Öztürk ve İkikardeş, 2012).

2.3.3. Şiddet Eğilimi Ölçeği (ŞEÖ)

Göka, Bayat ve Türkçapar tarafından (1995) geliştirilen ölçek 1998' de T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu'nun "Aile İçinde ve Toplumsal Alanda Şiddet" konulu araştırmasında temel yapısı bozulmadan yeniden desenlenmiş ve kapsam geçerliliği sağlanmıştır. Ölçek puanlanması; 1-20 arası puan "çok az", 21-40 arası puan "az", 41-60 arası puan "fazla" ve 61-80 arası puan "çok fazla" şiddet eğilimi olarak değerlendirilmiştir.

Göka, Bayat ve Türkçapar(1995) tarafından geliştirilen "Şiddet Eğilim Ölçeği"nin amacı bireylerin saldırganlık ve şiddet eğilimlerini belirlemektir. Ölçek T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu'nun "Aile İçinde ve Toplumsal Alanda Şiddet" (1998) konulu araştırmasında temel yapısı bozulmadan yeniden uyarlanmış ve kapsam geçerliliği sağlanmıştır. Ölçeğe ilişkin güvenilirlik kat sayısı 0,78-0,87 (Bir ölçek de hazırlanan soruların güvenilirliğini göstermek için Cronbach alfa katsayısı hesaplanır. Bu katsayının %60'dan büyük olması gerekir) olarak bulunmuştur. Tek boyutlu olan ölçek, 20 sorudan oluşmuş olup, bireylerin her bir maddeyi "Hiç uygun değil" ve "Çok uygun" ifadelerinden kendisi için uygun olanı işaretlemesi esasına dayanır. Ölçekten alınan puanların yüksekliği bireyin şiddete eğiliminin yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçekten alınan puanlara göre, 1-20 arası puan "çok az", 21-40 arası puan "az", 41-60 arası puan "fazla" ve 61-80 arası puan "çok fazla" şiddet eğilimi olarak değerlendirilmektedir.

2.4. Verilerin Toplanması

Araştırma verileri 2023 yılı Mart-Mayıs ayları arasında Google Formlar yoluyla ölçeklerin linki katılımcılara gönderilerek online bir şekilde toplanmıştır. Yapılan araştırmanın amacı ve araştırmanın gizliliği hakkında araştırmaya katılan katılımcılar bilgilendirilmiştir. Çalışmaya katılımın tamamen gönüllülük esasına dayandığı belirtilmiş, katılımcılara ankete başlamadan önce onam formu doldurtulmuştur.

2.5 Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin analizinde IBM SPSS 27.0 paket programı kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek amacıyla çarpıklık basıklık katsayılarına bakılmıştır. Buna göre verilerin normal dağılım gösterdiği görülmüştür. Ayrıca Kolmogorov-Smirnov normallik testi yapılmıştır. Test sonucu Tablo 1 de verilmiştir.

Tablo 1. *Kolmogorov Smirnov Testi sonuçları*

Kolmogorov Smirnov			
	İstatistik	Sd	P
Çocukluk Çağı Travma	.064	663	.200
Şiddet Eğilimi	.099	663	.200

Tablo 1 incelendiğinde verilerin normal dağılım özelliği gösterdiği bulunmuştur.

2.6 İzinler

Araştırma için Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulundan 28.04.2023 tarih ve 2023/415 sayılı karar ile Etik Kurul İzni alınmıştır.

3.BULGULAR

Evli bireylerin Çocukluk Çağı Travmaları ve Şiddet Eğilimi puanları arasındaki ilişkiye Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. *Evli Bireylerin Çocukluk Çağı Travmaları ile Şiddet Eğilimi Puanları Arasındaki İlişki*

		Çocukluk Çağı Travma	Şiddet Eğilimi
Çocukluk Çağı Travma	Pearson	1	.175**
	Correlation		
	P		.001
	N	663	663
Şiddet Eğilimi	Pearson	.175**	1
	Correlation		
	P	.001	
	N	663	663

Evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ile şiddet eğilimi puanları arasındaki ilişkiye bakmak için yapılan Pearson Momentler Çarpımı korelasyon katsayısı analizi sonucunda çocukluk çağı travmaları ile şiddet eğilimi arasında, pozitif yönde ve düşük düzeyde ($r = .175$) bir ilişki bulunmuştur. Bulunan bu sonuçların .001 düzeyinde istatistiksel olarak manidar (anlamli) olduğu görülmektedir.

Evli bireylerin çocukluk çağı travmalarının, cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir şekilde farklılaşp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Cinsiyet Değişkenine Göre Katılımcıların Çocukluk Çağı Travmasına İlişkin İlişkisiz T-Testi Sonuçları

Grup	Cinsiyet	N	\bar{X}	S	Sd	t	P
Çocukluk Çağı	Kadın	399	78.30	6.793	661	5.522	.001
Travma Ölçeği	Erkek	264	75.31	6.824			

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyet değişkenine göre travma puanı ortalamalarının anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan t-testi sonucunda grup ortalamaları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunmuştur ($t=5.522$; $p=.001<.05$). Kadın katılımcıların travma puanlarının ortalaması $X=78.30$ iken erkeklerin travma puanlarının ortalaması $X=75.313$ 'dir. Bu ise çocukluk çağı travmalarına ilişkin tutum puanlarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olduğunu göstermektedir.

Evlü bireylerin şiddet eğilim düzeylerinin, cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 4. Cinsiyet Değişkenine Göre Katılımcıların Şiddet Eğilim Düzeylerine İlişkin İlişkisiz T-Testi Sonuçları

Grup	Cinsiyet	N	\bar{X}	S	Sd	t	P
Şiddet Eğilimi	Kadın	399	35.03	7.739	661	-2.226	.056
Ölçeği	Erkek	264	36.38	7.500			

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyet değişkenine göre şiddet eğilimi puanı ortalamalarının anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan t-testi sonucunda grup ortalamaları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunamamıştır ($t=-2.226$; $p=.056>.05$).

Evlü bireylerin çocukluk çağı travmalarının, yaş değişkenine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Yaş Değişkenine Göre Katılımcıların Çocukluk Çağı Travması Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Çocukluk Çağı Travması	Gruplar Arasında	102.677	2	51.338	1.061	.347
	Gruplar İçinde	31923.504	660	48.369		
	Toplam	32026.181	662			

Tablo 5’de görüldüğü üzere yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda katılımcıların çocukluk çağı travma puanları yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. [$F = 1.061$, $p = .347 > .05$].

Evli bireylerin şiddet eğilimlerinin, yaş değişkenine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Yaş Değişkenine Göre Katılımcıların Şiddet Eğilimi Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Şiddet Eğilimi Ölçeği	Gruplar Arasında	1026.651	2	513.325	8.940	.001
	Gruplar İçinde	37895.838	660	57.418		
	Toplam	38922.489	662			

Tablo 6’ya bakıldığında katılımcıların şiddet eğilim düzeylerinin yaş değişkenine göre farklılaştığı görülmektedir. Farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek için LSD testi uygulanmıştır. LSD testi analizlerinin sonucunda evli bireylerin şiddet eğilim düzeylerine bakıldığında genç yetişkinler ile yetişkinler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, genç yetişkin olan evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri [$X = 37.04$, $p < .05$] yetişkin olan evli bireylerin şiddet eğilim düzeylerine [$X = 34.70$, $p < .05$] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir.

Evli bireylerin çocukluk çağı travmalarının, eğitim düzeyine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 7 verilmiştir.

Tablo 7. Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Katılımcıların Çocukluk Çağı Travması Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Çocukluk Çağı Travması	Gruplar Arasında	678.549	2	226.183	4.755	.003
	Gruplar İçinde	31347.632	659	47.568		
	Toplam	32026.181	662			

Tablo 7’de görüldüğü üzere yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, evli bireylerin çocukluk çağı travmaları eğitim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir [$F=4.755$, $p=.003<.05$]. Bu farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek üzere LSD testi uygulanmıştır. LSD testi analizlerinin sonucunda evli bireylerin çocukluk çağı travma puanlarına bakıldığında lisansüstü mezunu olanlar ile lise ve altı mezunu olanlar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, lisans mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri [$X=80.01$, $p<.05$] lise ve altı mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine [$X=76.37$, $p<.05$] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir. Yine lisansüstü mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri [$X=80.01$, $p<.05$] lisans mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine [$X=78.13$, $p<.05$] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir.

Evli bireylerin şiddet eğilimlerinin, eğitim düzeyine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Katılımcıların Şiddet Eğilim Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Şiddet Eğilimi Ölçeği	Gruplar Arasında	1288.676	3	429.559	7.522	.052
	Gruplar İçinde	37633.812	659	57.107		
	Toplam	38922.489	662			

Tablo 8’de görüldüğü üzere yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, evli bireylerin şiddet eğilimleri, eğitim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir [$F=.051$, $p>.05$].

Evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerinin evlenme şekline göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. *Evlenme Şekli Değişkenine Göre Katılımcıların Çocukluk Çağı Travması Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları*

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Çocukluk Çağı Travması	Gruplar Arasında	1032.156	2	516.680	10.990	.003
	Gruplar İçinde	30994.025	660	46.961		
	Toplam	32026.181	662			

Tablo 9’da görüldüğü üzere yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, evli bireylerin çocukluk çağı travmaları evlenme şekline göre anlamlı bir farklılık göstermektedir [F = 10.990, p=.001<.05]. Diğer bir ifadeyle evli bireylerin çocukluk çağı travmalarına ilişkin görüşleri üzerinde evlenme şekillerinin etkili olduğu söylenebilir. Bu farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek üzere LSD testi uygulanmıştır. LSD testi analizlerinin sonucunda evli bireylerin çocukluk çağı travma puanlarına bakıldığında kendileri tanışıp evlenenler ile görücü usulü evlenenler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, eşleriyle kendileri tanışıp evlenen bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri [X= 79.89, p<.05] görücü usulü evlenen bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine [X=75.60, p<.05] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir. Arkadaşlarının tanıştırmasıyla evlenen bireylerin de çocukluk çağı travma düzeyleri [X= 76.87, p<.05] görücü usulü evlilik yapan bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine [X=75.60, p<.05] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir.

Evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri evlenme şekline göre anlamlı bir şekilde farklılaşmış farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10. *Evlenme Şekli Değişkenine Göre Katılımcıların Şiddet Eğilim Düzeylerine*

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Şiddet Eğilimi Ölçeği	Gruplar Arasında	43.360	2	21.680	.368	.368
	Gruplar İçinde	38879.128	660	58.908		
	Toplam	38922.489	662			

Tablo 10’a bakıldığında yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, evli bireylerin şiddet eğilimleri, evlenme şekillerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir [F=.368, p>.05].

Evli bireylerin çocukluk çağı travmaları düzeylerinin evlilik süresine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11. *Evlilik Süresi Değişkenine Göre Katılımcıların Çocukluk Çağı Travma Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları*

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Çocukluk Çağı Travması	Gruplar Arasında	1079.456	2	539.728	11.511	.001
	Gruplar İçinde	30946.725	660	46.889		
	Toplam	32026.181	662			

Tablo 11 incelendiğinde, evli bireylerin çocukluk çağı travmaları evlilik süresine göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık göstermektedir [F=11.511, p=.001<.05]. LSD testi analizlerinin sonucunda evli bireylerin çocukluk çağı travma puanlarına bakıldığında evlilik süresi 6-10 yıl olan bireyler ile evlilik süresi 11-20 yıl olan evli bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, 6-10 yıldır evli olan bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri [X=78.13, p=.001<.05] 11-20 yıldır evli olan bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine [X=74.87, p=.001<.05] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir.

Evli bireylerin şiddet eğilim düzeylerinin evlilik süresine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12. *Evlilik Süresi Değişkenine Göre Katılımcıların Şiddet Eğilim Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları*

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Şiddet Eğilimi Ölçeği	Gruplar Arasında	250.067	2	125.034	2.134	.119
	Gruplar İçinde	38672.422	660	58.595		
	Toplam	38922.489	662			

Tablo 12’de görüldüğü üzere yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, evli bireylerin şiddet eğilimleri evlilik süresine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir [F = 2.134, p>.05].

Evli bireylerin çocukluk çağı travmadüzeylerinin çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 13’te verilmiştir.

Tablo 13. *Çocuklukta Ailenin Algılanan Gelir Düzeyi Değişkenine Göre Katılımcıların Çocukluk Çağı Travma Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları*

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Çocukluk Çağı Travması	Gruplar Arasında	1489.653	2	744.826	16.098	.001
	Gruplar İçinde	30536.525	660	46.267		
	Toplam	32026.181	662			

Tablo 13'te çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi değişkeni bakımından katılımcıların çocukluk çağı travma ölçekleri puanları tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılarak değerlendirilmiştir. Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, evli bireylerin çocukluk çağı travmaları çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi göre anlamlı bir farklılık göstermektedir [F=16.098, p=.001<.05]. LSD testi analizlerinin sonucunda evli bireylerin çocukluk çağı travma puanlarına bakıldığında çocuklukta ailesi orta düzey gelire sahip bireyler ile düşük düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, çocuklukta ailesi orta düzey gelire sahip bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri [X= 78.47, p<.05], düşük düzeyde gelire sahip bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine [X= 75.45, p<.05] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir.

Evli bireylerin çocukluk çağı travmadüzeylerinin çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığına tek yönlü ANOVA ile bakılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14. *Çocuklukta Ailenin Algılanan Gelir Düzeyi Değişkenine Göre Katılımcıların Şiddet Eğilim Düzeylerine İlişkin ANOVA Testi Sonuçları*

		Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	F	p
Şiddet Eğilimi Ölçeği	Gruplar Arasında	793.666	2	396.833	6.869	.001
	Gruplar İçinde	38128.823	660	57.771		
	Toplam	38922.489	662			

Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi göre anlamlı bir farklılık göstermektedir [F =6.869, p=.001<.05]. LSD testi analizlerinin sonucunda evli bireylerin şiddet eğilim puanlarına bakıldığında çocuklukta ailesi düşük düzey

gelire sahip bireyler ile yüksek düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, çocuklukta ailesi düşük düzey gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeyleri [$X= 35.52, <.05$], yüksek düzeyde gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeylerine [$X= 30.81, p<.05$] göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir.

4.TARTIŞMA VE YORUM

Son yıllarda yapılan araştırmalar, çocukluk çağı travmasının bireylerde kalıcı ve uzun süreli zararlara yol açtığını göstermekte, çocukluk çağı travmasının yetişkinlik dönemindeki bazı ruhsal bozuklukların önde gelen nedeni olduğu düşünülmekte ve bunlar arasında yakın bir ilişki olabileceği vurgulanmaktadır (Taner ve Gökler, 2004). Bireyin sergilemiş olduğu şiddet davranışlarını ve kaynağını inceleyen pek çok bilim insanı bulunmakta ve literatürde bununla ilgili araştırmalar yer almaktadır. Sperry ve arkadaşlarının (2013) yapmış olduğu araştırmada çocukluk çağı travmatik yaşantılarına sahip bireylerin sosyal ilişkilerinin düşük olduğu şiddet içeren davranışlar sergilemeye daha çok yönelim gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Travmatik yaşantıların gelecekteki bireysel davranışlar ve toplumsal yaşam üzerindeki etkisi vurgulanmıştır. Evli bireylerin çocukluk çağı travmalarının ilerleyen yaşlarda şiddete eğilim göstermelerine neden olduğu düşünülmektedir. Travma puanları arttıkça şiddet eğilimi puanları da artmaktadır. Araştırmanın bulguları bu sonucu destekler niteliktedir. Yapılan araştırmada çocukluk çağı travma ölçeği ile şiddet eğilim ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür. Araştırmamızın birinci hipotezi olan “çocukluk çağı travmaları ile şiddet eğilimi arasında anlamlı bir ilişki vardır” hipotezine yöneldiğimizde evli bireylerin, çocukluk çağı travmaları ile şiddet eğilimleri arasında pozitif korelasyon olduğu çocukluk çağı travmalarının, şiddet eğilimini pozitif yönde ve istatistiki bakımdan anlamlı yordadığı saptanmıştır.

Araştırmamızın ikinci hipotezi “evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri ve cinsiyet arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Araştırmanın bulguları incelendiğinde evli bireylerde çocukluk çağı travmasının cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir. Kadın katılımcıların çocukluk çağı travma puanları erkeklerden anlamlı derecede yüksektir. Yapılan bu çalışma bulgularına benzer araştırmalar mevcuttur. Herman (2019)’a göre kadın bireylerde çocukluk çağı travmaları ve duygusal istismar düzeyleri erkeklerden yüksek bulunurken, erkeklerin duygusal ihmal düzeyleri de kadınlardan yüksek bulunmuştur. Kadınlarda, çocukluk çağı travmalarının, erkeklerden yüksek olduğunu gösteren araştırmaların sayısının oldukça fazla olduğu yapılan literatür taramasında görülmüştür (Nguyen vd., 2017; Altıparmak, 2020; Tozan, 2019; Tekin, 2017). Bu sonuç araştırmamızın 2. hipotezini destekler niteliktedir.

Araştırmanın üçüncü hipotezi “evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri ve cinsiyet arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Araştırmanın bulgularını incelediğimizde, evli bireylerin şiddet eğilim düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. İlgili literatür incelendiğinde ise şiddete yönelik tutumların erkeklerde yüksek oluşunu destekleyen bulgular elde edildiği görülmüştür. Ayhan’ın (2020) yapmış olduğu çalışmada, erkek katılımcıların şiddete yönelik tutum puanlarının, kadın katılımcılara oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Fakat alan yazında bazı çelişkili bulgularda yer almaktadır. Keleşoğlu’nun (2017) yapmış olduğu çalışmada kadın katılımcıların, şiddet eğilim puanları erkeklere oranla daha yüksek bulunmuştur. Literatürde konu ile ilgili farklı sonuçlara ulaşılmış olması yapılan araştırmaların daha da genişletilerek yapılması gerektiğini göstermektedir. Yaptığımız araştırma sonuçları 3. hipotezimizi desteklememektedir.

Araştırmanın dördüncü hipotezi ‘evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve yaş arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu’ üzerine kurulmuştur. Yapılan istatistik analizlere baktığımızda, çocukluk çağı travma puanlarının yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Çocukluk çağı travmasının yaşanmış olduğu yaşa dikkat çeken Bulut (2007) ise; travmanın yaşanmış olduğu yaşa göre etkilerinin farklı olduğunu uzun dönem etkilerinde travmanın yaşı ne olursa olsun özellikle küçük yaştaki kişilerin olay sonrasında çok fazla içine kapandıkları, sosyal katılımlarının azaldığı; daha büyük yaştaki bireylerde ise diğer birçok psikolojik ve sosyal sorunla birlikte benlik sorunları ve kendine saygı duymama gibi sonuçları beraberinde getirdiğini rapor eden çalışma bulguları mevcuttur. Alan taraması yapıldığında evli bireylerin çocukluk çağı travmasının cinsiyete göre değerlendirildiği herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Sonuç olarak bulgular araştırmanın hipotezini desteklememektedir.

Araştırmanın beşinci hipotezi “evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve yaş arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda evli bireylerin şiddet eğilim düzeylerinin yaş değişkenine göre farklılaştığı görülmektedir. Buna göre evli genç yetişkinlerin şiddet eğilim düzeyleri yetişkinlerden yüksek çıkmıştır. Genç yetişkinler ile yetişkin evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Araştırmada yaş grubu genç yetişkin, yetişkin ve ileri yetişkin olarak üç gruba ayrılarak belirtilmiş ve yaş arttıkça şiddet eğiliminin azaldığına dair anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Etkinlik teorisine göre, yetişkin bireyin genç yetişkinlere göre yaşamdaki etkinliğinin yavaş yavaş azaldığı benimsenmiştir (Öz, 2002). Sonuç olarak yaş ilerledikçe toplumsal etkileşimleri de azalmaktadır. Bu da şiddet eğilim düzeylerini azaltmaktadır. Araştırmadan çıkan sonuç literatürü ve hipotezi destekler niteliktedir.

Araştırmanın altıncı hipotezi “evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve

eğitim düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda evli bireylerin çocukluk çağı travmalarının eğitim düzeyi değişkenine göre farklılaştığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle evli bireylerin çocukluk çağı travmalarına ilişkin görüşleri üzerinde eğitim düzeylerinin etkili olduğu söylenebilir. Araştırma bulgularında lisansüstü mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma puanları lise ve altı mezunu olan evli bireylerden anlamlı düzeyde yüksek çıkmıştır. Yine çıkan bir diğer sonuca göre lisansüstü mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma puanları lisans mezunu olanlara göre anlamlı düzeyde yüksek çıkmıştır.

Araştırmada çocukluk çağı travmaları ile eğitim düzeyleri arasında negatif yönlü anlamlı ilişki bulunmuştur. Eğitim seviyesi ile çocukluk çağı travmaları arasında negatif yönlü anlamlı ilişki olduğunu ortaya koyan çalışmaların sayısının oldukça fazla olduğu görülmüştür (Yavuz, 2021; Tektaş, 2021; Nguyen vd., 2017; Altıparmak, 2020; Tozan, 2019). Araştırmada elde edilen sonucun literatür ile tutarlı ve geçerli olduğu kabul edilmektedir. Yapılan araştırmadan çıkan sonuç hipotezi desteklemektedir.

Araştırmanın yedinci hipotezi “evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri ve eğitim düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda evli bireylerin şiddet eğilimleri ve eğitim düzeylerine arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, Lochner ve Moretti (2004) tarafından yapılan araştırmada, eğitim düzeyi ile şiddet eğilimleri arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Yüksek eğitimli kişilerin suça ve şiddete başvurma olasılığı daha düşük olduğu belirtilmiştir. Ülkemizde yapılan bir diğer araştırmaya göre ise; Babahanoğlu, Kesen ve Daşbaş (2018), kadın ve erkeklerin eğitim düzeylerinin aile içi şiddeti önleyici bir etken olduğu sonucu çıkmıştır. Araştırma bulguları kurulan hipotezi desteklememektedir.

Araştırmanın sekizinci hipotezi “evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve evlenme şekilleri arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve evlenme şekilleri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bulgular incelendiğinde, eşyle kendisi tanışıp evlenen bireylerin çocukluk çağı travma ölçeğine verdikleri puan görücü usulü evlenenlere göre anlamlı düzeyde yüksek çıkmıştır. Yine araştırma bulgularından çıkan bir diğer sonuç arkadaşlarının tanıştırmalarıyla evlenen bireylerin görücü usulü evlenenlere göre çocukluk çağı travmalarının anlamlı düzeyde yüksek olduğudur. Konu ile ilgili alanyazına bakıldığında, çocukluk çağı travmaları ve evlenme şekli konusunda yapılmış araştırmaya rastlanmasa da benzer araştırmalar yapıldığı görülmüştür. Literatüre bakıldığında flört ederek evlilik yapan çiftlerin görücü usulü evlenenlere göre daha olumlu iletişim kurdukları (Taştan, 1996), evlenme şekline göre eşlerin evlilik ilişkilerinde duydukları memnuniyetin farklılaştığı (Yıldırım, 1992), ailelerinin kararı sonucunda evlenen

çiftlerin, kendi kararları ile evlilik yapmış çiftlere göre daha çok çatışma yaşadıklarını (Hortaçsu, 2007) gösteren araştırma sonuçları da vardır. Araştırma bulguları hipotezi destekler niteliktedir.

Evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri ve evlenme şekilleri arasındaki ilişkiyi incelemek için yapılan istatistiksel analizler sonucunda aralarında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Sonuçlar araştırmanın dokuzuncu hipotezi olan “evli bireylerin evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri ve evlenme şekilleri arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” hipotezini desteklememektedir. Literatürde konu ile ilgili yapılmış araştırmaya rastlanılmamıştır.

Araştırmanın onuncu hipotezi “evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve evlilik süresi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve evlilik süresi arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma sonucunda evlilik süresi 6-10 yıl olan evli bireylerin çocukluk çağı travma puanları 11-20 yıldır evli olan bireylerden daha yüksek çıkmıştır. İki değişken arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Buradan hareketle; evlilikte geçirilen sürenin artması sonucunda çiftlerin birbirini artık daha iyi tanımaları, onları zorlayan yaşam olaylarını o güne kadar dayanışma içinde birlikte atlattıkları olmalarının etkisi olabileceği düşünülmektedir.

Araştırmanın on birinci hipotezi “evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri ve evlilik süresi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan analizler sonucunda hipotezi destekler bulgulara ulaşılmıştır. Evlilik süresi 0-5 yıl ile 11-20 yıl olan evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri arasında negatif yönde anlamlı farklılık vardır. 0-5 yıldır evli olan bireylerin şiddet eğilim düzeyleri 11- 20 yıldır evli olan bireylere göre daha yüksektir. 6-10 yıldır evli olan bireylerin de 11-20 yıldır evli olan bireylere göre şiddet eğilim düzeyleri negatif yönde anlamlı farklılık göstermektedir. Yine araştırmanın bir diğer sonucu olarak 6-10 yıldır evli olan bireylerin 21 yıl ve üzeri evli olan bireylere göre şiddet eğilimleri negatif yönde anlamlı farklılık göstermektedir. Bu sonuçlardan hareketle evlilik süresi uzun olursa şiddet eğilim düzeyleri o kadar az olabilmektedir diyebiliriz.

Araştırmanın on ikinci hipotezi “evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan analizler sonucunda hipotezi destekler bulgulara ulaşılmıştır. Çocuklukta ailesi orta düzey gelire sahip bireyler ile düşük düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani çocukluk döneminde ailesinin algıladığı ekonomik düzeyi orta olan bireyler, düşük düzeyde ekonomik gelire sahip olanlara göre çocukluk çağı travma düzeyleri daha yüksektir. Herman (2019) tarafından yapılan araştırmada da duygusal ihmal ile ekonomik düzey arasında negatif yönlü anlamlılık bulunmuştur. İlgili alanyazın incelendiğinde çocukluk çağı

travması ile ekonomik gelir arasındaki doğrusal yönde anlamlı ilişkiyi ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır (Wang vd., 2018; Whisman, 2006; Altıparmak, 2020). İlgili literatür incelendiğinde duygusal ihmal ile ekonomik gelir düzeyi arasında negatif yönlü anlamlı ilişki olduğunu ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır (DiFrancesco-Simeone vd.,2017; Gündüz vd., 2018; Muşdal Çelebi, 2019, Tekin, 2017). Araştırmadan elde edilen bulgunun genel olarak literatürü desteklediği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın on üçüncü hipotezi “evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri ve çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu” üzerine kurulmuştur. Yapılan analizler sonucunda hipotezi destekler bulgulara ulaşılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara bakıldığında, çocuklukta ailesi düşük düzey gelire sahip bireyler ile yüksek düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, çocuklukta ailesi düşük düzey gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeyleri, yüksek düzeyde gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca araştırmadan çıkan bir diğer sonuca göre evli bireylerin şiddet eğilim puanlarına bakıldığında çocuklukta ailesi orta düzey gelire sahip bireyler ile yüksek düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, sonucuna ulaşılmıştır. Yani sonuç olarak, çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi arttıkça, şiddet eğilim düzeyi azalmaktadır. Burada değişkenler arasında negatif yönde anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Kiremitçi (2020) göre, yoksulluk yapısal şiddet olmakla beraber, etkileri travmatize edici, yıkıcı ve kalıcıdır. Kiremitçi'ye göre bu tür travmatik koşullar, kuşaklar boyunca sürdürülebilmektedir. Atik (2019) yaptığı çalışmada ailelerinin aylık geliri düşük olan öğrencilerin şiddete yönelik eğilimlerinin, aylık geliri orta ve yüksek düzeyde olan öğrencilere göre yüksek olduğu sonucuna varmıştır. Literatür, araştırma bulgularını desteklemektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuç

Yapılan araştırmada katılımcıların, uygulanan çocukluk çağı travmaları ile şiddet eğilimi ölçeğine verdikleri puanlar arasında, pozitif yönde ve düşük düzeyde bir ilişki bulunmuştur. Evli kadınların çocukluk çağı travma ölçeği puanları erkeklerden anlamlı derecede yüksek olduğu, evli bireylerin çocukluk çağı travma puanlarının yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermediği, genç yetişkin olan evli bireylerin şiddet eğilim düzeyleri yetişkin olan evli bireylerin şiddet eğilim düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, eğitim düzeyine göre çocukluk çağı travma ölçeğinin toplamında lisansüstü mezunu olanlar ile lise ve altı mezunu olanlar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, lisans mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri, lise ve altı mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, lisansüstü mezunu olan evli bireylerin çocukluk

çağı travma düzeyleri, lisans mezunu olan evli bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu eğitim düzeyine göre şiddetle yönelik tutum ve şiddet eğilimi ölçek puanları değişmediği, evlilik şekline göre eşleriyle kendileri tanışıp evlenen bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri görücü usulü evlenen bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, yine arkadaşlarının tanıştırmasıyla evlenen bireylerin de çocukluk çağı travma düzeyleri görücü usulü evlilik yapan bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, evlilik süresine göre çocukluk çağı travma puanlarına bakıldığında, evlilik süresi 6-10 yıl olan bireyler ile evlilik süresi 11-20 yıl olan evli bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, 6-10 yıldır evli olan bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri 11-20 yıldır evli olan bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, evli bireylerin şiddet eğilimleri evlilik süresine göre anlamlı bir farklılık gösterdiği, evlilik süresi 0-5 yıl olan bireyler ile 11-20 yıldır evli olan bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, evlilik süresi 0-5 yıl olan evlilerin, şiddet eğilim düzeyleri, 11-20 yıldır evli olanlara göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, evlilik süresi 6-10 yıl olan evlilerin şiddet eğilim düzeyleri, 11-20 yıldır evli olanlara göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, evlilik süresi 6-10 yıl olan evlilerin şiddet eğilim düzeyleri, 21 yıl ve üzeri evli olanlara göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, çocuklukta ailelerinin algıladıkları gelir düzeyine göre çocukluk çağı travma puanlarına bakıldığında evli bireylerin çocukluk çağı travmaları çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi göre anlamlı bir farklılık gösterdiği, çocuklukta ailesi orta düzey gelire sahip bireyler ile düşük düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, çocuklukta ailesi orta düzey gelire sahip bireylerin çocukluk çağı travma düzeyleri, düşük düzeyde gelire sahip bireylerin çocukluk çağı travma düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, şiddet eğilim düzeyleri açısından çocuklukta ailenin algılanan gelir düzeyi göre anlamlı bir farklılık gösterdiği, çocuklukta ailesi düşük düzey gelire sahip bireyler ile yüksek düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, çocuklukta ailesi düşük düzey gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeyleri, yüksek düzeyde gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu, çocuklukta ailesi orta düzey gelire sahip bireyler ile yüksek düzeyde gelire sahip bireyler arasında anlamlı bir farklılığın olduğu, çocuklukta ailesi düşük düzey gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeyleri, yüksek düzeyde gelire sahip bireylerin şiddet eğilim düzeylerine göre anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir.

5.2. Öneriler

Elde edilen araştırma bulguları doğrultusunda aşağıdaki öneriler getirilebilir:

- Çocukluk çağı travmalarının yaşamı olumsuz yönde etkileyebileceği ve ilerleyen dönemlerde psikopatolojilere neden olabileceğinden, travmala-

rın engellenebilmesi, ebeveynlerin ve toplumun bilinçlendirilmesine yönelik psiko-eğitim çalışmalarının yapılmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir. Bilinçlendirme çalışmalarında okul PDR servisleri de aktif olarak çalışabilir ve aile eğitimleri yaygınlaştırılarak ebeveynlerin ve toplumun daha bilinçli olması sağlanabilir.

- Elde edilen nicel araştırma sonuçları yeni nitel çalışmalarla desteklenerek alta yatan nedenler daha da netleştirilebilir.

- Çocukluk döneminde travmaya maruz kalmış bireylerin, yetişkinlik döneminde psikiyatrik problemler yaşayabilmektedir. Bu nedenle travmaya maruz kalmış bireylere profesyonel destek alması konusunda bilinçlendirme faaliyetleri yapılmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir.

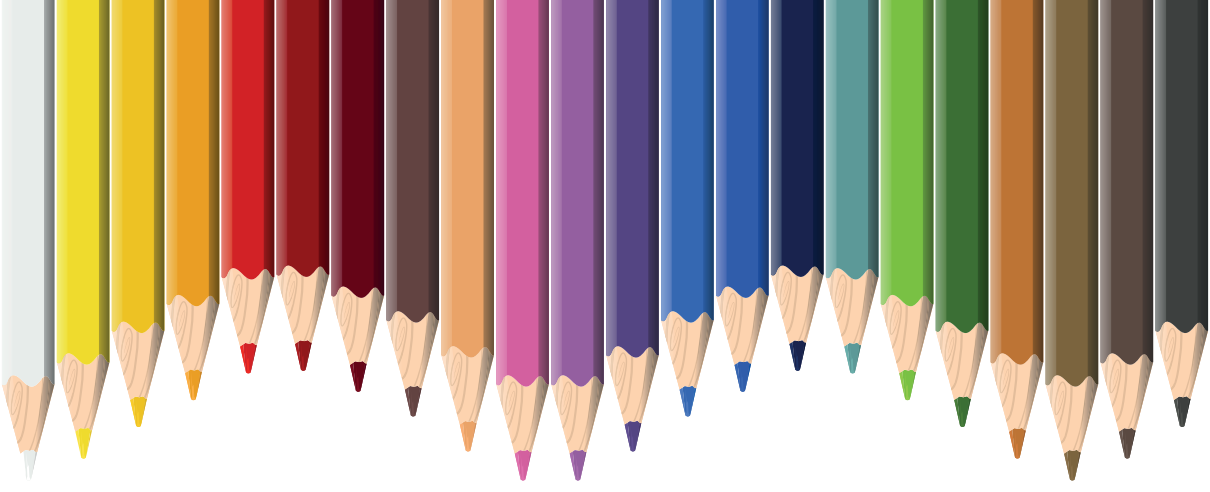
- Şiddet eğilimi konusunda toplumu bilinçlendirme çalışmalarına ağırlık verilebilir. Şiddeti arttıran faktörler belirlenerek, bireylerin bu faktörlerden uzak kalması sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Altıparmak, F. (2020). Evli bireylerin çocukluk çağı travmaları ve bilinçli farkındalık düzeyleri ile evlilik doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Anderson, C. A., ve Bushman, B. J. (2001). *Effects on violent video games on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal, and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature*. Psychological Science, 12(5), 353- 359.
- Atik R. (2019). Ortaokul Öğrencilerinin Narsisizm Düzeyleri İle Şiddete Yönelik Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Ayan, S. (2006). Aile içinde şiddete uğrayan çocukların saldırganlık eğilimleri. Anadolu Psikiyatri Dergisi, 8, 3, 206-14.
- Ayan, S. (2010), Aile ve Şiddet, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Ayhan, P. (2020). Türkiye'deki şiddet içerikli televizyon dizilerinde erkeklik temsilleri ve hegemonik erkeklik yapılanması. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Erciyes Üniversitesi. Kayseri.
- Babahanoğlu, R. Kesen, N. F. ve Daşbaşı, S. (2018). *Eğitim, Yoksulluk ve Kadına Yönelik Şiddet*. Sağlık ve Bilim, 28(1): 57-63.
- Belen, F. Z. (2014). *Eşler Arası İletişime Manevi Psikolojik Yaklaşım*. Toplum Bilimleri Dergisi, 8 (15): 177-194.
- Bulut, S. (2007). *Çocuk Cinsel İstismarı Hakkında Bir Derleme*. Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 3 (28), 146-154.
- DiFrancesco-Simeone, C., Roediger, E., & Stevens, A. B. (2017). Çiftlerle Şema Terapi-Klinisyenin İlişkileri İyileştirme Rehberi. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Goodman, P. E. (2006). *The Relationship Between Intimate Partner Violence And Other Forms Of Family And Societal Violence*. Emergency Medicine Clinics Of North America, 24: 889-903.
- Göka, E., Bayat, B., & Türkçapar, M. H. (1995). Aile içinde ve toplumsal alanda şiddet. Başbakanlık Basımevi.
- Gündüz, A., Yaşar, B. A., Gündoğmuş, İ., Savran, C., Konuk, E. (2018). *Çocukluk Çağı Olumsuz Yaşantılar Ölçeği Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması*. İstanbul: Anadolu Psikiyatri Dergisi, 19 (Özel Sayı.1), 68-75.
- Herman, J. (1997). Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence--from Domestic Abuse to Political Terror. Basic Books.
- Herman, L. J. (2019). Travma ve İyileşme. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Hortaçsu, N. (2003). İnsan ilişkileri. Ankara: İmge Kitabevi.

- Horton, C., B. & Cruise, T., K. (2001). *Child Abuse and Neglect*. The Guilford Press, New York.
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. (26.baskı). Ankara Nobel Yayınevi.
- Keleşoğlu, S. (2017). *Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Kadına Yönelik Şiddet Tutumlarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kiremitçi, S. (2020). *Lise Öğrencilerinde Aile Aidiyeti Ve Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Lochner, L., & Moretti, E. (2004). *The Effect of Education on Crime: Evidence from Prison Inmates, Arrests, and Self-Reports*. *American Economic Review*, 94(1): 155–189.
- Muşdal Çelebi, B. (2019). *Çocukluk çağı travmatik yaşantıları, yetişkin bağlanma stilleri ve psikolojik iyi oluşun evlilik doyumu üzerindeki etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli.
- Nguyen, P. T., Karney, R. B., Bradbury, N. T. (2017). *Childhood Abuse and Later Marital Outcomes: Do Partner Characteristics Moderate The Association?* *Journal of Family Psychology*, 31 (1), 82-92.
- Özgür, G., Yörükoğlu, G. ve Baysa Arabacı, L. (2011). *Lise Öğrencilerinin Şiddet Algıları, Şiddet Eğilim Düzeyleri ve Etkileyen Faktörler*. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 2(2), 53-60.
- Sperry, D. M. ve Widow, C. S., (2013). *Child abuse and neglect, social support, and psychopathology in adulthood: A prospective investigation*. *Childhood Abuse & Neglect*, 37, 415–425
- Şar, V., Öztürk, E., ve İkikardeş, E. (2012). *Çocukluk Çağı Ruhsal Travma Ölçeğinin Türkçe uyarlamasının geçerlilik ve güvenilirliği*. *Türkiye Klinikleri*, 32(4), 1054-1063. doi: 10.5336/medsci.2011-26947.
- Taner, Y., & Gökler, B. (2004). *Çocuk istismarı ve ihlali: Psikiyatrik yönleri*. *Hacettepe Tıp Dergisi*, 82-86.
- Taştan N. (1996). *Bir problem çözme durumunda eşler arası iletişim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tekin, H. H. (2017). *Adölesan gebelerde çocukluk çağı istismarı, duygu düzenleme ve evlilik doyumu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Tekin, M. (2018). *Beliren yetişkinlerde çocukluk çağı travmaları ve bütünleyici umudun psikolojik dayanıklılık ile ilişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tektaş, D. (2021). *Hatay örnekleminde yetişkinlerde çocukluk çağı travmalarının şiddete yönelik tutum, şiddet eğilimi ve saldırganlık üzerine etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Tozan, S. Y. (2019). Çocukluk çağı travmalarının evlilik uyumu ve evlilik doyumuna etkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Wang, Z., Liu, S., Lu, S., Shi, J. (2018). *Dyadic Analysis of Childhood Emotional Maltreatment and Marital Satisfaction During the Transition to Parenthood: The Mediating Effects of Emotion Regulation Strategies and Psychological Distress*. Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 28 (10), 1216-1231.
- Whisman, A. M. (2006). *Childhood Trauma and Marital Outcomes in Adulthood. Personal Relationships*, 13 (4), 375-386.
- Yavuz, Ö. (2021). Çocukluk çağı travmalarının psikolojik belirtiler ile travma sonrası stres bozukluğu belirtileri arasındaki ilişkide psikolojik dayanıklılık ve özyeterliliğin aracı rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldırım İ. (1992). Evli bireylerin evlilik uyum düzeylerini etkileyen bazı etmenler, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bölüm 7

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE RUHSAL SAĞLIK

Cansu Güler¹

¹ Arş. Gör. Dr. Cansu Güler

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü Psikiyatri Hemşireliği Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-0939-1760

Giriş

İklim değişikliği, belirli bir bölgede belirli bir süre boyunca yağış ve sıcaklık gibi meteorolojik parametrelerde görülen nispeten istikrarlı değişiklikleri ifade eder (Padhy, Sarkar, Panigrahi, & Paul, 2015). İnsanların iklimdeki değişiklikleri fark etmesi güçtür çünkü bu değişiklikler uzak ve soyut görünmektedir (Hayes, Blashki, Wiseman, Burke, & Reifels, 2018). İklim değişikliği 21. yüzyılda insanlığın önünde duran en büyük sorunlardan biridir ve artık yaklaşmakta olan bir tehdit değil, geleceğe yönelik korkunç tahminler içeren yıkıcı bir gerçektir. İklim değişikliği Türkiye gibi vahşi yaşamın uzağındaki ülkelerde sadece buzulların erimesiyle kutup ayılarını etkileyen uzak bir sorun olarak kavramsallaştırılsa da küresel ölçekte tüm insanları etkileyen bir sorundur (Born, 2019; Clayton, 2021). Sanayileşme ve buna bağlı enerji tüketimi, küresel çapta sıcaklık artışları ile birlikte ekosistemdeki geri dönüşü olmayan sonuçları da beraberinde getirmektedir. Gıda ve temiz suya erişememe, canlı türlerinin yok olması, mercan resiflerinin tahribatı, fırtınalar, orman yangınları, kuraklık, seller ve sıcaklık artışı gibi aşırı hava olaylarının artması bununla birlikte iklim sistemlerinde keskin değişimlerin insan sağlığını olumsuz etkilemesi kaçınılmazdır (Hickman ve ark., 2021; Alaca, 2023). Daha önceden daha az görünür olan bu hava olaylarından giderek daha fazla insanın sağlığı doğrudan veya dolaylı olarak tehdit altındadır (Born, 2019; Alaca, 2023; Clayton, 2021). Hava olaylarındaki uç değişimlerle birlikte iklim değişikliği (örneğin havanın çok sıcak, çok soğuk veya çok nemli veya kuru olması) enfeksiyon hastalıkları ve vektör kaynaklı hastalıklarda artış, sıcaklık artışına bağlı fizyolojik stres, hastalıklar ve hatta ölüm sağlığa doğrudan tehdit oluştururken fırtına sel, kuraklık ve orman yangınları gibi ekstrem hava olaylarına bağlı felaketlerin yarattığı can ve mal kaybı birikimli ve dolaylı yoldan insan sağlığını tehdit etmektedir (Berry, Bowen, & Kjellström, 2010; Hayes ve ark., 2018).

İklim değişikliği dünya genelinde tüm insanların yaşam koşullarını etkilerken bu durumdan en fazla tropik ve subtropik iklim özelliklerine sahip ülkeler ve düşük gelirli ülkelerin etkileneceği öngörülmektedir. Bu iklim özelliklerine sahip olanların yanında düşük sosyoekonomik duruma sahip, yaşlı, kadın ve çocuklar gibi dezavantajlı gruplar (Fritze, Blashki, Burke, & Wiseman, 2008; Berry Bowen & Kjellström, 2010), geçimini tarımdan sağlayan, kentlerde ve kıyı bölgelerde yaşayan kişilerin daha fazla etkileneceği bildirilmektedir (Trombley, Chalupka, & Anderko, 2017; Hayes ve ark. 2018). Bu durum, iklim değişikliğinin mevcut sosyal eşitsizlikleri daha da derinleştiren ve sağlık açısından tehdit oluşturan bir faktör olarak rol oynadığını göstermektedir (Hayes ve ark., 2018). İklim kaynaklı felaketler ve iklim değişikliğinin sosyal, ekonomik ve çevre üzerine olumsuz etkileri yalnızca fiziksel sağlığı değil oluşturduğu stres ve psikolojik travmalarla birlikte ruhsal sağlığı da olumsuz etkilemektedir (Hayes ve ark., 2018; Clayton, 2021). Bu

kitap bölümünün amacı iklim değişikliğinin doğrudan ve dolaylı olarak ruh sağlığını nasıl etkilediğini ortaya koymak ve iklim değişikliğinin ruhsal sağlığa etkilerini nasıl azaltabileceğimize dair bir anlayış sağlamaktır.

Ruhsal Sağlık ve İklim Değişikliği Etkisi

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), sağlığı sadece fiziksel değil, aynı zamanda ruhsal ve sosyal boyutlarıyla bir bütün olarak değerlendiren bir yaklaşım benimsemektedir. Sağlığın herhangi boyutundaki değişim diğer boyutlarını da etkilemektedir (Prince ve ark., 2007; Berry ve ark., 2010). Ruh sağlığı bir kişinin duygusal, zihinsel ve sosyal bir denge içinde iyi olma hali olarak tanımlanabilir. Sadece hastalığın olmaması değil, aynı zamanda kişinin potansiyelini gerçekleştirme, yaşamın üstesinden gelme, üretken olma ve toplumsal ilişkiler kurma kapasitesidir. Ruhsal bozukluk ise düşünce, ruh durumu ve davranıştaki değişiklikler ve buna bağlı sıkıntı ve işlevsellikte bozulma ile karakterizedir (Berry ve ark., 2010). Watts ve arkadaşları (2018) iklim değişikliğinin, sağlığın sosyal ve çevresel belirleyicilerini baltalayarak, sosyal, ekonomik ve demografik eşitsizlikleri arttırdığını ve bu durumun tüm toplumu etkilediğini ifade etmektedir. İklim değişikliği aşırı hava olaylarındaki artış ile ilişkilendirilmektedir. İklim değişikliği ile aşırı hava olayları arasındaki bağlantı iklim değişikliği ile ruhsal sağlık arasındaki nedensel bağlantı hakkında ipucu vermektedir. İklim değişikliğine bağlı aşırı hava olaylarının ruhsal sağlığa etkileri artık oldukça belirgindir (Hayes ve ark. 2018). İklim değişikliğinin doğrudan ruhsal sağlık üzerine olumsuz etkileri olduğu gibi temiz hava, yeterli gıda ve güvenli içme suyu ve barınma gibi sağlığın fiziksel ve sosyal boyutlarındaki değişimle birlikte dolaylı yoldan da olumsuz etkilemektedir (Cebeci ve ark., 2022). Avustralya Tabipler Birliği (2019), iklim değişikliğinin, ruhsal sağlık sorunlarının artan insidansına neden olacağını vurgulamıştır (Australian Medical Association, 2019).

İklim değişikliğinin etkileri hemen ortaya çıkabileceği gibi birikimli olarak da zamanla kendini gösterebilir. İklim değişikliği aşırı sıcaklıklara maruz kalmaya bağlı strese artış gibi doğrudan ruhsal sağlığı etkileyebileceği gibi iklim bağlantılı felaketlerin daha sık, daha yoğun ve daha uzun süreli olması ile birlikte birikimli ve dolaylı şekilde ruh sağlığını olumsuz etkileyebilir. İklim değişikliği insanları psikolojik travmalara maruz bırakarak, dayanıklılığı tehdit ederek ve ayrıca toprağa olan bağlılıklarından elde ettikleri teselliye (Higginbotham, Connor, Albrecht, Freeman, & Agho, 2007; Tapsell & Tunsall, 2008; Palinkas & Wong, 2020; Clayton, 2020; Clayton, 2021; Charlson ve ark., 2021) ve insanların aidiyet duygusunu azaltan çevresel dokuyu bozarak ruhsal sağlığı birikimli olarak etkileyebilir (Berry ve ark., 2010; Palinkas & Wong, 2020; Clayton, 2021). Diğer taraftan iklim değişikliği yaralanma, hastalık ve gıda tedarikinin bozulması sonucu fiziksel sağlık üzerinden ruhsal sağlığı etkileyebileceği gibi arazi ve tarıma olan zararlar geçim kaynağının kaybı, işsizlik ve yoksulluk ekonomik sorunlar üzerinden veya bozulmuş ve

potansiyel olarak yaşanmaz bir çevreye yabancılaşma, yerinden edilme ve zorunlu göç gibi nedenlerle sosyal dokuya zarar vererek sosyal sağlık üzerinden de ruh sağlığını olumsuz etkileyebilir (Hayes ve ark., 2018; Berry ve ark., 2010; Palinkas & Wong, 2020; Clayton, 2021; Charlson ve ark., 2021). Diğer bir konu ise iklim değişikliğine bağlı çevresel değişim algısının neden olduğu ruhsal sorunlardır. İklim anksiyetesi ve diğer psikolojik yanıtlarla birlikte iklim değişikliğinin neden olduğu çevresel değişimin neden olduğu ruhsal sonuçlarla ilgili son yıllarda giderek artan çalışmaya ulaşılmaktadır. İklim değişikliğinin fiziksel sağlık üzerine sonuçları hakkında literatürde epey sayıda çalışma olmakla birlikte ruhsal sağlık üzerine çalışmalar giderek artmaktadır (Innocenti ve ark., 2022).

İklim Değişikliği ve Ruhsal Sağlık İlişkisini Kurmadaki Güçlükler

İklim değişikliğinin ruhsal sağlıkla ilişkisine yeterince değinilmemiştir. Bunun nedeni ikisi arasındaki nedensel bağlantıyı açıklamadaki güçlüklerdir. Bu güçlüklerin birincil nedeni anormal hava olaylarına verilen yaygın geçici tepkiyi patolojik hale getirmek veya değişen iklimin ruh sağlığı üzerindeki etkilerini yetersiz teşhis etmek gibi iki uç hatalı yaygınlık tahminlerinde bulunmaya bağlı risktir. Diğer bir neden ise literatürde iklim değişikliğinin ruh sağlığı etkisini, anksiyete, psikolojik sıkıntı gibi tek bir kavram üzerinden değerlendirme eğilimi söz konusudur ve bu şekilde iklim değişikliğinin ruh sağlığı üzerine etkisi hakkında çok çeşitli kavramlara dayandırılan sonuçlar vardır. Bu değerlendirmelerle tümevarımsal bir sonuca varılamayacağı gibi bu tür bir değerlendirme, ruhsal sorunların sıklığı konusunda hatalı çıkarımlara yol açabilir. Başka bir neden ise iklim değişikliğinin ruhsal etkisinin zamanlamasındaki belirsizliktir. Yaşanan felaketlerin psikososyal etkilerinin ortaya çıkması için geniş zaman dilimlerine gereksinim vardır ve ne zaman ortaya çıkacağı konusunda belirsizlik mevcuttur. Örneğin iklim değişikliğine bağlı yaşanan bir felaketin travmatik sonucu bir iki yıl gibi uzun zaman sonra gözlenebilmektedir. Son olarak iklim değişikliğinin ruh sağlığı üzerindeki etkisinden kesin olarak söz edebilmek için ruh sağlığının diğer sosyal belirleyicilerinden ayırt etmek gerekir. Çünkü ruh sağlığı karmaşık ve uzun süreçlerin bir sonucudur (Hayes ve ark., 2018).

İklim Değişikliğinin Ruh Sağlığına Doğrudan Etkileri

Akut hava olayları

İklim değişikliği sel, yangın ve kasırğa gibi akut hava olaylarının sıklığı ve şiddetinde artışla ilişkilidir. Bu tür hava olaylarına bağlı yaşanan felaketlerin ardından ruhsal sağlık sorunu geliştirme riski yüksektir (Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020; Berry ve ark., 2010; Nicholas ve ark., 2020). Akut hava olayları nedeniyle insanlar ve yakınları, yaşamsal tehlikelere, yaranmalara ve hatta ölüm tehdidi ile karşıkarşıyadır ve TSSB öncüllerine karşı daha savunmasız hale gelebilirler. Yaşanan travma ve şok durumu, akut

stres bozukluğu, yaygın anksiyete bozuklukları, depresyon, panik bozukluk, uyum bozuklukları (Padhy ve ark., 2015), uyku bozukluğu (Charlson ve ark. 2021), fobiler ve somatik bozuklukların yanısıra madde kullanım bozukluklarına yol açabilir. Uygun müdahale edilmezse bu sorunlar travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) belirtileri ile kendini gösterebilir (Berry ve ark., 2010; Nicholas ve ark., 2020; Trombley ve ark., 2017) ve bu bireylerin intihar eğilimleri artabilir (Nicholas ve ark. 2020; Charlson ve ark. 2021). Bireyler karmaşık yas ve hayatta kalmış olmaya bağlı suçluluk yaşayabilirler (Hayes ve ark. 2018). Travma fiziksel ve ruhsal sağlık sorunlarına yol açmanın yanı sıra varolan sağlık sorunlarında iyileşmenin gecikmesi gibi ciddi durumlara neden olabilmekte (Berry Bowen ve Kjellström, 2010), bireyler yer kaybı ve yas reaksiyonlarından kaynaklanan benlik ve kimlik duygusunun azalması gibi sorunlar yaşayabilmektedir (Hayes ve ark., 2018; Palinkas ve Wong, 2020). TSSB veya diğer ruhsal sorunlar, akut hava olaylarına doğrudan maruziyet, travmatik olayın büyüklüğü, hayati tehlike, yerinden edilme, sevilenin yaralanması veya kaybı veya mülkün ve diğer değeri olan şeylerin kaybı, düşük sosyo-ekonomik durum ve yetersiz sosyal destek, başetme becerisi ve duygusal zemin gibi kişisel ve sosyal kaynaklara karşı duyarlıdır (Berry ve ark., 2010; Patz, Frumkin, Holloway, Vimont, & Haines 2014; Trombley ve ark., 2017; Hayes ve ark., 2018; Nicholas ve ark. 2020; Palinkas & Wong, 2020).

Sıcaklıklardaki aşırı artışlar ve uzun süreli sıcak havaların sosyal davranış üzerine etkileri saldırganlık ile ilişkilendirilmektedir (Berry ve ark., 2010; Trombley ve ark., 2017; Clayton, 2021). Saldırganlık başkalarına yöneltildiğinde şiddet ve cinayet ile kişinin kendisine yöneltildiğinde ise intihar ile sonuçlanmaktadır (Clayton, 2021). Son zamanlarda yapılan araştırmalarda aşırı sıcaklıklar artan intihar oranları ve aynı zamanda akut psikozun alevlenmesi ve depresyon ve bipolar nedeni ile psikiyatri ve diğer hastane yatışları ile (Vida, Durocher, Ouarda, & Gosselin, 2012; Trombley ve ark., 2017; Padhy ve ark., 2015), artan sıcaklık ve nem ise ruhsal sorunlara bağlı acil servis başvurularında artış ile ilişkilendirilmektedir (Vida ve ark., 2012). Bouchama ve ark., (2007) tarafından yapılan meta-analiz çalışmasında sıcak hava dalgası sırasında önceden ruh sağlığı sorunları varolan bireylerin ölüm riskinin üç katına çıktığı sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan önceden var olan ruhsal sorunun kötüleşmesi de söz konusudur (Charlson ve ark. 2021). Avustralya'da sıcak hava dalgasının organik bozukluklar, demans, duygudurum bozuklukları, şizofreni, nevrotik bozukluklar, anksiyete, stresle ilişkili ve somatoform bozukluklar ve yaşlılığa bağlı bilişsel bozukluklar dahil olmak üzere ruhsal ve davranışsal bozukluklar nedeniyle artan hastane başvuruları ile ilişkili olduğu bildirilmektedir (Charlson ve ark. 2021; Hayes ve ark. 2018; Nitschke, Tucker, & Bi, 2007; Hansen ve ark., 2008). Aşırı sıcaklıklara maruz kalmanın ve artan nemin zayıf konsantrasyon, fiziksel ve psikolojik yorgunluk gibi zihinsel işleyişi olumsuz etkilediği bildirilmektedir (Parsons, 2007; Global Hu-

manitarian Forum, 2009). Yüksek sıcaklıklar, sadece doğrudan bir çevresel tehdit olmanın ötesinde, aynı zamanda artan orman yangını riskiyle de sıkı bir bağ içindedir. Bryant ve arkadaşları (2014) Avustralya'nın Victoria kentindeki orman yangınlarından etkilenen topluluklarda bu felaketin TSSB, psikolojik sıkıntı ve depresyon gibi derin psikolojik etkilere yol açtığını belirtmiştir. Artan sıcaklığın ruh sağlığı üzerine etkilerinin nedensel mekanizması açık değildir ancak olumsuz koşullarla ilişkili artan stres ve hayal kırıklığı, azalan fiziksel aktivite fırsatları veya bozulmuş uyku, sıcaklık ve artan ruhsal sağlık sorunları arasında aracı rol üstlenebilir (Trombley ve ark., 2017; Padhy ve ark., 2015; Clayton, 2021).

Sub-akut hava olayları

İklim değişikliği aynı zamanda sub-akut (orta şiddetli) olumsuz hava olaylarındaki artışla ilişkilendirilmektedir (Berry ve ark., 2010). Sıcak hava dalgaları sürelerine bağlı olarak akut veya subakut bir olay olarak görülebilmektedir (Palinkas & Wong, 2020). Obradovich ve arkadaşları (2019) araştırmalarında, 2002 ile 2012 yılları arasında 2 milyon Amerikalının öyküsünü inceleyerek iklim koşulları ile ruh sağlığı arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Yapılan analizlerde, aylık sıcaklık ortalamasının 30°C'nin üzerine çıkmasının, ruhsal sağlık sorunlarını %0,5 oranında arttırdığı, aynı zamanda beş yıllık bir ısınmanın her 1°C'sinin, ruhsal sağlık sorunlarının yaygınlığında %2'lik bir artışla ilişkilendirilebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Hava sıcaklıklarının yükselmesi artan saldırgan ve suç teşkil eden davranışların yanında yetişkin erkeklerde artan intihar oranları ile ilişkilidir (Palinkas & Wong, 2020). Sıcaklık, aynı zamanda tiroid hormonlarını baskılayarak tetiklediği fonksiyonel hipotiroidizmle beraber laterji (uyuşukluk), düşük ruh hali ve bilişsel bozulmaya sebep olabilir (Norloei ve ark., 2017). Mevcut ruhsal sağlık sorunları olan bireylerin sıcaklık stresine daha duyarlı olduğu ve sıcaklık dalgalarının altında yatan ruhsal sorunu ve davranış bozukluğunu şiddetlendirdiği belirtilmektedir (Palinkas & Wong, 2020). Psikotrop ilaçlarla (özellikle lityum, nöroleptik ve antikolinergik ilaçlar) ve madde kullanım bozukluğu ile (alkol ve madde) ilişkilendirilen termoregülasyon sorunları olanların ve bilişsel bozukluğu (özellikle demans, şizofreni) olanların sıcaklıkla bağlantılı daha yüksek morbidite, mortalite ve hastaneye yatış riski taşıdığı ifade edilmektedir (Trombley ve ark., 2017; Schmeltz & Gamble, 2017; Hayes ve ark., 2018; Nicholas ve ark., 2020).

Daha sık, daha uzun ve daha şiddetli aşırı sıcaklık ve/veya kuraklık dönemleri, neden olduğu tahribatla birlikte, insanları topraklarından kalıcı olarak uzaklaştırabilir, evlerini, yerlerini ve sosyal ağlarını kaybetmiş, depresyon ve travma riski yüksek, yerinden edilmiş kişilerden oluşan bir grup oluşturabilir (Campbell & Campbell 2007; McMichael ve ark., 2009). Kıyı kesimlerdeki su baskını, kıyı şeridi erozyonu ve tarımsal bozulma nedeniyle

2050 yılına kadar 200 milyon kişinin yerinden edilmiş olabileceği tahmin ediliyor. Çok az (veya çok fazla) yağmura ek olarak, yağmurun, özellikle tarımsal amaçlar için ihtiyaç duyulan dönemlerin dışında da düşmesi tarım üzerine olumsuz etki yaratırken sosyo-ekonomik durumu daha da kötüleştirebileceği ifade edilmektedir (Trombley ve ark., 2017). Tüm bunların ruhsal sağlığı da etkilemesi öngörülmektedir.

İklim Değişikliğinin Ruh Sağlığına Dolaylı Etkileri

Fiziksel Sağlık Yoluyla Etkiler

Fiziksel sağlık sorunları, özellikle yaşlılar ve iklim değişikliğine bağlı felaketlere maruz kalanlar gibi savunmasız gruplarda ruhsal sağlık sorunlarının gelişimiyle nedensel ve karşılıklı olarak ilişkilidir (Miller, Chen, & Cole, 2009; Prince ve ark., 2007). Ruhsal sağlık sorunları, bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıkların risk faktörleri arasında yer alırken bunun tersi de geçerlidir: örneğin obezite, depresyon, bipolar bozukluk ve panik bozuklukta artışla ilişkilendirilmiştir (World Health Organization, 2009). Daha yakın zamanda küresel olarak yaşanan Covid-19 salgını sırasında ruhsal sıkıntı yaygınlığının önemli ölçüde arttığı da bilinmektedir (Nicholas ve ark., 2020). Öte yandan, yetersiz beslenme ve buna bağlı olarak ortaya çıkabilecek sağlık sorunları, ruhsal sağlık ile sıkı bir bağ içindedir. İklim değişikliğinin etkisiyle mahsul verimliliğinin düşük olması, gıda güvensizliği, yetersiz besin alımı ve besin içeriğindeki değişim gibi nedenlerle beslenme kaynaklı hastalıkların artması, ruhsal sağlık üzerinde önemli bir rol oynayabilir. (Trombley ve ark., 2017)

Fiziki Çevre Yoluyla Etkiler

İklim değişikliği küresel sıcaklık artışları ile özdeşleşmiştir. Uzun süreli yüksek sıcaklıklarla birlikte kuraklığa bağlı yangınlar ve buna ek seller ve toprak kayması gibi felaketlerin ortaya çıkması beklenebilir (Berry ve ark., 2010). Bunlara duman, polen yoğunluğu, toz gibi hava kirliliği sorunları, bitki hastalıkları ve istilacı türlerde artış da eşlik edebilir (Berry ve ark., 2010; Nicholas ve ark., 2020). Fosil yakıtların hala yoğun olarak kullanılıyor olması ve buna bağlı solunan havanın kirlenmesi polen alerjisi de dahil solunum yolu hastalıklarına neden olabilir. Nitekim hava kalitesinin düşmesinin psikolojik sıkıntı ve psikotik dönemlerle ilişkili olduğu bildirilmektedir (Clayton, 2021). Temiz suya erişimdeki sorunlarla birlikte su kaynaklı hastalıklarda artış ve güvenli gıdaya erişimdeki sorunlara bağlı sağlık sorunlarının ortaya çıkması söz konusu olabilir. Fiziksel sağlığa yönelik tehditler ruhsal sağlığı da olumsuz etkileyecektir (Berry ve ark., 2010; Nicholas ve ark., 2020).

İklimler günlük ve mevsimsel değişikliklerle karakterizedir. İklim değişikliğinin etkisi günlük ve mevsimsel değişiklikleri de kapsamaktadır ve iklim değiştikçe hava olaylarındaki aşırılıklar günler ve yıllara dengeli bir şekilde yayılmayacaktır (Berry ve ark., 2010). Mevsimsel değişim ile ruhsal durum

arasındaki bağlantı daha önce belgelenmiştir (Magnusson, 2000; Nicholas ve ark., 2020). Örneğin mevsimsel duygusal bozukluk, depresif belirtiler, bulimia nervoza, anksiyete bozuklukları, intihar ve diğer ruhsal sorunların gün ışığının sınırlı olduğu mevsimlerde zirve yaptığı bilinmektedir (Magnusson, 2000). İklim değişikliğine bağlı daha az güneş alan bölgelerde ruhsal sorunlar şiddetlenebileceği gibi aksine iklimin ısındığı yerlerde bir miktar azalma yaşanabilir (Berry ve ark., 2010).

Sağlık ve çevre arasındaki ilişki, biyo-fiziksel koşullar bakımından daha geniş bir çerçevede açıklanabilirken, ruhsal sağlık ile çevre arasındaki bağlantılar ise eksik ya da tam olarak vurgulanmamıştır (Horwitz & Wakefield, 2001). Yer duygusu, çevre ve insan iyi-oluşu arasında solastalji olarak ifade edilen derin bir bağ vardır. Solastalji yaşanılan çevre, ev ve ait olma duygusunun bozulmasının neden olduğu sıkıntı ve teselli kaybını ifade etmektedir (Higginbotham ve ark., 2007; Clayton, 2020). İklim değişikliği, orman yangınları, heyelanlar, kuraklık gibi çevresel değişimleri beraberinde getirirken, bu durum insanları yaşadıkları yerleri terk etmeye yönlendirecektir. Örneğin, tarımla uğraşanlar artık tarım yapamayacakları topraklardan kentsel bölgelere göç etmeye zorlanabilirler (Berry ve ark., 2010). Bu durum, aidiyet duygusunun bozulmasıyla ruhsal sağlık üzerinde önemli bir etki yaratacak ve dolayısıyla altta yatan ruhsal sağlık risklerini artıracaktır. Avustralya’da, iklim değişikliği nedeniyle uzun süren kuraklıkların kırsal alanlarda daha fazla psikososyal sıkıntıya, yaygın anksiyeteye, depresyona ve gelir güvencesizliğine bağlı artan intihara yol açtığı ve bu ruhsal sorunlara karşı özellikle ileri yaş yetişkinlerin daha savunmasız oldukları bildirilmektedir (Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020; Trombley ve ark., 2017).

Sosyal Çevre Yoluyla Etkiler

İklim değişikliğinin sosyal sistemler üzerine dolaylı etkileri bulunmaktadır (Clayton, 2021). Sosyo-ekonomik koşullar ruhsal sağlığın bozulmasında önemli bir kırılma noktasıdır. Kuraklık ve aşırı yağışların sebep olduğu tarımsal üretimin azalması ve geçim kaynaklarının yok olması sosyo-ekonomik kayıplara neden olabilmektedir. Ekonomik koşullardaki bozulmalar ruhsal sağlık sorunları üzerine önemli bir etkidir (Berry ve ark., 2010; Palinkas & Wong, 2020). Diğer bir etken ise iklim değişikliğinin sosyal çevre üzerine yaratacağı sorunlardır. Patz ve arkadaşlarına (2014) göre iklim değişikliğinin neden olduğu felaketler sonrasında yaşanan ruhsal sağlık sorunlarının sosyal riskleri arasında kişinin kendi toplumunda güvene dayalı ilişkiler ağını bozulması ve dolayısıyla düşük sosyal sermaye ve sosyal destek yer almaktadır (Patz ve ark., 2014). Scaramutti ve arkadaşları (2019) Porto Riko’yu vuran Maria Kasırgası’ndan sonra Florida’ya taşınan Porto Riko’lular arasında yerinden ayrılmayanlara göre daha yüksek oranda TSSB bozukluğunun nedenini hem kişisel ve hem de maddi kayıp yaşamalarına bağlamıştır.

Kuraklık ve ruhsal sağlık arasındaki bağlantıyı kuran en önemli etken ekonomik kayıplar ve göç faktörüdür (Berry ve ark., 2010; Palinkas & Wong, 2020). Mülkün hasarı, gelir ve istihdamdaki fırsatların kaybı, özellikle suya ve verimli topraklara bağımlı olan tarım ve balıkçılıkta gelir kaybı toplum refahını olumsuz etkilerken göçü de tetikleyecektir (Trombley ve ark., 2017; Hayes ve ark., 2018). 2050 yılına kadar yaklaşık 200 milyon insanın iklim mültecisi olacağı öngörülmektedir (Trombley ve ark., 2017). Göçler, ev sahibi ülkenin kültür, dil ve yaşam tarzı ile büyük ölçüde uyumsuzluk oluşturacağı için psiko-sosyal sorunları da beraberinde getirebilir. Göçmenler, ev sahibi ülkelerin yabancı düşmanlığı ve ırkçılığı ile bağlantılı stres yaşayabilirler (Hayes ve ark., 2018; Clayton, 2021). Diğer taraftan iklim değişikliğine bağlı yer değiştiren insanlarda doğal çevreye olan bağlılığın kaybı, sosyal bütünlüğün bozulması, sosyal kimliğin kaybı, aidiyet duygusunun hasar görmesi, kültürel bütünlüğün zayıflaması, geleneksel yaşam biçiminin terkedilmesi ve sosyal çatışmalar ruh sağlığını önemli ölçüde etkilemektedir (Patz ve ark., 2014; Trombley ve ark., 2017; Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020). Göçmenlerde kültürleşme stresinin psikiyatrik bozuklukların oluşumunda etkili olduğu bilinmektedir (Padhy, 2015). Diğer taraftan çatışma ve felaketlerden sonra göç etmek zorunda kalan bireylerin gönüllü olarak göç etmeyi seçen bireylere kıyasla ruhsal bozukluğa yakalanma riskleri daha fazladır (Padhy, 2015). Göçle birlikte artan suç davranışı, şiddet ve saldırganlık olasılığı da toplum sağlığını olumsuz etkilemektedir (Hayes ve ark., 2018).

İklim Değişikliğinden Ruhsal Olarak Kimler Daha Fazla Etkileniyor?

İklim değişikliği herkesi etkilemekle birlikte bu etki herkes tarafından eşit şekilde hissedilmeyecektir. Özellikle çocuklar, kadınlar, engelliler ve yaşlı yetişkinler gibi savunmasız gruplara ve özellikle yerli halka ve gelişmekte olan ülkelerde yaşayanlara orantısız bir şekilde yansıyacaktır (Berry ve ark., 2010; Clayton, 2021; Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020; Trombley ve ark., 2017). Bu durum ruhsal sağlık sorunları için de risk teşkil etmektedir.

Düşük ve orta gelirli ülkeler ve düşük gelirli bireyler, daha fazla aşırı hava olaylarına maruz kalmalarının yanı sıra, yoksulluk ve hizmetlere erişim sorunları gibi nedenlerle, iklim değişikliğinin ruhsal sonuçlarına karşı özellikle savunmasız konumda bulunmaktadır (Palinkas & Wong, 2020). Düşük gelirli ülkelerin tarıma bağımlı olmaları, hava koşullarındaki değişikliklere karşı daha hassas sanayi sektörlerin sahip olmaları, risk yönetimi için kritik olan altyapı ve kaynaklara sınırlı erişimlerinin olması gibi ekonomik eşitsizlikler nedeni ile iklim değişikliğine karşı savunmasızdır. Sosyal ve ekonomik sorunlar dolaylı olarak ruhsal sağlığı etkilemektedir (Trombley ve ark., 2017; Hayes ve ark. 2018; Palinkas & Wong, 2020; Charlson ve ark., 2021). Düşük sosyoekonomik duruma sahip olanların ise iklim değişikliğinin etkilerini hafifletme ve uyum sağlama konusunda sınırlı seçenekleri olması ve gelir güvencesizliği gibi nedenlerle fazla etkileneceği bildirilmektedir (Trombley ve ark., 2017; Clayton, 2021)

Çocuklar ve gençler hem yüksek sıcaklıkların etkisine bağlı doğrudan hem de yaşanan kuraklık vb. etkileri nedeni ile birikimli olarak iklim değişikliğinin ruhsal sonuçlarını yaşayabilmektedir. (Trombley ve ark., 2017; Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020; Charlson ve ark., 2021). Çocuklar biyolojik duyarlılıkları, olgunlaşmamış nörolojik ve fizyolojik sistemleri ve sınırlı uyum kapasiteleri (vücut sıcaklıklarını düzenleme konusunda henüz tam gelişmiş değildir), stresli yetişkinlere olan bağımlılıkları ve yaşam boyu maruz kalmaları nedeni ile iklim değişikliğine karşı daha savunmasızdır (Palinkas & Wong, 2019; Clayton, 2021). Çocukluk döneminde yaşanan travmatik deneyimler, bireylerin sonraki yaşamlarında duygusal düzenleme becerilerini kalıcı bir biçimde etkileyebilir (Clayton, 2021). İklim felaketlerine maruz kalan ailelerde, ebeveynlerin yaşadığı stres, azalan sosyal destek ve ekonomik kayıplar, çocuklara kötü muamele riskini arttırmaktadır. İklim stresi ve eğitimin engellenmesi gibi sorunlar nedeniyle çocukların bilişsel, sosyal ve duygusal gelişimlerinin olumsuz etkilenmektedir (Nicholas ve ark., 2020).

İklim değişikliğine karşı önceden ruhsal hastalık öyküsü varolanlar daha savunmasızdır. Psikotrop ilaçların tetiklediği termoregülasyon nedeni ile bu bireylerde yüksek sıcaklıklara bağlı sıcak çarpması ve ölüm riski yüksektir (Patz ve ark., 2014; Trombley ve ark., 2017; Hayes ve ark. 2018; Palinkas & Wong, 2020; Charlson ve ark., 2021; Clayton, 2021). İklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarına doğrudan maruz kalanlar, olayların etkilerine daha yoğun maruz kalanlar ve durumu düzeltmek için düşük ekonomik güce sahip olanların aşırı hava olaylarına bağlı ruhsal sağlık sorunları yaşayacağı tahmin edilmektedir (Trombley ve ark., 2017; Clayton, 2021).

Azınlık, göçmen ve dışlanmış kişilerin aşırı hava olaylarından orantısız bir şekilde etkilendiği bildirilmektedir (Trombley ve ark., 2017; Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020; Clayton, 2021). Ancak iyi sosyal destek sistemlerine sahip olanlar için kırılabilirlik daha düşüktür (Clayton, 2021). İklim değişikliği belirli renkteki topluluklar ve yerli halkların ruhsal sağlığını tehdit etmektedir (Hayes ve ark., 2018). Kanada'da Inuit toplulukları, Alaska'daki yerliler ve Avustralya'daki Aborjinler gibi geleneksel yaşam biçimine sahip yerli halklar, yerel geçim kaynaklarının sıkıntıya düşmesi, zorunlu yer değiştirme, toprak ve doğal çevre ile olan yakın bağların kopması, geleneksel uygulamaları terketmek durumunda kalmaları, kültürel kimliğin kaybı gibi nedenlerle risk altındadır (Trombley ve ark., 2017; Charlson ve ark., 2021).

İklim Değişikliğine Bağlı Çevresel Değişim Algısına Psikolojik Yanıtlar

İklim değişikliği, sadece çevresel bir sorun olmanın ötesinde, aynı zamanda psikolojik ve sosyal dengeyi etkileyen karmaşık bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır (Clayton, 2020). Son yıllarda dikkatler iklim değişikliğinin doğrudan veya dolaylı etkilerine bağlı deneyimlerin ruhsal sonucu-

nu kanıtlayan çalışmalardan öte sorunla ilgili düşünme ve endişenin ruhsal sağlıkta bozulma potansiyelini gösteren çalışmalara kaymaktadır (Clayton, 2021). Albrecht (2011), küresel iklim değişikliğinin getirdiği sorunlara farkındalık geliştiren bireylerin bu gerçekle yüzleşme sürecinde duygusal sıkıntılar yaşadığına dikkat çekmektedir. İnsanların bu değişimlere farkındalık kazanmaları bir nevi iklimin ruhsal denge üzerindeki etkilerini tetikliyor. Albrecht'in (2011) iklim değişikliğine bağlı çevresel değişim algısının ruh sağlığı üzerine etkisine dikkat çekmesinin ardından giderek artan deneysel sonuçlar bu etkileri doğrulamaktadır (Hickman ve ark., 2021; Clayton, 2021). Fritze ve arkadaşları da (2008), benzer şekilde iklim değişikliğinin küresel bir çevresel tehdit olarak görülmesinin yol açabileceği psikolojik sıkıntı ve gelecekle ilgili endişenin ruh sağlığını doğrudan etkileyebileceğini belirtmektedir (Fritze ve ark., 2008). Artık iklim değişikliğinin insanda yol açtığı sıkıntıların psikolojik gereksinimlerde yer bulduğu ve psikoterapi çerçevesinde tartışıldığı da belirtilmektedir (Budziszewska & Jonsson, 2021).

İklim değişikliğini düşünmenin zaman zaman konsantrasyonu, çalışma ve sosyalleşmeyi güçleştirdiği ve iklim değişikliği ile ilgili kabuslar ve ağlama krizleri gibi işlevsel bozulma ve ruminasyona ilişkin bulguların ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Clayton, 2021). Bir taraftan felakatlere bağlı yaşamdaki mevcut stres faktörlerinin etkisi, iklimle ilişkili stresle birleştiğinde, bu birleşim aşılabilir bir stres ortamını ortaya çıkarabilir. Bu durum, aynı zamanda intihara eğilim, uyku düzensizlikleri, otoimmün sistemin zayıflaması ve sosyal ilişkilerin bozulması gibi fiziksel ve sosyal sorunlara da neden olabilir (Nicholas ve ark., 2020). Araştırmacılar iklim değişikliği ile ilgili endişelerin temelde yatan ruhsal sağlık sorunlarını tetikleyebileceğini, (Usher, Durkin ve Bhullar 2019) veya şiddetlendirebileceğini (Palinkas & Wong, 2020) veya var olan psikolojik temelin (örn: psikiyatrik bozukluklara karşı savunmasız olan nevrotik kişilik özelliğinin) ekolojik anksiyeteyi tetikleyebileceğini belirtmektedir (Clayton, 2020). Çevresel stres faktörlerine maruz kalma ve psikopatoloji arasında güçlü bir ilişki olduğu da öne sürülmektedir (Sampaio & Sequeira). Olumsuz çevresel değişimin insanların toplum içinde etkileşim şeklini etkileyen bir stres veya yaşam tarzına müdahale hissine dönüştüğü bildirilmektedir (Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020). İklim anksiyetesi tek başına bir ruhsal bozukluğu işaret etmemekle birlikte bu durum kronik, uzun vadeli ve potansiyel olarak kaçınılmaz stres kaynağı olarak ruhsal bozukluk potansiyelini de içinde barındırmaktadır (Ogunbode ve ark., 2022).

İklim değişikliğine ilişkin kaygı bir çok ülkede yaygındır ve çevresel değişimle ilişkilidir (Hickman ve ark., 2021). Düşük gelirli ülkeler (Bhullar, Davis, Kumar, Nunn, & Rickwood, 2022), çevresel konulara önem verenler (Clayton & Karazsia, 2020), iklim değişikliğinin etkilerini doğrudan deneyimleyenler (Bhullar ve ark., 2022; Reser, Bradley, Glendon, Ellul ve Callaghan, 2012; Clayton, 2020) veya iklim değişikliği konusunda popüler medya

aracılığı ile aktarılan bilgiye maruz kalanlar (Clayton, 2020) arasında daha yaygındır. İklim değişikliğine yönelik endişe edilen konular ise coğrafi bölgelere göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, iklim değişikliğinin yıkıcı sonuçlarından doğrudan etkilenen ülkelerde yaşayan bireyler hayatta kalma konusunda endişe duyabilirken, daha zengin ülkelerde yaşayan bireyler yaşam tarzlarında olası değişiklikler konusunda endişe duyabilmektedir (Tschakert ve Dietrich, 2010). Ayrıca iklim kaygısının özellikle genç yetişkinler arasında yaygın olduğu görülmektedir (APA-American Psychological Association, 2020 ; Clayton & Karazsia, 2020; Reyes ve ark., 2021). ABD’de 2019’de yapılan anket çalışması gençlerin %57’sinin iklim değişikliğinin kendilerini korkuttuğunu göstermektedir (Kaplan ve Guskin, 2019). Dünya çapındaki araştırmalar, ergenlerin çoğunun iklim değişikliği hakkında bir şeyler bildiğini, yetişkinlere göre daha ilgili ve endişeli olduğunu (Corner ve diğerleri, 2015; Sampaio ve Sequeira) ve bunun bir kaygı ve stres kaynağı oluşturduğunu göstermektedir (Clayton, 2020). Gençlerin yetişkinlere kıyasla iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerini daha yoğun bir şekilde deneyimleme olasılıklarının yüksek olması (Hickman ve ark. 2021), genç neslin geleceğe dair planlar konusunda düşünmeleri ve küresel önlemlerin yetersiz kaldığını görmeleri iklim değişikliğine bağlı kaygı hissetmelerinde etkili olmaktadır (Clayton, 2020; Hickman ve ark. 2021; Bhullar ve ark. 2022). Diğer taraftan birden fazla yaşam stresi ile karşı karşıya olan ve daha savunmasız olan bu grubun ruhsal sağlık sorunları gelişimleri muhtemeldir (Hickman ve ark. 2021).

İklim değişikliğine ilişkin algı, sosyal bağlamlardan etkilenmektedir. Sosyal ağlar bu tehdidi abartarak veya küçümseyerek bireylerin stres veya endişe düzeylerini etkileyebilir. Sosyal ağlar iklim değişikliğine dair farkındalığı artırmada önemli bir rol oynayabilir. Ancak, bu farkındalık konuyla ilgili bilgisi olmayanlar veya inkar edenlere kıyasla daha fazla endişe duymalarına neden olabilir. Bu durum yaşanan stres miktarı ile birlikte ruhsal sağlık yükünü artırırken bu sorunu inkar etmek iklim değişikliğine ilişkin sorunları çözmede yetersiz bir başetme stratejisidir ve sorunun büyümesi ile sonuçlanabilir (Clayton, 2021).

İklim değişikliğine verilen duygusal tepki uygunsuz olmamakla birlikte yaşanan iklim anksiyetesi de anksiyete bozukluklarındakine benzer patolojik bir sorunun varlığına işaret etmez (Usher, Durkin ve Bhullar 2019; Clayton, 2020; Hickman ve ark., 2021). Aksine bireyin iklim değişikliğine verdiği sağlıklı tepki olarak tanımlanmaktadır (Usher ve ark., 2019). Çünkü kaygının temel olarak uyum sağlayıcı bir işlevi vardır. Anksiyete tehdide yaklaşıldığının sinyali olup o tehdide karşı uygun şekilde hazırlanmaya motive eden ve gelecekteki olaylara yönelik duruş olarak etki göstermektedir (Barlow, Durand & Hofmann, 2019). Kaygının davranışsal olarak iklim değişikliği konusunda etkili eylemde bulunmaya teşvik edecek bir motivasyon kaynağı olarak hizmet edebileceği de düşünülebilir. Diğer taraftan iklim değişikliğine

yönelik kaygı yönetilemediğinde ekolojik bir felç durumuna da neden olabilir. Ekolojik felç durumu insanların etkili eylemde bulunmasını engelleyebilir. Anksiyete, kişinin uyku, çalışma ve/veya sosyalleşmesini etkileyecek şekilde yönetilemediğinde klinik durum olarak kabul edilmektedir (Clayton, 2020). Bazı kişilerde iklim değişikliği ile ilgili olumsuz duygular ruhsal sağlık sorunlarına katkıda bulunabilecek kadar yoğun olabilir. İklim değişikliğinin algısının depresyon ve intihar riski ve madde bağımlılığında rol oynadığına ilişkin kanıtlar vardır (Ellis & Albrecht, 2017; Helm, Pollitt, Barnett, Curran & Craig, 2018; Cunsolo Willox ve ark., 2013).

Son yıllarda çevresel hasar ve değişimle ilgili artan kaygı gibi duygusal tepkiler yolu ile iklim değişikliğinin ruh sağlığı üzerine etkilerini açıklayan “psikoteratik” sendromlara odaklanılmıştır (Innocenti ve ark. 2022). “Eko-anksiyete” (Cordial, Riding Malon & Lips, 2012), “iklim anksiyetesi” (Clayton & Karazsia, 2020), “ekolojik keder” (Cunsolo & Ellis, 2018), “solastalji” (Albrecht ve ark., 2007), “travma öncesi stres bozukluğu” (Kaplan, 2020), “iklim değişikliği sıkıntısı” (Reser ve ark., 2012), “ekoparalizi” (Clayton, 2020) bu sendromlardandır.

Eko-anksiyete: Değişen iklimle ilgili kötü ve tehditkar sorunlarla sürekli olarak çevrelenmekten dolayı insanların deneyimledikleri kaygıyı ifade eder (Albrecht ve ark., 2007). Eko-anksiyete American Psychological Association (2017) tarafından ekolojik kadere dair kronik bir korku” olarak tanımlanmıştır (akt. Clayton, 2020).

İklim anksiyetesi: İklim değişikliği ile ilgili endişelere ilişkin olumsuz duygu, biliş ve davranışlardır (Schwartz ve ark., 2022; Clayton, 2020). Kavram iklim değişikliği anksiyetesi olarak da tanımlanabilmekte ve eko-anksiyete kavramı yerine de kullanılabilir (Clayton, 2020; Gezer & İlhan, 2021).

Ekolojik Keder: Kısa veya uzun süreli çevresel değişim nedeni ile türlerin, ekosistemin ve anlamlı manzaranın kaybı dahil olmak üzere yaşanan veya olası ekolojik kayıplarla ilgili olarak hissedilen kederdir. Yaşanan keder, hayvan türlerinin kaybı, hayvanlar için yaşam alanlarının kaybı, yaşam biçiminin değişimi, kişisel ve kültürel kimliğin kaybı gibi kayıplara verilen duygusal tepkidir (Cunsolo ve Ellis, 2018; Malak Akgün, 2023)

Solastalji: Kişinin mevcut ev ortamında bulduğu teselliden kademeli olarak uzaklaştırılmasının neden olduğu sıkıntı ve izolasyonu ifade eder. İklim değişikliğine bağlı yerinden edilmeye ilişkin ilişkili duyguları tarif etmek için kullanılır (Albrecht ve ark., 2007).

Travma Öncesi Stres Bozukluğu: İklimle ilgili kurguların, felaketle sonuçlanan bir geleceğe ilişkin beklentilere ve toplumsal kaygılara neden olmasıdır. Doğal çevrenin ve ilgili insan sistemlerinin başarısız olacağı bir gelecekle ilgili aşırı kaygı hissedilir. Geçmiş olaydan ziyade geleceğe atıfta

bulunması, henüz gerçekleşmemiş durumlarla ilişkili anksiyete hissedilmesi ve travma sonrası stres bozukluğundakine benzer kabus ve korkuları içeren semptomların eşlik etmesi nedeni travma öncesi stres bozukluğu olarak tanımlanmaktadır (Kaplan, 2020).

İklim Değişikliği Sıkıntısı: İklim değişikliği tehdidi ve öngörülen sonuçları nedeniyle yaşanan kaygı, endişe, endişe, üzüntü veya kayıp durumudur (Reser ve ark., 2012).

Ekoparalizi (Ecoparalysis): Mücadele edilemez oldukları algısı nedeni ile iklim değişikliği risklerini önemli ölçüde azaltmak için etkili eylemde bulunamama durumunun karmaşık duygularını ifade eder (Albrecht, 2011).

İklim değişikliğine yönelik en sık rastalanan duygusal yanıt anksiyete gibi görünse de umutsuzluk, öfke, güçsüzlük, çaresizlik, keder ve ruhsal stres de sık hissedilen diğer duygulardır (Cebeci, 2022). İklim değişikliğini “problem” olarak ele alan ülkelerin başa çıkma çabalarının, iklim değişikliği tehdidinin boyutu ve büyüklüğüne kıyasla, soyut ve etkisiz görünmesi hayal kırıklığı, keder, umutsuzluk ve çaresizlik duyguları hissettirebilir (Hayes ve ark., 2018; Palinkas & Wong, 2020).

İklim değişikliği ile bağlantılı olaylara verilen psikolojik tepkiler ruhsal hastalıktan travma sonrası büyümeye kadar uzanan bir yelpazede ve karmaşıktır. İklim değişikliği ile ilgili yapılan araştırmalarda iklim değişikliğinin yalnızca olumsuz sonuçlarından bahsetmemişlerdir. İklim değişikliğine bağlı aşırı hava olaylarının empati, şefkat duygularını, fedakarlık, anlam bulma, travma sonrası büyüme ve hatta iklim değişikliğinin kabulünde artış ve iklim değişikliğinin hafifletilmesine katılım gibi olumlu psikolojik sonuçlarından da bahsedilmektedir. Bu gibi sonuçlar olumlu ruh sağlığı sonuçları ve psiko-sosyal dayanıklılık oluşturabilecek hazırlayıcı faktörlerin anlaşılmasına yardımcı olabilir (Hayes ve ark., 2018).

İklim Değişikliğine İlişkin Psikolojik Yanıtları Değerlendiren Ölçüm Araçları

İnsanların iklim değişikliğinden psikolojik ve duygusal olarak ne düzeyde etkilendiğinin değerlendirilmesine gereksinim vardır. Ulusal literatürde uluslararası ölçüm araçlarından uyarlanan ölçeklere ulaşılmıştır. Bu ölçekler

İklim Değişikliği Anksiyetesi Ölçeği (İDAÖ): İklim değişikliğine ilişkin bilişsel ve işlevsel bozulmayı değerlendirmek amacı ile Clayton ve Karazsia (2020) tarafından geliştirilmiş ve Cebeci ve arkadaşları (2022) tarafından Türkçe geçelik ve güvenilirliği yapılmıştır Ölçek “Bilişsel Bozulma” ve “İşlevsel Bozulma” olmak üzere iki alt boyut ve 13 maddeden oluşmaktadır. Ölçek 5’li likert tipindedir.

İklim Değişikliği Endişesi Ölçeği (İDEO): İklim değişikliğine bağlı gelecekte ortaya çıkabileceklere ilişkin belirsizliklerin neden olduğu endişeyi değerlendirmek için Stewart (2021) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği Gezer ve İlhan (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. Tek boyut ve 10 maddeden oluşan ölçek 5’li Likert tiptedir.

HOGG Eko-Kayı Ölçeği: İklim değişikliği ve küresel ısınma, kaynakların tükenmesi gibi diğer küresel çevre koşullarının neden olduğu kaygıyı değerlendirmek amacı ile Hogg ve arkadaşları (2021) tarafından geliştirilen ve Türkarlan ve arkadaşları (2023) tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği çalışılan ölçek 13 madde 4’lü Likert tiptedir. Hiç (0), “Bazı Günler (1), Çoğu Gün (2) ve Neredeyse Her gün (3)” şeklinde puanlanmaktadır. Ölçek “Kaygı Belirtileri, Ruminasyon, Davranışsal Belirtiler ve Kişisel Etki Hakkında Kaygı” şeklinde dört alt boyuttan oluşmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

İklim değişikliği doğrudan ve dolaylı şekilde ruh sağlığını etkilemektedir. İklim değişikliği kuraklık, su baskınları, yükselen deniz seviyesi, artan hava sıcaklıkları, orman yangınları vb. şiddetli hava olaylarına bağlı travmatik olaylara maruz kalmayı içerir. İklim değişikliği yoksulluk, işsizlik, göç ve barınma, sosyal sermayenin azalması, kültürleşme stresi gibi ruh sağlığının bir dizi sosyal, politik ve ekonomik belirleyicileri aracılığıyla da ruhsal sorunları tetiklemektedir. İklim değişikliği ve ruh sağlığı üzerine ilgili akademik literatür giderek artarken yine de ruh sağlığı üzerine yapılan çalışmalar, iklimle ilişkili fiziksel sağlık sorunlarının yanında ikinci planda kalmaktadır. Bu durum aslında küresel ruh sağlığının genel durumunu yansıtmaktadır. İklim değişikliği nedeni ile ruhsal hastalık yükü artarken ruh sağlığı hizmetlerine ayrılan bütçe de yetersiz kalmaktadır. İklim değişikliğinin ruhsal sonuçlarının gözardı edildiği 2018’deki Lancet Geri Sayım raporunda da yer almıştır. Bu raporda, incelenen 16 ulusal sağlık uyum stratejisinden sadece 5’inde ruh sağlığına yer verilerek ruh sağlığının iklime duyarlılığı açısından en az dikkate alınan sağlık sonucu olduğu belirtilmektedir (Watts ve ark., 2018). Ruh sağlığı hizmetlerine erişimi artırma ve iklim değişikliğini zamanla hafifletme çabaları iklim değişikliği sorunuyla başa çıkmak ruhsal sağlık sorunları tehdidini azaltmada etkili eylemler olacaktır. İklim değişikliğinin ruh sonuçları ile etki başetmek için bireysel, hizmet planlaması ve politika düzeyinde önlemler alınması önerilebilir:

-Bireysel düzeyde; İklim değişikliğinin etkileri ile sosyal katılım, anlam bulma, stresi azaltabilecek olumlu sosyal yaşantılar geliştirme, mevcut sosyal destek mekanizmalarını güçlendirme, çevresel aktivizm gibi iklim yanlısı davranışların teşvik edilmesi, çevrenin korunmasına kişisel katılım, travma sonrası büyüme ve aktif umut gibi (sorunun gerçekliği ve büyüklüğünü kabul edip niyet ve eylemlerle sorunu çözme çabası) olumlu psikolojik sonuçların desteklenmesi önerilebilir.

-Hizmet planlaması düzeyinde; ruh sağlığı profesyonellerinin iklim değişikliğinin etkisine ilişkin anlayışının arttırılması, iklim değişikliği ile ilgili ortaya çıkabilecek ruhsal sağlık sorunları ile etkili başetmelerinde hazırlıklı olması önerilebilir. Felaketlerde ortaya çıkabilecek sorunlarla başetmede nitelikli hizmetler ve hizmeti sunacak işgücü geliştirilmelidir. Önleyici ve koruyucu müdahalelerin geliştirilmesi için daha fazla araştırmalar yapılması önerilebilir.

-Politika düzeyinde; ruh sağlığı hizmetlerine verilen önemin arttırılması, toplumların planlı yer değiştirmesi, iklim değişikliğinin ruhsal sorunları ele alan yeni tür ruh sağlığı hizmet politikalarının geliştirilmesi ve uygulanması önerilebilir.

KAYNAKLAR

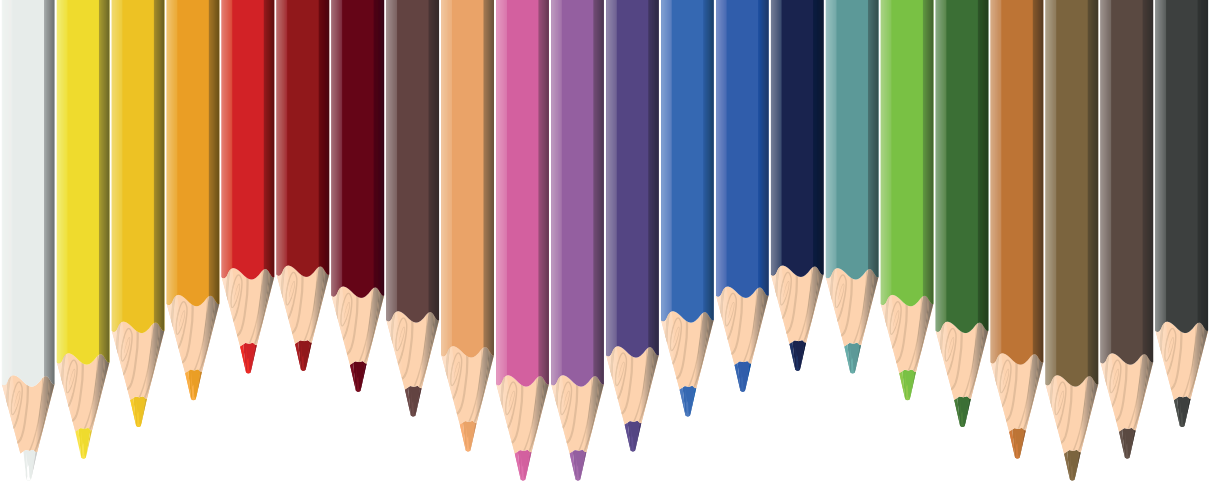
1. Padhy, S. K., Sarkar, S., Panigrahi, M., & Paul, S. (2015). Mental health effects of climate change. *Indian Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 19(1), 3.
2. Hayes, K., Blashki, G., Wiseman, J., Burke, S., & Reifels, L. (2018). Climate change and mental health: risks, impacts and priority actions. *International Journal of Mental Health Systems*, 12(1), 1-12.
3. Born, D. (2019). Bearing witness? Polar bears as icons for climate change communication in *National Geographic*. *Environmental Communication*, 13(5), 649-663.
4. Hickman, C., Marks, E., Pihkala, P., Clayton, S., Lewandowski, R. E., Mayall, E. E., ... & van Susteren, L. (2021). Climate anxiety in children and young people and their beliefs about government responses to climate change: a global survey. *The Lancet Planetary Health*, 5(12), e863-e873.
5. Alaca, Ç. (2023). Solastalgia and Forest Fires. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 15(3), 468-476.
6. Clayton, S. (2021). Climate change and mental health. *Current Environmental Health Reports*, 8, 1-6.
7. Berry, H. L., Bowen, K., & Kjellstrom, T. (2010). Climate change and mental health: a causal pathways framework. *International Journal of Public Health*, 55, 123-132.
8. Fritze, J. G., Blashki, G. A., Burke, S., & Wiseman, J. (2008). Hope, despair and transformation: Climate change and the promotion of mental health and wellbeing. *International Journal of Mental Health Systems*, 2(1), 1-10. doi:10.1186/1752-4458-2-13
9. Trombly, J., Chalupka, S., & Anderko, L. (2017). Climate change and mental health. *AJN The American Journal of Nursing*, 117(4), 44-52.
10. Prince, M., Patel, V., Saxena, S., Maj, M., Maselko, J., Phillips, M. R., & Rahman, A. (2007). No health without mental health. *The Lancet*, 370(9590), 859-877.
11. Watts, N., Amann, M., Ayeb-Karlsson, S., Belesova, K., Bouley, T., Boykoff, M., ... Chambers, J. (2018). The Lancet Countdown on health and climate change: From 25 years of inaction to a global transformation for public health. *Lancet*, 391, 581-630.
12. Cebeci, F., Karaman, M., Öztürk, A. F., Uzun, K., Altın, M. O., Arıcı, A., & Artan, T. (2022). İklim değişikliği anksiyetesi ölçeğinin Türkçe uyarlaması: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 22(1), 20-42. doi:10.54961/uobild.1129602
13. Australian Medical Association. (2019, September 3). Climate Change Is A Health Emergency. Retrieved May 3, 2022, from Australian Medical Association: [URL]

14. Higginbotham, N., Connor, L., Albrecht, G., Freeman, S., & Agho, K. (2006). Validation of an environmental distress scale. *EcoHealth*, 3, 245-254.
15. Tapsell, S. M., & Tunstall, S. M. (2008). "I wish I'd never heard of Banbury": The relationship between 'place' and the health impacts from flooding. *Health & Place*, 14(2), 133-154.
16. Palinkas, L. A., & Wong, M. (2020). Global climate change and mental health. *Current Opinion in Psychology*, 32, 12-16.
17. Clayton, S. (2020). Climate anxiety: Psychological responses to climate change. *Journal of Anxiety Disorders*, 74.
18. Charlson, F., Ali, S., Benmarhnia, T., Pearl, M., Massazza, A., Augustinavicius, J., & Scott, J. G. (2021). Climate change and mental health: A scoping review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(9), 4486.
19. Innocenti, M., Santarelli, G., Faggi, V., Ciabini, L., Castellini, G., Galassi, F., & Ricca, V. (2022). Psychometric properties of the Italian version of the climate change worry scale. *The Journal of Climate Change and Health*, 6, 100140.
20. Nicholas, P. K., Breakey, S., White, B. P., Brown, M. J., Fanuele, J., Starodub, R., & Ros, A. V. (2020). Mental health impacts of climate change: Perspectives for the ED clinician. *Journal of Emergency Nursing*, 46(5), 590-599.
21. Patz, J. A., Frumkin, H., Holloway, T., Vimont, D. J., & Haines, A. (2014). Climate change: Challenges and opportunities for global health. *JAMA*, 312(15), 1565-1580.
22. Vida, S., Durocher, M., Ouarda, T. B., & Gosselin, P. (2012). Relationship between ambient temperature and humidity and visits to mental health emergency departments in Québec. *Psychiatric Services*, 63(11), 1150-1153.
23. Bouchama, A., Dehbi, M., Mohamed, G., Matthies, F., Shoukri, M., & Menne, B. (2007). Prognostic factors in heat wave-related deaths: A meta-analysis. *Archives of Internal Medicine*, 167(20), 2170-2176.
24. Nitschke, M., Tucker, G. R., & Bi, P. (2007). Morbidity and mortality during heatwaves in metropolitan Adelaide. *Medical Journal of Australia*, 187(11-12), 662-665.
25. Hansen, A., Bi, P., Nitschke, M., Ryan, P., Pisaniello, D., & Tucker, G. (2008). The effect of heat waves on mental health in a temperate Australian city. *Environmental Health Perspectives*, 116(10), 1369-1375.
26. Parsons, K. (2007). *Human Thermal Environments: The Effects of Hot, Moderate, and Cold Environments on Human Health, Comfort and Performance*. CRC Press.
27. Global Humanitarian Forum. (2009). *The Anatomy of a Silent Crisis*. Global Humanitarian Forum.
28. Bryant, R. A., Waters, E., Gibbs, L., Gallagher, H. C., Pattison, P., Lusher, D., ... & Forbes, D. (2014). Psychological outcomes following the Victorian Black Sa-

- tuesday bushfires. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 48(7), 634-643.
29. Obradovich, N., Migliorini, R., Paulus, M. P., & Rahwan, I. (2018). Empirical evidence of mental health risks posed by climate change. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(43), 10953-10958.
 30. Norloei, S., Jafari, M. J., Omid, L., Khodakarim, S., Bashash, D., Abdollahi, M. B., & Jafari, M. (2017). The effects of heat stress on a number of hematological parameters and levels of thyroid hormones in foundry workers. *International Journal of Occupational Safety and Ergonomics*, 23(4), 481-490.
 31. Campbell, T., & Campbell, A. (2007). Emerging disease burdens and the poor in cities of the developing world. *Journal of Urban Health*, 84(Suppl 1), 54-64.
 32. McMichael, A. J., McMichael, C., Berry, H., & Bowen, K. J. (2009). Climate change, displacement and health. In *Climate Change and Displacement: Multi-disciplinary Perspectives* (pp. XX-XX). Hart Publishing Oxford, Oxford.
 33. World Health Organization. (2009). WHO Factfile for Mental Health. Retrieved from [URL]
 34. Miller, G., Chen, E., & Cole, S. W. (2009). Health psychology: Developing biologically plausible models linking the social world and physical health. *Annual Review of Psychology*, 60, 501-524.
 35. Magnusson, A. (2000). An overview of epidemiological studies on seasonal affective disorder. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 101(3), 176-184.
 36. Horwitz, A. V., & Wakefield, J. C. (2007). *The Loss of Sadness: How Psychiatry Transformed Normal Sorrow into Depressive Disorder*. Oxford University Press.
 37. Scaramutti, C., Salas-Wright, C. P., Vos, S. R., & Schwartz, S. J. (2019). The mental health impact of Hurricane Maria on Puerto Ricans in Puerto Rico and Florida. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 13(1), 24-27.
 38. Albrecht, G. (2011). Chronic environmental change: Emerging 'psychoterratic' syndromes. In *Climate Change and Human Well-being: Global Challenges and Opportunities* (pp. 43-56).
 39. Budziszewska, M., & Jonsson, S. E. (2022). Talking about climate change and eco-anxiety in psychotherapy: A qualitative analysis of patients' experiences. *Psychotherapy*, 59(4), 606-615. doi:10.1037/pst0000449
 40. Usher, K., Durkin, J., & Bhullar, N. (2019). Eco-anxiety: How thinking about climate change-related environmental decline is affecting our mental health. *International Journal of Mental Health Nursing*, 28(6), 1233-1234.
 41. Sampaio, F., & Sequeira, C. (2022). Climate anxiety: Trigger or threat for mental disorders? *The Lancet Planetary Health*, 6(2), 89.
 42. Ogunbode, C. A., Doran, R., Hanss, D., Ojala, M., Salmela-Aro, K., van den Broek, K. L., ... & Karasu, M. (2022). Climate anxiety, wellbeing, and pro-environmental action: Correlates of negative emotional responses to climate chan-

- ge in 32 countries. *Journal of Environmental Psychology*, 84, 101887.
43. Bhullar, N., Davis, M., Kumar, R., Nunn, P., & Rickwood, D. (2022). Climate anxiety does not need a diagnosis of a mental health disorder. *The Lancet Planetary Health*, 6(5), e383.
 44. Clayton, S., & Karazsia, B. T. (2020). Development and validation of a measure of climate change anxiety. *Journal of Environmental Psychology*, 69, 101434.
 45. Reser, J. P., Bradley, G. L., Glendon, A. I., Ellul, M. C., & Callaghan, R. (2012). Public risk perceptions, understandings and responses to climate change in Australia and Great Britain. Gold Coast, Qld: Griffith Climate Change Response Adaptation Facility.
 46. Tschakert, P., & Dietrich, K. A. (2010). Anticipatory learning for climate change adaptation and resilience. *Ecology and Society*, 15(2).
 47. Reyes, M. E., Carmen, B. P., Luminarias, M. E., Mangulabnan, S. A., & Ogunbode, C. A. (2021). An investigation into the relationship between climate change anxiety and mental health among Gen Z Filipinos. *Current Psychology*. doi: 10.1007/s12144-021-02099-3
 48. American Psychological Association. (2020). Majority of US adults believe climate change is the most important issue today: Nearly half of 18–34 year olds say that stress about climate change affects their lives. *ScienceDaily*.
 49. Kaplan, S., & Guskin, E. (2019). Most American teens are frightened by climate change, poll finds, and about 1 in 4 are taking action. *The Washington Post*.
 50. Corner, A., Roberts, O., Chiari, S., Völler, S., Mayrhuber, E. S., Mandl, S., & Monson, K. (2015). How do young people engage with climate change? The role of knowledge, values, message framing, and trusted communicators. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 6(5), 523-534.
 51. Barlow, D. H., Durand, V. M., & Hofmann, S. G. (2018). *Abnormal Psychology: An Integrative Approach*. Cengage Learning.
 52. Ellis, N. R., & Albrecht, G. A. (2017). Climate change threats to family farmers' sense of place and mental wellbeing: A case study from the Western Australian Wheatbelt. *Social Science & Medicine*, 175, 161-168.
 53. Helm, S. V., Pollitt, A., Barnett, M. A., Curran, M. A., & Craig, Z. R. (2018). Differentiating environmental concern in the context of psychological adaptation to climate change. *Global Environmental Change*, 48, 158-167.
 54. Cunsola Willox, A. C., Harper, S. L., Edge, V. L., Landman, K., Houle, K., & Ford, J. D. (2013). "The land enriches the soul: On climatic and environmental change, affect, and emotional health and well-being in Rigolet, Nunatsiavut, Canada." *Emotion, Space and Society*, 6, 14-24.
 55. Cordial, P., Riding-Malon, R., & Lips, H. (2012). The effects of mountaintop removal coal mining on mental health, well-being, and community health in Central Appalachia. *Ecopsychology*, 4(3), 201-208.
 56. Cunsolo, A., & Ellis, N. R. (2018). Ecological grief as a mental health response

- to climate change-related loss. *Nature Climate Change*, 8(4), 275-281.
57. Albrecht, G., Sartore, G. M., Connor, L., Higginbotham, N., Freeman, S., Kelly, B., ... & Pollard, G. (2007). Solastalgia: The distress caused by environmental change. *Australasian Psychiatry*, 15(1_suppl), S95-S98.
 58. Kaplan, E. A. (2020). Is climate-related pre-traumatic stress syndrome a real condition?. *American Imago*, 77(1), 81-104.
 59. Schwartz, S. E., Benoit, L., Clayton, S., Parnes, M. F., Swenson, L., & Lowe, S. R. (2022). Climate Change Anxiety And Mental Health: Environmental Activism As Buffer. *Current Psychology*. doi:10.1007/s12144-022-02735-6
 60. Gezer, M., & İlhan, M. (2021). İklim Değişikliği Endişesi Ölçeği: Türkçeye Uyarlama Çalışması. *Ege Coğrafya Dergisi*, 30(1), 195-204. doi:10.51800/ecd.932817
 61. Malak Akgün, B. M. (2023). İklim Değişikliğine Yönelik Olumsuz Duygusal Yanıtlar İle İlişkili Ruh Sağlığı Riskleri. In A. Sarman (Ed.), *Sağlık Bilimleri Alanında Uluslararası Araştırmalar XII* (pp. 177-198). Eğitim Yayınevi; İstanbul.
 62. Stewart, A. E. (2021). Psychometric properties of the climate change worry scale. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(2). doi:10.3390/ijerph18020494
 63. Hogg, T. L., Stanley, S. K., O'Brien, L. V., Wilson, M. S., & Watsford, C. R. (2021). The Hogg Eco-Anxiety Scale: Development and validation of a multidimensional scale. *Global Environmental Change*, 71.
 64. Türkarslan, K. K., Kozak, E. D., & Yıldırım, J. C. (2023). Psychometric Properties of the Hogg Eco-Anxiety Scale (HEAS-13) and the Prediction of Pro-Environmental Behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 92, 102147.

Bölüm 8

JÜRGEN HABERMAS'TA BİR ELEŞTİRİ VE REFERANS UĞRAĞI OLARAK IMMANUEL KANT*

Murat SATICI¹

* Çalışma, Ege Üniversitesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalında Prof. Dr. Nilgün Toker Kılınç danışmanlığında 2012 yılında tamamlanmış olan “Kant’ın Hukuk Felsefesi ve Çağdaş Hukuk Felsefesine Etkisi” başlıklı doktora tezinden revize edilerek üretilmiştir.

¹ Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, msaticister@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8469-3163.

Giriş

Çağımız sorunlarını kavrama, yorumlama ve dünyayı değiştirme çabalarına yön veren temel motivasyonun zemininde modern insanın kavranılışının evrensellik ve insanlık idealleri üzerine kurulmuş olmasının bulunduğu söylemek mümkündür. Evrensellik ve insanlık kavramları, her biri tikel ve öznel yaşam dünyalarına sahip özneler arası ilişkinin nasıl olacağı ve hatta böyle bir ilişkinin mümkün olup olmadığı sorunsalına yanıt veren modern paradigmanın temel ilkeleridirler. İlginçtir ki kitle iletişim ve sosyal medya araçlarının hâkim olduğu ve artık iletişim kuramayacağımız kimsenin kalmadığı günümüz dünyasında özneler arası ilişki ve iletişim halen sorun olarak karşımızdadır. Bu kez sorun söz konusu özneler arası iletişimin herhangi bir tahakküm, ayırım, tanımama ve yanlış tanıma olmadan nasıl kurulacaktır. Zira modernitenin batılı, erkek ve hegemonik olan rasyonel öznesi, pratik yaşamda her türlü meşruiyet, anlam ve kimlik krizinin dolayısıyla esas olarak bir arada yaşam ve demokrasi krizinin kaynağı olarak tanımlanmaktadır.

Habermas da söz konusu modern akıl ve özne kavrayışından özgürleşmeden demokratik toplumsallaşmanın mümkün olmadığını iddia ederek söz konusu tartışmalara katılmaktadır. O, bir modernleşme teorisi olarak kendi teorisini “akıl tarihte gerçekleşmesi (bozulmuş gerçekleşmesi) bakış açısından modernitenin patolojisine yönelik bir teori” (Akt. Bernstein, 1985: 2) olarak tanımlar. “Modernitenin patolojilerini” “akıl tarihte bozulmuş gerçekleşmesi” açısından kavrayan Habermas’ın akıl “bozulmamış” bir gerçekleşme olanağını da gördüğü söylenebilir. Moderniteyi rasyonalizasyon açısından okuması ise, Habermas’ın modernitenin patolojilerinin üstesinden gelmeye imkân tanıyan, adil ve özgür bir toplum idealini onaylayan bir rasyonalite kavrayışı tesis etme çabasına işaret eder.

Habermas’ın modernite eleştirisinin özgünlüğünü oluşturan nokta, bir yandan modernite eleştirisi yaparken diğer yandan modernitenin özgürleşimci potansiyellerini ıskalamamak ve modernitenin kazanımlarını yeneden ele alarak özneler arası bozulmamış iletişimsel bir rasyonalizasyon tesis etmenin imkânının koşullarını aramasıydı. Nitekim Kant’ın *Aydınlanma Nedir?*’de (Kant, 1983) aydınlanma içerisinden bir figür olarak kavramın eleştirisini yapması gibi, Habermas da modernite içerisinden modernitenin felsefi ve düşünsel kaynaklarının eleştirisini yapmaktadır. Bu nokta Kant ve Habermas’ı konuları itibarıyla birbirleriyle ilişkilendirmek için iyi niyetli bir çabaya fırsat verebilir. Aynı zamanda Habermas’ın modernite içerisinden bir modernite eleştirisi ortaya koyarken dayandığı zeminleri anlamak için ve onu diğer yapı-bozumcu modernite eleştirilerinden ayıran noktanın açık kılınması için, onun Kant’ın pratik felsefesi ile kurduğu ilişkiye bakmak son derece önemlidir. Bu nedenle, bu andan itibaren Habermas’ın hem bir modernite eleştirisi hem de modernitenin özgürleşimci ve özneler arası bir toplum kuramının imkânını gördüğü öğeler ele alınarak Kant’ın pratik felsefesinde

onu hem eleştirdiği hem de değerli gördüğü noktalar ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın amacı hem modernite eleştirisini elden bırakmadan hem de modernitenin potansiyellerini gözden çıkarmadan Habermas'ın teorisinin çağdaş felsefede Kantçı dönüşü belirginleştirdiği düşünülen unsurları ortaya koymaktır. Bu nedenle ne Kant'ın pratik felsefesi ne de Habermas'ın teorisi ayrıntılı biçimde ele alacak, yalnızca Habermas'ın Kant ile olan eleştiri ve referans ilişkisinin temel noktalarına odaklanılacaktır.

Habermas'ın Kantçı Özne, Öznelerarasılık ve Evrensellik Eleştirisi

Habermas, modernitenin akıl kavrayışının epistemolojik bir yeniden okumasıyla ama bu kez akıllı yaşam dünyası içerisinde kendini gerçekleştirme tarzlarıyla ele alarak ortak bir akılsallığın mümkün olup olmadığını sorgular. Habermas, akılsallığı ve aklın evrenselleştirici karakterini yeniden vurguladığı için Aydınlanma'nın veya modernitenin temel kavramı olan akıl kavramını toptan reddetmez. Tersine modernitenin “tamamlanmamış bir proje” (Habermas, 1981: 14) olduğunu düşünür. Habermas, modernitenin toptan bir reddinin, Aydınlanma, özgürleşim ve toplumsallık kavramsallaştırmalarının içerdiği katkıları ve özgürleşimci potansiyeli ıskalamak anlamına geleceğini ifade eder. Bu yönüyle Habermas,

(...) modernitenin bütün bir güzergâhını suçlayarak bütün mirasını reddetme yoluna giden teorilerin aksine, modernliği ve onun ilerici bulduğu öğelerini savunmaya ve gerçekleştirilmemiş potansiyellerini ortaya çıkarmaya yönelik çabasını modernitenin baskıcı ve yıkıcı boyutlarını eleştirmeyi bırakmadan sürdürür (Best ve Kellner, 1998:285).

Her ne kadar Habermas modernite ve aydınlanmaya ilişkin bir savunuyu dile getirmiş olsa da modernite projesinin belli bir anlamda bozulduğunu inkâr etmez. Dahası Habermas, Aydınlanmacı rasyonalizm projesinin gözden geçirilmesi, modernitenin özne, akıl, evrensellik gibi temel kavramlarının yeniden inşası için çağrıda bulunurken, postmodern teorilerin modernite eleştirilerini pek çok bakımdan onaylamaktadır. Aslında Habermas'a göre esas sorun, postmodernizm başlığı altında toplanabilecek bu tür teorilerin, modernitenin bozulmaları, açmazları ve patolojilerini hatalı değerlendirmeleri ve bundan dolayı hatalı bir toptan reddetme tutumu içine girmeleridir.

Habermas, çağımızın temel sorunu olan tikeller arasındaki bağıntının ne olacağı sorusunun artık modernitede olduğu gibi soyut bir evrensellik ilkesine referansla yanıtlanamayacağını düşünmektedir. Bunun yerine araştırılması gereken şeyin bireyler arasında bizzat bireylerin edimleri aracılığıyla kurulabilecek bir bağıntının mümkün en yüksek bağlayıcılık taşıyacak şekilde nasıl tesis edilebileceği olduğunu öne sürer. Habermas insanlık idesinden vazgeçmez; ama bu ideyi her türlü insansal eyleme dışsal ve soyut bir ide olarak da görmez. O, bizzat insan eylemi aracılığıyla kurulabilecek olan bir bağıntı idesi tanımlayarak bir tür evrensel geçerlilik alanı örgütlenip örgüt-

lenemeyeceğini sorar. Nihayetinde Habermas, iletişimsel eylemin bu tarzdan bir kapasiteye sahip olduğunu öne sürer. İletişimsel eylem, yaşam dünyasının içerisinde söz aracılığıyla kurulan, insanların anlaşmalarını tesis eden bir *iletişimsel akla* dayanır. Bu yönüyle iletişimsel akıl a priori değil, yaşam dünyası içerisinde ve aracılığıyla kurulan bir evrensellik taşıır. İletişimsel eylem ve akıl kavramsallaştırmalarıyla Habermas, intersubjektif özne temelinde Kant'ın vurguladığı evrensellik ve kamusalılık kavramına bir vurgu yapar; fakat Kant'ın gerek özne gerekse öznelerarasılık ve kamusalılık kavramsallaştırmalarının öznel, monolojik ve tahakkümcü yapıda olduğunu belirtir. Habermas'a göre sorun, özne felsefesi paradigmasındaki rasyonalite kavrayışındadır. Bu nedenle Kant, aklın özgürleşim potansiyelini ortaya çıkarmada başarısızdır; çünkü Kant da aşmaya çalıştığı modern özne ve bilinç felsefelerinin içerdiği tahakkümcü akıl anlayışından tam olarak kurtulamamıştır.

Habermas'ın deyişyle, “modernitenin ilkesi olarak özgürlük, özne felsefesinin temel kavramları aracılığıyla gerçekten kavranamaz. Moral ve estetik anlamda özgürlüğü (öz-belirlenim ve kendini-gerçekleştirme) bilinç felsefesi araçlarıyla kavramaya yönelen tüm girişimler, gerçekten amaçladıkları şeyin ironik bir tersine çevrilişi ile karşılaşılır” (Dews, 1999: 86). Özne felsefesi, Habermas'ın ifadesiyle, “nesne' deyince var olan olarak temsil edilebilecek her şeyi anlar, özne deyince ise, ilk olarak, dünyadaki bu tür kendiliklerle nesneleştirici bir tutum içinde ilişkiye girme ve onlar üzerinde kuramsal ya da pratik kontrol kazanma kapasitelerini anlar” (Habermas, 1985: 387). Dolayısıyla özne felsefesi modelinde “özne, nesnelere ya onları oldukları gibi temsil etmek ya da olmaları gerektiği gibi üretmekle ilgilidir” (Habermas, 1985: 387). Habermas, söz konusu bilişsel ve araçsal rasyonalite türünün, yani özne veya bilinç felsefelerinin özgürlüğü kavrayabilecek bir rasyonalite kuramının temellendirilmesinde başarısız olmaya mahkûm olduğunu düşünür. Buna bağlı olarak Habermas, rasyonelliğin doğasının, öznelerarasılığın yapısından, yani her konuşma eyleminin ön-kabullerinden, gündelik söylemin içerdiği, akılcı bir biçimde güdülenen anlaşmaya varma isteği düşüncesinden çıkarsanması gerektiğini öne sürer. Bu yüzden Habermas için iletişimsel aklı mümkün kılan şey, “etkileşimleri birlikte kuran ve yaşam biçimlerine şekil veren dilsel bir ortamdır. Bu rasyonalite, karşılıklı anlaşmanın dilsel telosunda çizilir ve hem ona olanak veren hem de onu sınırlayan koşullar toplamına biçim verir” (Habermas, 1988: 4). Bu andan itibaren Habermas, özneler arasında paylaşılan bozulmamış diyalojik bir iletişime ve normativiteye işaret eder. Dolayısıyla bilinç felsefesinden dil felsefesine geçişin zorunlu olduğunu iddia eden Habermas'a göre, ancak “dile dönüş”, bizi özne felsefesinin özü gereği ‘monolojik’ olan perspektifinden kurtarabilir. Habermas, özü gereği diyalojik olan iletişimsel eylem üzerine dayanan yeni kuramının, artık bilinç felsefesi paradigmasının sebep olduğu sınırlılıklar, belirsizlikler ve çözümsüzlüklerden kurtulabileceğini iddia eder.

Habermas'ın vurguladığı şekliyle özne veya bilinç felsefesinden dil felsefesine doğru söz konusu dönüşüm, Habermas'ın Kant'ın felsefesinde değerli gördüğü fakat aynı zamanda eleştirdiği bazı noktaların vurgulanmasını gerektirir. Zira Habermas, özne felsefesinin monolojik perspektife sahip olduğuna dair çözümlemesini, Kant'ın öznelarasılık kavrayışının dayanak noktası olan *evrensellik ölçütü*'nü, yani "aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını isteyebileceğin maksime göre eyle"mi (Kant, 1997b: 4: 436) buyuran kategorik imperatif'in saf akılsal ve öznel karakterini eleştirerek somutlaştırır. Kant için geçerli bir moral normun evrenselliği, rasyonel öge (kategorik imperatif) tarafından evrensel şekilde sürekli olarak test edilir olmasıydı. Böylece geçerli ahlaksal yasa, tüm rasyonel aktörlere uygulanma imkânına sahipti. Nitekim Kant için,

(...) maddi belirleme nedeni özne tarafından yalnızca deneysel olarak bilinebildiği için, ödeve bir yasa olarak bakmak imkânsızdır; zira yasa nesnel olduğundan, her durumda ve tüm akıl sahibi varlıklar için istemeyi belirleyen aynı nedeni içermelidir (Kant, 1997 a: 5:25).

Habermas için ise geçerli bir ahlaksal yasanın evrenselliği, herkesin onun üzerinde anlaşmayı kabul edip etmemesiyle test edilir. Habermas'ın formüle ettiği biçimde bir argümanın geçerlilik iddiasına sahip olabilmesinin koşulu, bu argümanın kişisel olandan toplumsal perspektife ya da monolojikten diyalojik olana geçmesidir.

Kant, teorik ve pratik felsefesinde özneler arası dolayımın imkanının koşulları olarak okunabilecek saf akılsal ve formel genelleşebilirlik-evrenselleşebilirlik ilkesinin pek çok formülasyonunu sunmaktadır. Bu formülasyonlar, *Saf Aklın Eleştirisi*'nde *transandantal ben*, *aklın mahkemesi*¹ ve *aklın polemik kullanımı*² kavramlarıyla görünüşe çıkar. Söz konusu kavramsallaştırmalar, teorik alanda bilgi iddialarının öznel tasarımı etkinliğinin dışına çıkıp diğer özneler üzerinde herhangi bir tahakküm kurmasına imkân vermeden, aynı zamanda iddiaların geçerliliğinin evrenselleşebilirliğini denetleyen saf akılsal uğrakları ifade etmekteydi. Bu uğraklar, Kant'ın akla dair yaşanan güven eksikliğinin motive ettiği aklın kendisini aşan ve kendisine dışsal öğelerden kurtulması için öğelerinin yeniden değerlendirilmesi çabasının sonucunda ulaşılacak bir saf akıl kavramına dayanmaktaydı. Bu bağlamda, Kant,

1 Kant, öznelerin yargılarının, talep ve eylemlerinin çatışmaları esnasında bu çatışmaların çözümünü için hem öz-eleştirisinin hem de öznelerin birbirlerini denetlemesinin gerektiğini *aklın mahkemesi* metaforuyla verir. Böylece Kant, otonom akla sahip insanlar arasındaki tartışmaları yönlendirebilecek ve insanların gerek öz-eleştirisini gerekse diğerlerinin aklı kullanmalarını ve yargıda bulunmalarını düzenleyecek ve yargılayacak bir dolayımın imkânına işaret eder: "Saf aklın eleştirisi, saf aklın tüm çatışmalarının gerçek mahkemesi olarak görülebilir; (...) genel olarak aklın haklarını ilk kuruluş ilkelerine uygun biçimde belirlemeye ve yargılamaya yönelir. (...) Tüm kararlarına kendi kuruluşunun temel ilkeleri ışığında, kimsenin sorgulayamadığı otoritesinde ulaşan eleştiri, tartışmalarımızın sadece benimsemiş *hukuksal eylem* (*legal action*) metoduyla yürütülmesi zorunluluğunu içeren yasal bir düzenin barışını sağlar" (Kant, 1965: A 751).

2 Kant'ın söz konusu kavramsallaştırmaları sırasıyla *Saf Aklın Eleştirisi*'nin "transandantal dedüksiyon", ve "transandantal yöntem öğretisi"nde ayrıntılı biçimde serimlenmiştir. (Kant, 1965).

özneler arası dolayımın teorik akıldaki tesisinin imkânı olarak okunabilecek *Transandantal Ben* kavrayışını sunmuştur. Nitekim, Kant, *tamalğının transandantal birliği*³ ile doğaya dair tasarımlarının özneye “düşünüyorum” ifadesine imkân verdiğini ve tasarımların sahibi olarak öznenin varolan bir *ben* tasarımına ulaştığını belirtir (Kant: 1965: B132). Yani *tamalğının transandantal birliği*, tasarımlar çokluğunun tümüyle bir öz-bilince ait olmasını ifade eder. Yine Kant, diğer tasarımlar sahiplerinin de bu dolayımından geçerek kendi öz-bilinçlerine ulaştıklarını söyler. Daha sonra bu Ben, kendisi gibi öz-bilinçlerine sahip olan diğer öznelere olması gerektiğinden hareketle kendinde Ben’lerin var olduklarının farkına varır. Bu, Kant’ın *Saf Akılın Eleştirisi*’nde öznelarasılığın imkânına işaret eden *Transandantal Ben* uğrağıdır. Fakat Habermas, Kant’ın bu Ben anlayışının kendi kendine işlediğini ve diğerleriyle ilişkiye giremeyeceğini iddia eder. Bu bağlamda Habermas, *Transandantal Ben*’i, özne felsefelerinin vurguladığı gibi, kendinden çıkararak nesneyi tasarımlaması şeklinde işlediği yönünde eleştirir.

Kant’ın formülasyonu, Habermas’ın özne felsefeleri eleştirisi içerisinde dâhil olmaktan kurtulamaz. Habermas’a göre “Kant’ın transandantal bilincinin tikelliği, empirik Ben’in çokluğu arasında a priori biçimde bir kavramayı oluşturur; onların düzeni önceden kurulmuştur” (Habermas, 1993: 326). Habermas’ın söylem etiği ise özneler arası kamusal söylemin sonucu olarak ilgilerin genelleşebilirliğine ilişkin paylaşılan bilgiyi, ilgiyi ve eğilimleri dikkate almayı tercih eder. Habermas, normatif hakkaniyet ve moral eylem iddialarının bir *hakikat iddiası* olarak değil, onun bir örneği olan bir *geçerlilik iddiası* olarak görülmesi gerektiği fikrindedir. Geçerlilik iddiaları birer hakikat iddiası olmaktan çıkmak koşuluyla ancak bilişsel, normatif ve estetik geçerlilik iddialarının çokluğunda sağlanacak bir anlama etkinliğinin tesisine yönelik pratik alandaki bir öznelarasılığın imkânının koşulları olabilir.

Kant’ın pratik felsefesinde de tarafsızlık, genellik ve ahlaksallık, bireysel ve tikelin akla (a priori, saf akılsal, kategorik imperatife) başvurusu ve eğilimlerin reddiyle gerçekleşiyordu. “Aynı zamanda evrensel bir yasa olarak kabul edilebilecek bir maksime göre eyle” formülü, ilk olarak öznel ilkelere açısından eylemler üzerine düşünmeyi buyurmaktaydı ve sadece bu yolla eylem ilkesinin aynı zamanda nesnel biçimde kabul edilip edilmeyeceği bilinebilirdi. Zira “akıl, ilkeyi aynı zamanda verili bir evrensel yasa olarak düşündüğünde verili bir evrensel yasa gibi tanımlar” (Kant, 1991: 225). Böylece içsel ahlak yasası, kategorik imperatifin düzenleyici, denetleyici ve evrenselleştirici formülünün sonucu olarak, ödev kavramında belirginleşir. Ödev, kategorik imperatifin evrenselleşebilirlik testinden geçen evrensel, otonom, koşulsuz-sınırsız iyiyi içeren saf, iyi isteği taşır. Habermas’a göre ise, tarafsız-

3 “Tamalğının transandantal birliği”, “ben” bilincinin tüm tasarımlar süresince var olduğu ve her türlü bilgiyi mümkün kıldığı için bir birlik olarak algılanır. Kant’a göre bu, sezginin verdiği tasarımlar çokluğunun tümüyle bir öz-bilince ait olmasını ifade eder; eğer öyle olmasaydı tasarımlar özneye ait olmazdı” (Bkz. Kant, 1965: B132).

lık ve genellik, tikel eğilimlerin ve öznel eylem maksimlerinin evrenselliğinin denetlenmesi için saf akla bireysel başvuruya değil, eğilimlerin, öznel maksimlerin dil dolayımıyla diyalojik olarak anlaşmaya motive olmuş biçimde tartışılması sonucunda tesis edilebilir. Bu bağlamda Habermas için sadece bireylerin eğilim ve maksimlerinin karşılaşmasını mümkün kılacak *söylem ilkesi* ile söz konusu test yapılabilir. Habermas'a göre bir birey, bir kimlik veya ahlaksal kişiliği yalnız başına ne geliştirebilir ne de sürdürebilir. Habermas'ın belirttiği gibi insanlar yalnızca toplumsallık aracılığıyla bireyleşen, bireysel ilgi, iddia ve argümanlarını dolayına sokabilen yaratıklardır.

Habermas'ta Özenelerarasılık, Kamusalılık ve Demokrasi

Habermas maksim ve eğilimlerin kontrolüne dayanan Kantçı yoruma katılsa da pratik alanda ilgilerin zorunlu olarak tikel oldukları görüşüne katılmaz. Habermas'a göre, aslında bir ahlaksal norm, paylaşılan bir ilgiyi ifade ettiğinden dolayı geçerliliğe sahip olabilir. Tartışmayı ve çatışmayı gerektirdiği için söylem ilkesi, ifade edilen ahlaksal norma genel ilgi biçimini vermeyi ve onu keşfetmeyi gerektirir. Bu yüzden söylem, ilgilerin çatışmasından meydana gelir ve amacı budur. Zira Habermas'a göre söylem, içerisinde kişilerin aralarında girdikleri bir ilişkiyi, paylaşımı, karşılıklı etkileşimi içeren bir süreç olarak toplumsal bir edimi ifade eder. Habermas'ın betimlemesiyle kişiler,

nesnel dünyada bir şey hakkında anlaştıkları ve aynı dünya ilişkisini üstlendikleri ölçüde, kişilerarası bir ilişkiye girerler. Birbirlerine bu edimsel yaklaşımla, özneler arasında paylaşılan bir yaşam dünyasının zemininde, aynı zamanda birlikte iletişimsel deneyim yaparlar. Diğerrinin ne dediğini veya demek istediğini anlarlar. Karşılarındakinin bilgilerinden ve itirazlarından öğrenir ve dokundurma veya susmalardan, çarpık ifadelerden, imalardan vs. ders çıkarırlar” (Habermas, 2009: 43).

Böyle bir iletişim sürecinin mümkün olabilmesinin koşulu, kişilerin kendi günlük yaşamlarınca şekillenen ve oradan gelen pragmatik ilgi, çıkar ve iddialara sahip olmalarıdır. Habermas'ın sözleriyle, konuşma ve eyleme yetisine sahip öznelerin,

birbirleriyle iletişim içinde anlaşmak veya pratikte 'bir şeyle' uğraşırken başarılı olmak istiyorlarsa, ortak yaşama dünyalarının ufkundan, nesnel dünyadaki 'bir şeye' atıfta bulunabilmelidirler. İster olgular üzerine iletişimde, isterse kişilerle ve nesnelere pratik uğraşı içinde bir şeye atıfta bulunabilmek için,-herkes kendi başına bütün diğerleriyle uzlaşma içinde-, pragmatik bir önvaryayımdan yola çıkabilmelidir (Habermas, 2009: 33).

Bu noktada Habermas'ın tezi, Kantçı ahlak felsefesinde daha önce Hegel tarafından da eksikliği eleştirilen bir kavramı işin içine sokar. Hegel'in “*ihityaçlar sistemi*” olarak sivil toplum yorumu, teorik düzeyde zaten sivil toplum-

daki karşılıklılığı, çatışmayı ve diyalektiği vurgulamıştır. Bir ihtiyaçlar sisteme ve toplumsal yaşama referansı olmadan türetilen soyut bir ahlaksallık düşüncesi Hegel için eksiklik barındırır:

Yalnızca ahlaksal bakış açısı, etik sistem kavramına geçiş yapmazsa, bu felsefi kazanç, formalizmin boşluğuna indirgenir ve ahlakbilimi, ödev adına ödevle ilişkin sadece bir retoriğe dönüşür. Böyle bir duruştan ödevlere ilişkin doğal bir söylem türetilemez. (...) Daha ayrıntılı Kantçı açıklama, aslında evrensel bir kural olarak sunulacak bir eylemin uygunluğu koşulunun daha somut bir kavramını içerir; fakat gerçekte uyum eksikliğinden veya formel özdeşlikten başka bir ilke içermez (Hegel, 2001:135).

Habermas, Hegel'in Kant'ın pratik felsefesine itirazlarını⁴ dikkate alarak, Kantçı etiğin, ödev-eğilim, maksim-yasa arasındaki boşluğu kapatma işlemiyle *yaşam dünyası* kavramını etkinleştirerek, Kantçı otonomi kavramsallaştırmasını bireysel alandan toplumsal alana taşır. Zira Kant *Saf Aklın Eleştirisi*'nde, otonomiye, *aklın disiplini* bağlamında aklın kendisini aşan ve kendisine dışsal öğelere dair sorular sormasını sağlayarak tesis etmeye çalışırken, her türlü bilgi iddiasının evrenselliği için özneler arası dolayım ile onaylanmamış tikel, tahakkümcü eğilimlerin uzaklaştırılması yoluna başvurmuştu:

Aklın saf kavramlara uygun biçimde transandantal kullanımı söz konusu olduğunda, onun mümkün deneyimin dar sınırlarının ötesine uzanma eğilimini engelleyecek, onu aşırılık ve hataya karşı koruyacak disipline öyle çok ihtiyacı vardır ki saf aklın tüm felsefesinin bu kesin olumsuz yararından başka hiçbir yararı yoktur. Belirli hatalardan eleştiri yoluyla ve onların nedenlerinin eleştirisi yoluyla kurtulabilir” (Kant, 1965: A711).

Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi'nde ve *Pratik Aklın Eleştirisi*'nde ise otonomi, her türlü içerik, ilgi, eğilim ve çıkardan bağımsız eylem ilkesi arayışında tesis edilebilirdi ki, bu yolla ancak ahlaksal fail evrensel eylem yasasını kurabilir, aynı zamanda da saf akılsal ve evrensel karakterinden dolayı bu yasaya uymak zorunda kalırdı. Bu bağlamda otonomi hem eğilim, ilgi ve çıkarlardan sıyrılmış özerkliği, hem de bu sayede evrensel, akılsal ilkelere göre eylemeyi zorlayan bir otoriteyi ifade etmekteydi. Özellikle pratik alanda otonomi, Kant için içerikli eğilim, ilgi ve çıkarlardan soyutlanan bir özerkliği ve bu sayede evrenselliği ve meşruiyeti sağlanabilen bir otoriteye işaret etmekteydi. Habermas ise Kant'ın maksim-yasa ve ödev-eğilim arasında tesis ettiği kategorik ayrımı eleştirirken,

4 Hegel'e göre Kant'ın evrensellik ilkesi soyut ve boştur (Hegel, 2010:46). Evrensellik ilkesi, içerisinde bireyselliği barındırmayan bir evrensellik, soyut, içeriksiz ve boş bir evrenselliktir. Hegel, Kantçı evrensellik eleştirisinden yola çıkarak Ben'in dünya veya nesne ve diğer Benler ile ilişkisi sorununu bir özbilinç sorunu olarak ortaya koyarak, Kant'ın dış dünyanın bilgisine eşlik eden Ben veya bilinç kavramsallaştırmasının hem özneler arası ilişkiyi, hem de bu ilişkinin tarihsel ve toplumsal temellerini anlayamadığını iddia eder.

ödevi ve özgür iradeyi içeren düşünülür alan ve öznel motivasyonları politik ve toplumsal kurumları ve eğilimleri içeren fenomenal alan arasındaki Kant'ın dikotomisini bırakır. (...) Kant'ın akılsal ve empirik arasında kapatılmayan uçurum dediği şey, söylem etiğinde kendisini olgu karşıtı varsayımların olgusal zorlaması olarak sadece günlük iletişimde ifşa ederek bir gerilim haline gelir (Habermas, 1993: 326).

Diğer taraftan Habermas, Kant'ın bireyin eylem maksimlerini test ettiğini iddia ettiği monolojik yaklaşımını reddederken, söylem etiğinin özneler arası hazır kamusal söylemin sonucu olarak çıkarların genelleşebilirliğine ilişkin paylaşılan bilgiyi görmeyi tercih ettiğini belirtir. Buna bağlı olarak “söylem etiği, maksimlerin evrenselliğinin yargılanması ve test edilmesinde bireylerin iddia ettikleri eylem biçimi veya ilkesinin ifade ettiği “olması gereken”in etkililiğinin basitçe deneyimin bir ögesi olduğunu iddia eder” (Habermas, 1993: 326). Dolayısıyla meydana gelen eylemin çatışmaları ahlaksal biçimde yargılanır ve uzlaşımsal biçimde günlük yaşamdan çıkararak çözümlenir. Kant'ın yüklediğinin aksine, “tartışmadaki katılımcılar olarak aktörler ya da maksimler bir testi olarak akıl, bu çatışmaları bulur, onları yaratmaz” (Habermas, 1993: 328).

Habermas'ın *yaşam dünyası* kavramını ve bireylerin yaşam dünyasından getirdikleri pragmatik önvarsayımlarının geçerlilik iddialarına yönelen bir tartışmada otonomi ise sadece bireyin kendi kurallarını koyup onlara uyması değil, aynı zamanda otonom bireylerin bu kurallar üzerinde anlaşmaya yönelmesidir. Habermas'a göre taraflar, her biri pragmatik ilgi ve iddialara sahip otonom birer özne olarak sadece karşılaşmazlar, bu karşılaşmada ilgiler de tekrar yorumlanır. Habermas buna *iletişimsel rasyonalizasyon* adını verir. Tarafların yorumlarına ilişkin bu iletişimsel rasyonalizasyon, Habermas için otonominin merkezidir. Otonomi, böylece eğilimlere baskıyı veya yaşam dünyasını görmezden gelmeyi değil, yaşam dünyasında biçimlenen eğilim ve ilgilere sahip olan öznelerin bozulmamış iletişime girmeleri veya onları bozulmamış iletişim boyunca biçimlendirmeyi gerektirir. Böylece Habermas'a göre otonomi toplumsal olduğu kadar bireysel bir başarıdır. Bu bağlamda rasyonelleşmiş bir yaşam dünyası, ancak artan sayıda toplumsal etkileşim alanlarının sorgulanmamış geleneğin güdümünden kurtulması ve bilinçli anlaşma aracılığıyla gerçekleştirilen koordinasyona açılmasıyla ortaya çıkar. Yaşam dünyasının sağladığı anlaşma zemini, aynı zamanda eleştirel düşünüm ve muhtemel anlaşmazlıkların da mümkün olmasını sağlayan bir koşul olarak karşımıza çıkar. Her bir failin eleştirel kapasiteleri “sürekli devam eden yaşam-dünyası üretimine” giderek daha fazla katılır ve bu eleştireliliğin artışı, toplumsal eylemlerin rasyonel yönelimlerinin, mesela belirsiz otorite kaynaklarına dayanan normatif talimatlar tarafından gittikçe daha az yönetilmesine yol açacak bir şekilde artışına tekabül eder. Bu yönüyle iletişimsel rasyonalizasyon ve yaşam dünyasının rasyonalizasyonu, eleştirel etkinliğin

artışıyla aslında Kant'ın Aydınlanma'nın mottosu olarak koyduğu *aklını kullanma cesaretini göster!* (Kant, 1983: 213-214) çağrısında dile gelen biçimde otonominin tesisine vurgu yapar. Rasyonelleşen yaşam dünyasının yapıları, anlaşmanın öznelarasılığının biçimlerini belirler ve böylece iletişimsel eylem için –içinde eyleyenlerin yeni deneyimlerini yaşam dünyası kanılarıyla bağdaştırmak için kullandıkları- genel bir çerçeve sağlar. Yaşam dünyası böylelikle toplumsal bölünmelere, anlamların parçalanmalarına direnç gösterir ve anlaşmazlıkların üstesinden gelmek için bir dayanak noktası olarak işlev görür.

Habermas'ın teorisinde Kant'ın içeriksizleştirerek yasa haline getirdiği ve öznel arası kamusal alanın tesisinin imkânının koşulları olarak görülen “evrensel yasa nedir?” sorusu, iletişimsel rasyonalizasyon, iletişimsel eylem ve otonomi kavramlarına yapılan toplumsal ve diyalojik vurguyla a priori karakterini kaybeder ve tikellikler arasından evrensel yasaya ulaşma imkânının ne olduğu sorusuna dönüşür. Yani Kantçı “ne yapabilirim?” sorusu, “nasıl anlaşabiliriz?” sorusuna dönüşür (Keul, 2002: 261). Aynı şekilde Habermas'a göre, öznel biçimde merkeze yerleşmiş aklın solipsizmi, iletişimsel aklın öznel arası yapısında çözülebilir. Böylece “Kant'ta transandantal öznenin “ben düşünüyorum” ifadesi ile imkânını bulan öznelarasılık, Habermas'ta “iddia ediyorum” ifadesinde imkân bulur” (Keul, 2002: 261). Bu anlamda Habermas, içeriklerin bulunduğu ortamdan evrensel yasaya ulaşma açısından gelecekte kurulacak anlaşmanın imkânının şimdideki koşullarını, ortak akılsal ilkelelerin tesis edileceği bir kamusal alanı vurgular. Dolayısıyla Habermas, Kant'ın akılsallığın intersubjektif özne temelinde kurduğu kamusal alan analizini eleştirerek ve onun eksiklerini vurgulayarak, bu akılsallığın yasallık-meşruiyet geriliminin çözümüne dair potansiyelleri araştırır. Bu bağlamda normatif bir kavram olarak meşruiyetin tesis edileceği bir kamusal alan kavramına ve öznel arası paylaşılan bir normativiteye vurgu yapar.

Kamusallık ve kamusal alan kavramlarını Habermas hukuk teorisi içerisinde değerlendirmektedir. Ona göre kamusal alan, katılımcıların bakış açılarını, politik yasa yapıcı yöneticileri veya özel yasal kişi ve yurttaşların rollerini kapsamalıdır. Zira “Habermas'a göre, yasaların meşruiyeti sorunları gibi hukuksal sorunlar, ahlaksal ve politik sorunlardır ve müzakereci bir demokrasi ve kamusal alan kavramları temelinde politik felsefe içerisinde ele alınmalıdır” (Satici, 2019: 721). Etkin ve işlevsel bir kamusal alanın kurumsallaşabilmesi koşuluyla bireylerin yargıları, eleştirileri ve katılımları pratik, hukuksal ve politik olarak görünür olabilir. Nitekim kamusal alan,

adaletle ilişkin normatif meseleler ile iyi yaşama ilişkin değer meseleleri arasındaki ayrımdır. (...) Bu ayırım, ne temel doğal bir hakka dayanır ne de öncelikli iyilerin teminat altına alınmasına referansla gerçekleşir. Bundan ziyade, ihtiyaçlara ilişkin iletişimsel yorum ve söylemsel tartışma süreci içerisinde tüm ilgili olanlarca geçerliliği tanınan o ilgi

ve ihtiyaçların tatmini, iyi yaşama ilişkin tikel kavrayışların peşinden koşmanın üzerindedir. Aynı zamanda pratik söylemde etkili bir katılım için gerekli olan genel toplumsal koşullar, tüm bireylerin sahip oldukları meşruiyet iddiasına ilişkin adalet ve hak meselesi olarak görülür (Baynes, 1992:7).

Bu yanıyla Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*'nde modernliğin kökenlerini ve modern kamusal alan kavramsallaştırmalarının özgürleşimci görünümünü, içinde yaşadığımız çağda kendisini gösteren baskıcı bir gerileme sürecinin çözümlemesini yaparken, değerli bir dayanak noktası olarak ortaya koymuştur (Habermas, 1997: 359). Eserinde Habermas, önceki zor kullanma ve yasa yapma güçlerini frenleyerek, özel ilgilerin söylemsel dönüşümünü, müzakereyi ve kamusal tartışma ortamını sağlayarak devlet ve toplum arasında aracılık eden bir alan sunduğunu vurguladığı burjuva kamusal alanının ortaya çıkışını takip eder (Habermas, 1997: 96). Liberal kapitalizmin toplumsal ve ekonomik koşullarında kök salan burjuva kamusal alanı olarak Habermas, on sekizinci yüzyılda devletin mutlak gücüne karşı ortaya çıkan özel kulüpler, topluluklar, yazın toplulukları, basımevleri, dergi ve gazeteler gibi sosyo-kültürel kurumları işaret eder:

Ortaya yeni çıkan burjuvazi, mutlaki devletin gizli-saklı ve bürokratik pratikleriyle çarpışma süreci içinde giderek kralın iktidarının yalnızca halkın önünde temsil edilmesine dayanan bir kamusal alan yerine, devlet otoritesinin halk tarafından bilgili ve eleştirel tartışma aracılığıyla kamusal olarak denetlendiği bir kamusal alan oluşturdu (Mc Carthy, 2004: 91).

Bütün olarak ele alındığında Habermas bu kurumları, çeşitli anayasal hak ve özgürlüklerin yasalaşması yoluyla kısmen korunan kişilerin oluşturdukları, sorunları tespit eden, işaret eden aynı zamanda onlara çözüm öneren kamusal alanlar olarak serimler (Habermas, 1997: 359). Bu yüzden Habermas, bir yandan on sekizinci yüzyılda karşılaşılan modern kurumları incelenirken diğer yandan da bu kurumların karakterinin özgürleşimci ve toplumsal bir kamusal alanın tanımlanmasındaki katkılarını vurgular.

Betimlendiği gibi Kant, yasanın kaynağının pratik akıl olduğunu düşünmenin yasayla öznel ve tek başına transandantal dedüksiyon süreçleriyle ilişkili biçimde ilgilenmek olduğu şeklinde eleştirilmiştir. Formel ve ahlaksal analizle meşruiyetin koşullarını tesis ederken Kant, özellikle de Hegel tarafından meşruiyetin biçimlenmesinde zorunlu ve toplumsal bağlamları dışta bırakarak özgürlüğün gerçekleşmesine ilişkin açıklamada başarısız olmakla itham edilmişti. Habermas da Kant'a yönelik eleştirisinde Kantçı ahlak kavramsallaştırmasının en yüksek düzeyde soyutlanmış bir hukuksal devlet için geçerli yasaları temellendiren iradelerin birliğinin akılsal formlarını sunarak, pozitif-zorunlu yasaları ve hak ve özgürlükleri birleştirememekle eleştirir. Bütün olarak Kantçı ahlak düşüncesi, Habermas'a göre, hukuksal kurulumdaki özgür katılım öğelerini ortaya koymakta başarısızdır.

Kant'ın pratik aklın yasası olarak sunduğu *kategorik imperatif*'i, eylemlerin öznel belirleyici ilkeleri olarak tanımladığı maksimlerin genel bir yasa özelliği taşıyıp taşımadığının bir testi olarak değerlendiren Habermas, kategorik imperatifin, maksimlerin evrenselliğinin bir denetleyicisi ve ölçütü olduğunu belirtir. Fakat Habermas, kategorik imperatif'in oldukça "yorucu ve monolojik bir test" (Habermas, 1995: 110). olduğunu, dahası kategorik imperatif'in *Transandantal Ben* bilincine bağlı olmakla öznelarasılık bir yana, özneyi bile kuramadığını düşünür. Dolayısıyla Habermas, kategorik imperatif'in otonomi, meşruiyet ve toplumsal-ideolojik çoğulculuğu hesaba katmadığını belirterek bu ilkenin en önemli sorununun yaşam dünyasını içermemesi olduğunu söyler. Habermas, kategorik imperatif yerine, Kantçı özneler arasılık kavramını koruyarak, her dünya görüşü ve ideolojik iddianın, dolayısıyla ideolojik çoğulculuğun *de facto* kabul edildiği, eşit ve özgür ifade ve dolayına imkân sağlayan bir söylem etiği ve iletişimsel eylem kuramı ortaya koyar.

Habermas, hukuku, politikayı ve onların meşruiyetlerini söz konusu söylem etiği ve iletişimsel eyleme dayandıracaktır. O, normatif bir demokrasi teorisinin de temel kavramının, yurttaşların hukuksal ve siyasi meşruiyete ilişkin kanaatlerini, iradesini ve tanımını müzakereden çıkarabilecekleri iletişimin koşullarını oluşturan kamusal alan olduğunu vurgular. Habermas'a göre, "meşruluğun kaynağı, bireylerin önceden belirlenmiş iradesi değildir; daha ziyade bu iradenin oluşması, yani bizzat müzakere edilme sürecidir (...) Meşru karar, genelin iradesini temsil etmez, ancak genelin müzakeresinden ortaya çıkan bir karardır" (Habermas, 1997:43). Müzakereci demokrasi modeli de Habermas'ın elinde, kamusal alan betimlemesinde içerilen bireysel-kolektif haklar ve siyasal otonomi bağlamları içerisinde prosedürel demokratik bir hak sisteminin olanağı olarak tanımlanmıştır (Satici, 2023:173). Habermas'a göre müzakereci demokrasinin kurumsallaşmasında merkezi olan, söylemin kurumsallaşmasıdır. Bu yüzden müzakereci demokrasi sadece hükümet vb. seçimlerini yani oy verme işlemini tek başına nihai politik eylemler olarak tanımlamayı yeterli görmez. Çünkü söz konusu prosedürlerde içerilen aleniyet veya kamusal ilkesi her an çoğunluğun kararını veya tercihini meşrulaştırma ve diğerleri üzerinde bir baskıya dönüşme potansiyelini taşımaktadır:

Bu aleniyet, tüketici davranışlarını etkilemenin ötesinde, siyasal bir baskıya da yarar. Çünkü gerektiğinde plebisiter biçimde tanımlanmış bir desteğe çevrilebilecek, telaffuz edilmemiş bir tasvibe amadelik potansiyelini seferber eder. Böylelikle yeni kamusalılık, burjuva kamusuyla, ancak onun meşrulaştırıcı kurumsal biçimleri devrede olduğu ölçüde ilintili kalır; gösterisel aleniyet de ancak potansiyel seçmen tercihlerinden müteşekkil bir sermayeyi inanılır kılabildiği veya sahiden tahsil ettirebildiği ölçüde siyasal etkililik kazanır. "Tahsilatın" yapılması ise partilerin işidir artık (Habermas, 1997: 337)

Nihayetinde “Habermas’ın demokratikleşme üzerine ilgisi, demokratik bir toplumun çekirdeği ve bireysel kendini geliştirmenin temel bir ögesi olarak politik katılım üzerine yaptığı vurguyla ilişkilidir” (Kellner, 2000: 3). Müzakereci model, bireyin yaşam dünyasından ve geçmişinden getirdiği tercihlerin politik sistemden soyut olduğunu kabul etmezken, tercihleri etkileyen veya onlara yön veren geniş ölçekli faktörleri, geçmiş seçimleri ve kültürü sisteme uyarlamaya çalışır. Bu nedenle Habermas’ın müzakereci demokrasi modeli, formel politik sistemin ötesine geçmeyi, kamusal alan dediği geniş ve karmaşık iletişim ağını zemin olarak görür.

Demokrasi teorisi açısından kamusal alan, ek olarak sorunlara ilişkin baskıyı arttırmalıdır, yani sadece sorunları keşfetmemeli ve tanımlamamalı, aynı zamanda ikna edici ve etkili biçimde onları tematize etmeli, onlara mümkün çözümler vermeli ve parlamenter yapılarca onlarla meşgul olunup ilgilenme yoluyla dramatize edilmelidir. O, “işaret edici” işlevinin yanında etkili bir sorunsallaştırma olmalıdır (Habermas, 1998: 359).

Sonuç

Nihayetinde Habermas’ın modernite, öznelilik, özneler arasılık, iletişimsel eylem, kamusalılık ve müzakereci demokrasi kavramsallaştırmaları, modernitenin felsefi söyleminin dayanaklarına dair eleştiriyi içerdiği kadar onun revizyonunu da içermektedir. Bu eleştiri-revizyon bağıntısını, Habermas’ın modern öznelerarasılık, kamusalılık ve demokrasiyi çağdaş koşullar içerisinde eleştiriyi de elden bırakmadan revize etme çabası olarak görmek mümkündür. Bu aksta Habermas’ın patolojilerinden kurtulmuş ve bir özgürleşim imkanını içeren modern kavram ve ilkelere yönelik yeniden tanımlama çabasında Kant’ın özne, evrensellik, öznelerarasılık ve kamusalılık ilkelerini ele aldığını görmekteyiz. Bu, iyi niyetli bir okumayla, Habermas’ın ortaya koyduğu Kant’a yönelik eleştirinin aynı zamanda Kant’a bir dönüş olarak da görülmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Bu dönüş sadece Kantçı ilke ve kavramları savunmanın aynı zamanda da sadece Kant’ın ve genel olarak modernitenin ilke ve kavramlarının reddinin tek başına günümüz sorunsallarını çözmekte yeterli olmadığını gösterir.

Sonuç olarak denebilir ki, Kant’tan Habermas’a modern ve çağdaş felsefi çabanın, özne, öznelerarasılık ve demokrasiyi pek çok alternatif temellere oturttuğu görülmektedir. Çağımızda da öngörülemeyen, değişen ve dönüşen özgürlük ve hak talepleri karşısında sabit, nesnel ve dinamikten yoksun olmayan, farklılıkları ve çoğulculuğu mümkün kılan bir demokrasi tam da bu farklılıklarla bir arada yaşamın koşullarını sorunsallaştırmak zorundadır. Tarihsel, çatışmalı ve bu nedenle dinamik biçimde tesis edilmiş olan kimliklerin biraradalığının ve insansal yaşamın düzenlenebilmesi sorunu, tahakküm ve şiddete başvurmadan ve yol açmadan çözümlenmelidir. Böyle bir çözüme yönelik Habermas’ın perspektifi, sorunun çözümünde halen tamamlanma-

mış bir proje olarak modernitenin içerdiği potansiyelleri görmek kadar Kant felsefesinin eleştiri dolayımıyla yeniden ele alınmasının içerdiği potansiyelleri görmenin de önemini hatırlatmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bernstein, Richard, J. (1985), *Introduction*, in *Habermas and Modernity*, ed. Richard, J. Bernstein, Polity Press, 1-32.
- Best, S.-Kellner, D. (1998), *Post Modern Teori-Eleştirel Soruşturmalar*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı.
- Dews P. (1999), “Communicative Paradigms and the Question of Subjectivity: Habermas, Mead and Lacan” *Habermas: A Critical Reader*, ed. Peter Dews, Oxford:Blackwell, 87-118.
- Habermas, J. (1998), *Between Facts and Norms*, trans. William Rehg, Massachusetts: The MIT Press.
- Habermas, J. (2009), “İletişimsel Eylem ve Aşkınısallıktan Koparılmış Akıl”, *Doğalcılık ve Din Arasında*, çev. Ali Nalbant, İstanbul: YKY, 27- 78.
- Habermas, J. (1997), *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora-Mithat Sançar, İstanbul: İletişim.
- Habermas, J. (1981), “Modernity versus Postmodernity”, *New German Critique*, No: 22, Winter, 3-24.
- Habermas, J. (1993), “Morality and Ethical Life: Does Hegel Critique of Kant Apply to Discourse Ethics?”, *Kant and Political Philosophy Contemporary Legacy*, edited by Ronald Beiner and William James Booth, Yale University Press, 320-336.
- Habermas J. (1995), “Reconciliation Through The Public Use Of Reason: Remarks On John Rawls’s Political Liberalism”, *Political Liberalism*, *The Jurnal Of Philosophy*, Volume 92, No.3, March, 109-131.
- Habermas, J. (1985), *The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*, trans. and. intro. Thomas McCharty, Beacon Press.
- Hegel, G. W. F. (2010), *Encyclopedia of the Philosophical Sciences in Basic Outline*, tran. and ed. Klaus Brinkmann and Daniel O. Dahlstrom, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegel, G.W.F. (2001), *Philosophy of Right*, trans. Dyde S.W., Kitchener, Batoche Books.
- Kant, I. (1983), “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Bir Cevap”, çev. ve der. Nejat Bozkurt, *Kant’ın Seçme Yazıları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kant, I. (1997 a), *Critique of Pratical Reason*, tran. Mary Gregor, New York: Cambridge Univ. Press.
- Kant, I. (1997 b), *Groundwork of The Metaphysics of Morals*, tran. and ed. Mary Gregor, New York: Cambridge Univ. Press.
- Kant, I. (1991), *The Metaphysics of Morals*, tran. Mary Gregor, New York: Cambridge University Press.
- Kellner, D. (2000), *Habermas, the Public Sphere, and Democracy: A Critical Intervention*, <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/kellner.html>, (erişim: 05.10.2023).

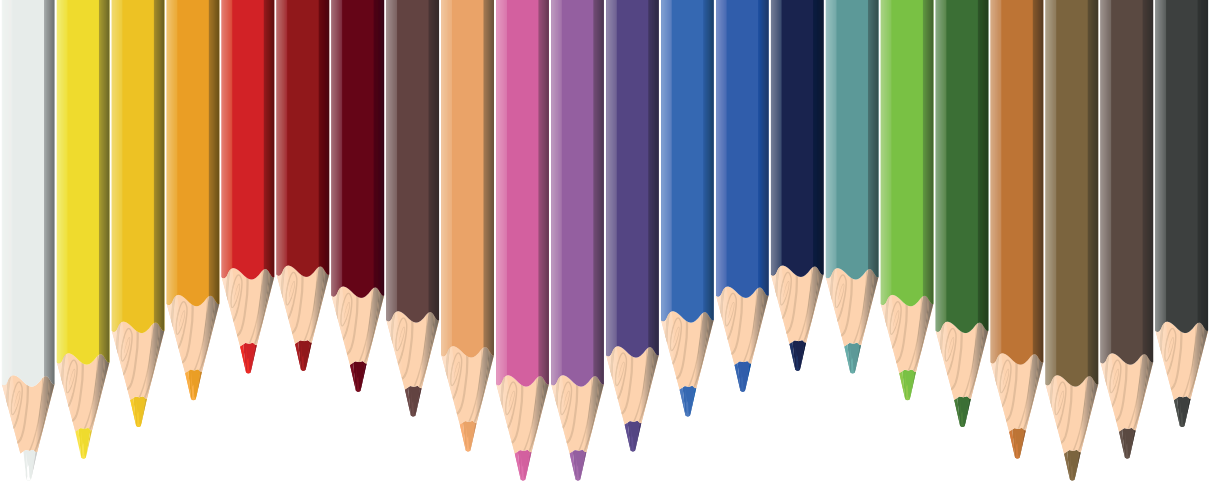
Kenneth, B. (1992), *The Normative Grounds of Social Criticism*, New York: State University of New York.

Keul, H. K. (2002), "Subjectivity and Intersubjectivity: Remarks on The Concept of Freedom in Kant and Habermas", *The Journal of Value Inquiry*, Vol. 36, 253-266.

McCarthy, T. (2004), "Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü'nün İngilizce Baskısına Giriş", *Kamusal Alan*, der. ve çev. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayınları, 91-93.

Satıcı, M. (2019), "Hukuk Felsefesine Neden İhtiyacımız Var?", *İnsan&İnsan*, yıl 6, sayı 21, 713-724.

Satıcı, M. (2023), "Meşruiyet, İktidar ve Demokrasi: Seyla Benhabib'in Müzakereci Demokrasi Modeli", *İktidar ve Demokrasi: Çağdaş Tartışmalar*, ed. Sibel Kiraz, Ankara: Nobel, 169-195.

Bölüm 9

PSİKOSOSYAL BAĞLAMDA ÖN YARGI VE AYRIMCILIĞIN SURİYELİ GÖÇMENLERE YANSIMALARI

Muharrem AKA¹

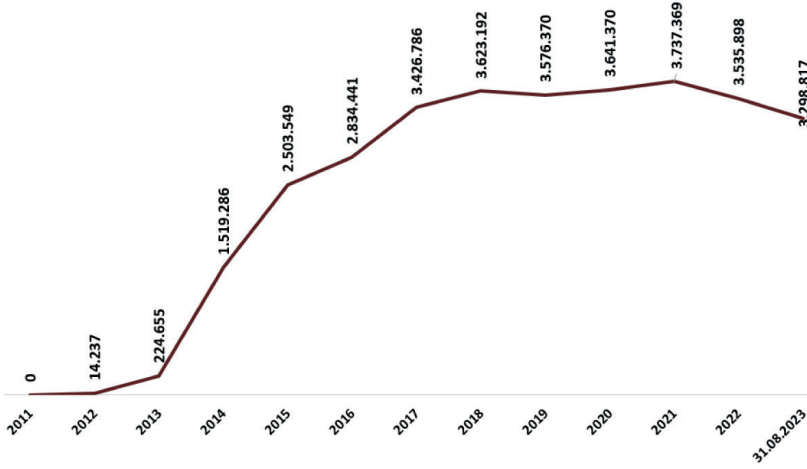
¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, muharrem.aka@kilis.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3195-8946>

GİRİŞ

Günümüzde farklı coğrafyalarda yaşanan savaş ve çatışmalar küresel göç hareketine hız kazandıran önemli faktörlerden biridir. Son yıllarda Türkiye'nin sınır komşusu olan ülkelerde yaşanan savaş ve çatışma ortamı Türkiye'yi sürekli göç alan bir ülke konumuna getirmiştir. Özellikle 2011 yılında başlayan Suriye'de ki iç savaş ile birlikte ülkede kitlesel bir göç hareketi başlamış, milyonlarca insanın yerinden olmasına sebep olmuştur. 6 milyondan fazla insanın yerinden olmasına neden olan bu iç savaş ile Türkiye, Lübnan, Ürdün başta olmak üzere birçok ülkeye sığınmacı akını olmuştur. Türkiye'ye gelen sığınmacıların yaklaşık 3.5 milyonun yarısından fazlası (%52) 18 yaşından küçük yaklaşık yarısı da (%47) kadınlardan oluşmaktadır. Sığınmacıların büyük çoğunluğu Türkiye-Suriye sınırındaki illere yerleşmiş olsalar da ülkenin genelinde yayıldığı gözlenmiştir. Zorunlu göç ile birlikte Türkiye ve Suriye halklarının ilişkileri farklılaşmış, iki halk arasında sosyal kültürel ve ekonomik boyutların olduğu ilişkiler ağı oluşmaya başlamıştır. Türkiye'deki mevcut birçok toplumsal soruna iki halk arasında yeni bağların oluşmasıyla yeni sorunlarında oluşmasına da neden olmuştur (*Göç ve Uyum Raporu*, 2018). Zorunlu göç mevcut eşitsizlikleri derinleştiren ve beraberinden yeni eşitsizlikler, çaresizlikler ve zorluklar yaratan bir olgudur. Yaşanılan yerdeki evin kaybı, savaşın oluşturduğu travmalar, göç edilen yerdeki koşulların yetersizliği, kamplarda ve kamp dışındaki güvenlik sorunları, ortak kullanılan alanların güvenli olmayışı göçmenlerin karşılaştıkları başlıca sorunlardır (Gönül, 2020).

Suriye'de yaşanan durumdan dolayı uzun bir müddet sınır kapılarını açık tutan Türkiye göçlerden kaynaklı bir krizi ve problemleri yönetmek zorunda kalmıştır. 2011 yılından beri sürekli göç alan Türkiye'deki Suriyeli göçmenlerin sayısını gösteren aşağıdaki grafik yıllara göre göçmen sayısını ve artış ve azalış oranını göstermektedir (goc.gov.tr, 2023).

YILLARA GÖRE GEÇİCİ KORUMA KAPSAMINDAKİ SURIYELİLER

*31.08.2023 tarihi itibarıyla

Türkiye’de yaşayan Suriyelilerin büyük çoğunluğu kampların dışında şehirlerde ikamet etmektedirler. Türkiye göç idaresinin 31.08.2023 tarihli verilerine geçici koruma altında kayıtlı Suriyeli sayısı 3.298.817 kişidir. Bu sayı içerisinde geçici barınma merkezi dışında bulunan Suriyeli sayısı 3.223.670 iken geçici barınma merkezinde kalanların sayısı ise 75.147’dir (goc.gov.tr, 2023). Resmi rakamlara göre Türkiye’de yaşayan Suriyelilerin büyük kısmının kamp dışında yaşadığını göstermektedir. Bu durumda Suriyeli göçmenlerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ile birlikte yaşadıklarını ve gündelik yaşamın çeşitli yönlerinde iletişim halinde olduklarını göstermektedir. Gündelik yaşamdaki bu iletişim her zaman uyum çerçevesinde olmayacağı, dışlayıcı düşüncelerin ve davranışların ortaya çıkarabileceği risklerin her zaman olabileceğini göstermektedir. Çünkü gelen Suriyeli göçmenler tüm Türkiye’ye dengeli bir şekilde dağılmamış farklı sosyal, ekonomik, istihdam, eğitim ve sağlık imkânlarına sahip illere yerleşmişlerdir. Haliyle bir ilde güvenlik sorunu oluşturan Suriyeliler başka bir ilde ekonomik katkılar sağlayabilmektedirler (Öztürkler & Türkmen, 2015).

AFAD’ın (2017) “Türkiye’deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması” çalışmasına göre Suriyelilerin % 21’inin sosyal hayata uyum sağlayamadıklarını %33’ünün kendilerini hala topluma ait hissetmediklerini belirtmişlerdir. Rapora göre Suriyelilerin uyum sağlamada engel olarak % 44 kültür, %29 ahlak, %18 dini yaşantı gibi farklılıkların etkili olduğunu belirtmişlerdir. Uyum sağlamada en önemli iki faktör olarak ise %60 savaşın yarattığı psikoloji ve %72 maddi yetersizlikler olarak belirlemişlerdir. Toplumsal yaşamla birlikte iç içe olan bu sorunlar her ne kadar göçün soruları olarak görülse de yerli

halkın ve göçmenlerin birlikte atacağı adımlar sorunun çözülmesinde etkili olabilecektir.

Uyum ile ilgili sorunları çözülmesin hem Suriyeli göçmenlerin hem de yerli Türk halkının birlikte atacağı adımlar sorunun çözülmesinde etkili olabilecektir. Özellikle yerli halkın Suriyeli göçmenlerin gündelik yaşamda aldıkları yeri ve rolü kabul edip normalleşme durumun yaşanması ve durumun kabullenmesi sorunun çözümünü belirleyecektir. Yıldırımalp ve İyem'in (2017) Türkiye'deki kaplardan ayrılıp İstanbul'a yerleşmiş ve çalışmaya başlamış 30 Suriyeli göçmen ile yaptıkları nitel çalışmada göçmenlerin, buldukları şehirde ikamet edip eğitim, sağlık, güvenlik gibi kamu hizmetlerinden yararlanmak istediklerini belirtmişlerdir. Ancak bunun için vatandaşlık hakkı isteyen göçmenler yerli halkın tepkisinden çekindiklerini de belirtmektedirler. Yine bu araştırmada yerli halkın, gündelik yaşamda karşılaştıkları tüm sorunların sebebi olarak en küçük bir durumda Suriyelileri suçladığı dile getirilmektedir. Bundan dolayı da Suriyeli göçmenlerin ikamet için daha çok Suriyeli göçmenlerin ikamet ettikleri yerler tercih ettikleri bulgulanmıştır. Nitel araştırma yöntemiyle Antep-Kilis illerinde yapılan bir diğer çalışma ise kalıp yargı ve dışlanmanın nedenleri üzerine odaklanmıştır. Buna göre Suriyeliler ile ilgili söylentilerin, yalan yanlış bilgilerin onlara yönelik güvensizliği, Türkçe konuşama, ağır koşullar altında kalma, yoksulluk, ucuz işçiliğin ise emek sömürüsünü arttırdığı bulgulanmıştır. Suriyeli göçmenler ise yaşadıkları bu sorunlarla baş etmek için giyim tarzını değiştirme, ev ve iş yerine Türk bayrağı asma, dil öğrenme gibi yöntemler kullandıkları tespit edilmiştir (Deniz vd., 2016).

Erdoğan'ın (2018) yaptığı çalışmada ise göçmen Suriyeliler yönelik olarak bölge halkı tarafından zor durumda olan misafir değerlendirmesiyle destek verildiği fakat kalış sürelerinin uzaması, göçmenlerin sayısının artması gibi nedenlerle yerli halkın tutumlarının değişmesine neden olmuştur. Artık Suriyeli göçmenler artan kiralardan, kayıt dışı ekonominin, ucuz iş gücünün, sağlık ve eğitim hizmetlerinden yaşanan aksaklıkların vb. gibi sorunların sorunlusu olarak görülmeye başlanmıştır. Yine göçmenlerin karıştıkları suçlar ve oluşan güvensiz ortam yerli halkta ön yargı, ayrımcılık ve dışlanmışlığın oluşmasına neden olmuştur. Bu çalışmada kalıpyargı, ön yargı, ayrımcılık bağlamında Suriyeli göçmenlerinden durumları değerlendirilmiştir. Bu çerçevede ilk önce stereotip, ön yargı, ayrımcılık kavramlarının psikolojik boyutları ve aralarındaki ilişkiler ele alınmış, farklı ayrımcılık şekilleri tanımlanmıştır. Bu perspektiften hareketle Suriyeli göçmenlere yönelik ön yargı ve ayrımcılığın yansımaları tahlil edilmeye çalışılmıştır.

1. Stereotip

Lippman (1998) matbaa literatüründen alarak oluşturduğu stereotip terimini 'kafamızdaki resimler' olarak tanımlamaktadır. O'na göre her bireyin

yaptığı şey doğrudan kesin bilgiye değil kendisi tarafından yapılan, kendisine verilen resimlere dayanır. Çünkü bu kavram her uygulandığında tam olarak aynı görüntüyü yeniden üreten veya değişmeyen bir durumu ifade eder (Ashmore & Del Boca, 2015). Kalıp yargılar sosyal gerçekliği basit bir şekilde algılamamızı kolaylaştıran ve iradi veya gayri iradi olarak devreye giren ek-sik şemalaradır. İnsanın bulunduğu çevre çok karmaşık, büyük ve doğrudan gözlemlerle tanımlayamayacak kadar hızlıdır. Dolayısıyla bu çevre ile baş edebilme donanımında olmayan insan sosyal gerçekliği anlayabilmek, tanıyabilmek için zihninde dünyanın öznel haritasına sahip olmak zorundadır. İşte stereotipler sosyal dünyanın karmaşık gerçekliğini netleştiren, basitleştiren haritalardır (Amossy & Pierrot, 2021).

Bu tanımlamalar modern sosyal bilimcilerin basmakalıp inançlar hakkındaki düşünceleri ile tutarlıdır. Bu tanımlardan hareketle kalıp yargıların birkaç yönü ön plana çıkmaktadır. İlk olarak kalıp yargılar her ne kadar bireyin kafasındaki resimler olarak tanımlansa da kaynağı kültür içindeki ortak inançlardır. Birey, okyanus içinde bir ada olmadığından yaşadığı toplumun konsensüsü burada etkilidir. Çünkü bu yargılar medyadan, akranlardan, ebeveynlerden, sözlü ve yazılı edebiyattan öğrenilir (Whitley & Kite, 2009). İkinci olarak kalıp yargıların ne kadar doğru olduğu hususudur. Alpport (1954)'a göre tüm kalıp yargılar yanlış değildir. Çünkü bu yargılar sosyal dünya hakkında yapılan gözlemlere dayanmakta ve doğru yönleri olabilmektedir. Yanlış olan bu doğruluk payının abartılması ve toptancı bir yaklaşımla tüm grup üyelerine uygulanmasıdır. Örneğin ABD'deki yoksulların çoğunluğunun şehirde yaşayan siyahlar olduğuna inanılır oysa istatistikler bu grubun sadece %25'ini oluşturduğunu göstermektedir (Iceland, 2006). Üçüncü olarak stereotipler tanımlayıcı ve kuralcıdır. Kalıp yargılar grup üyelerinin sahip olduğuna inanılan özelliklerini, insanların grup üyelerinin nasıl olmasını ve ne yapmasını söyleyebilir. Kalıp yargılar kuralcı oldukça grubun üyelerine daha fazla sınırlama getirir (Whitley & Kite, 2009). Bu çerçevede stereotipler beklentilerimiz, davranışlarımız, belli olayları, kişileri ve grupları nasıl anlamlandıracağımıza kılavuzluk eder, dış dünyamızdaki objektifliği filtrelememizi sağlar (Yapıcı & Yapıcı, 2017).

Yapılan çalışmalar stereotiplerin bireyin kendi grubuna (iç grup) veya diğer gruplara yönelik geliştirdiği örtük kişilik teorileri olduğunu göstermektedir. Buna göre stereotipler hem öteki ile ilgili oluşturulan naif teorilerdir hem de gruptaki bütün üyelerin kişilik vasıflarıyla alakalı açıklamalar içerir (Leyens, 1983). Stereotipler sosyal grup hakkında oluşturulan aşırı genelleştirilmiş, abartılmış kanaatlerdir. Olumlu olabildikleri gibi olumsuzda olabilirler. Olumsuz yönü ile stereotipler katı, dogmatik, aşağılayıcı ve küçümseyici etiklerdir (Yzerbyt, 1996). Stereotip, ön yargı ve ayrımcılık kavramları sosyal psikoloji alanında 20. Yüzyılın başlarından bu yana çalışılmaktadır. Bu çalışmalarda amaç toplumun dokusundaki gruplar arası yırtıkları gidermeye, onarmaya çalışmaktır (Fiske, 2000).

2. Ön yargı

Kelime anlamıyla ön yargı herhangi bir delil ve ispata dayanmadan verilen peşin hükümdür. Sosyal psikoloji perspektifinden bakıldığında bireyin farklı gurupların üyeleri hakkında düşünürken ya da onlarla etkileşime girerken hissettiği duygu veya histir (Whitley & Kite, 2009). Allport (1954, ss. 6-7)'a göre ön yargıyı “bir grubun üyelerine sırf o gruba ait olmalarından dolayı olumsuz duygular beslemek, olumsuz yakıştırmalar yapmak, hatta olumsuz tutum ve davranışlar göstermek” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımda iki unsur ön plana çıkmaktadır. İlk olarak hedef gruba yönelik olumsuz bir duygu, antipati söz konusu ikinci olarak ise hedef grup hakkında temelsiz bir inanç söz konusudur (Quillian, 2006). Ön yargıyı grup ön yargısı olarak değerlendiren Şerif'e (1996) göre ön yargı, bir grubun üyelerinin bir başka gruba veya grup üyesine karşı yerleşmiş normlardan kaynaklanan olumsuz tutumlarıdır. Tanımlar ön yargının bireysel farklılıklara bakmaksızın bir grubun bütün üyelerine aynı tutumun genellemesinin yapılması durumu olduğunu göstermektedir. Bu tanımları stereotip ile ön yargı kavramlarının birbirine çok yakın kavramlar olduğunu ortaya koymaktadır. Çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılan bu kavramlar arasında sıkı bir ilişki olmasına karşın birbirinden farklıdır (Yapıcı & Yapıcı, 2017). Ayrılmaz bir bütün olan bu iki kavram bir paranın iki yüzü gibi değerlendirilmektedir (Rose, 1958). Ön yargıların farklı nedenlerle topluma mal olması stereotipleri doğurur, ön yargı bireyin herhangi bir kişi veya nesne ile ilgili şablonu iken stereotip grubun veya toplumun şablonudur (M. Erdoğan & Vatandaş, 2020). Bu iki kavramdan stereotip daha çok bilişsel bir karaktere sahip iken ön yargılar duyuşsal bir karaktere sahiptir (Haye, 1998; Whitley & Kite, 2009). Ön yargı ve stereotip birbirinden farklı kavramlar olduğu gibi kişisel ön yargı ve grup ön yargısı da birbirinden farklıdır. Kişisel ön yargı şahsi bir tercih olarak bireysel anlamda diğerinden hoşlanıp hoşlanmama durumu iken grup ön yargısı kimlikle ilişkili olup diğerinden hoşlanıp hoşlanmama aidiyetlere bağlıdır. Bireyin dış gruplara yönelik ön yargısı zamanla benliğinin bir parçası haline gelerek bu tutumunu kişisel bir tercih olarak algılayarak kendi şahsi kanaati olarak değerlendirerek farkında olmaksızın grup ön yargılarını içselleştirmiş olur (Yapıcı & Yapıcı, 2017).

Sosyal grup üyelerine ilişkin değerlendirmeler bir bütün olarak bir sosyal gruba ya da o grubun bir üyesine yönelik tamamen duygusal tepkilerdir. Bu tepkiler olumlu olabileceği gibi olumsuz da olabilir ya da her ikisinin karışımı tepkilerde olabilir. Bu duygusal tepkiler farklı kaynaklardan gelebilir. Örneğin insanlar başka bir grubu kendi grubuna karşı tehdit olarak algılayabilir (Cuddy vd., 2007), kendi sosyal grubundan farklı hedeflere sahip olması nedeniyle tehdit olarak görebilir, diğer gruplar kişinin kendi grubunun hedeflerine müdahale ettiğini algılasa tehdit edici olabilir yine bazı bireyler kronik olarak bazı sosyal gruplardan hoşlanmayabilir (Altemeyer, 1996). Bu tür

olumsuz duygusal tepkiler herhangi bir durumdan kaynaklanmadan kişilik özellikleri ile ilişkili olabilmektedir. Çoğu zaman kendisini ön yargısız olarak değerlendiren insanlar bile farkında olmadan sosyal gruplara karşı olumsuz tavırlar besleyebilmektedir. Bu duygular genelde düşmanlık veya nefretten ziyade rahatsızlık, endişe ve huzursuzluk şeklinde olsa da yine de insanların davranışları yönlendirebilmektedir (Dovidio vd., 2004).

3. Ayrımcılık

Stereotip ve ön yargı yalnızca kişilerin algılarını ve yargılarını etkileyen bilişsel yapılar ve duygusal tepkiler değildir aynı zamanda ayrımcılık gibi davranışsal tepkiler de ortaya çıkaran yargılardır (Taylor & Pettigrew, 2000). Allport'a (1954) göre ayrımcılık bireylerin diğer bireyleri ait oldukları gruplar temelinde değerlendirmeleri ve bu gruplara yönelik olumsuz davranışlar sergilemeleridir. Ayrımcılık cinsiyet, etnik köken, din, yaş, ırk vb. farklı grup kimlikleri üzerinde ortaya çıkabilir. O'na göre ayrımcılığın temelinde ön yargılar vardır ve bu ön yargılar bireylerin davranışlarını şekillendirmektedir. Sue (2003) göre ise ayrımcılık bir sosyal grup üyeliğine dayalı olarak insanlara diğerlerinden farklı davranmaktır. Ayrımcılık sözlü veya davranışsal olarak çeşitli şekillerde ve ortamlarda kendini gösterebilir. Ayrımcılık, zorbalık yapma veya saldırgan davranışlarda bulunma, vurma, tekmeleme gibi fiziksel olabilir, alay, tehdit etme ve söylene yayma gibi sözel ve ilişkisel olabilir, şahsen veya sanal âlemde olabilir. Ayrımcılık, kişiler arası, örgütsel, kurumsal ve kültürel olmak üzere farklı sosyal düzeylerde ortaya çıkmaktadır (Whitley & Kite, 2009).

Allport (1954, s. 14) ayrımcı davranışları en hafif olanından en şiddetli olanına doğru hiyerarşik bir şekilde sıralamıştır. Buna göre

1- **Karşı Olmayı İfade Etme:** Burada kişi belli gruplara yönelik kendisi ile aynı fikirde olanlarla konuşarak karış gruba yönelik olumsuz tepkilerini, antipatisini, düşmanca duygularını, kalıp yargılarını açık bir şekilde belirtir.

2- **Uzak Durma:** Bireyin karşı olduğu gruba yönelik düşmanca duyguları kuvvetli ise bu durumda birey onlardan uzak durmayı tercih eder. Bu şekilde birey aslında hoşlanmadığı, olumsuz kalıp yargılarla değerlendirdiği kişi ve gruplarla aynı ortamda bulunmaktan kaçınır.

3- **Ayrımcılık:** Önceki iki süreç genel olarak karşı gruba yönelik zarar verici bir durum değildir. Fakat ayrımcılığın işin içine girmesiyle birlikte sorun kişisel bir tercih olmaktan çıkmıştır. Burada artık grup üyeleri karşı oldukları grubun iş, konut, eğitim sağlık vb. hizmetlerden yararlanmasına karşı olmaya başlamıştır.

4- **Fiziksel Saldırı:** Ayrımcılığın aşikar olması ile birlikte bu durum farklı sebeplerle bir araya gelerek karşı gruba yönelik şiddet ve saldırganlık

içeren bir noktaya gelmektedir. Burada ayrımcılık artık açık veya gizli olarak ayrımcılık şiddete dönüşmeye başlamıştır. Karşı grubun evlerine, işyerlerine, ibadet yerlerine vb. yerlere çeşitli şekillerde saldırılar yapılabilir. Burada artık iş bilişsel ve duygusal boyuttan çıkıp patolojik bir boyuta geçmiştir.

5- **Yok Etme, Linç ve Toplu Kıyım:** İş ayrımcılıktaki ufak tefek fiziksel saldırıları aşarak karşı grupları topluca yok etme, linç etme, katliam ve soykırım şeklinde eylemlerin ortaya çıkması söz konusudur. Burada artık bütün olumsuzlukların, kötülüklerin, asıl sebebi, tüm gelişmelerin ilerlemelerin tek engeli veya yenilginin asıl müsebbibi kabul edilen gruba karşı ciddi saldırılar başlar.

Kite & Whitley (2010) ayrımcılığın bireysel olandan kültürel olana doğru farklı sosyal düzeylerde gerçekleşen dört boyutunun olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu ayrımcılık formalarının ve seviyelerinin arasındaki sınırların her zaman net olmadığını çünkü bu ayrımların katı bir kategoriden çok bir süreklilik içindeki alanları temsil ettiğini de belirtmiştir. Bu ayrımcılık formlarını şu şekilde sıralamıştır.

a. Kişilerarası Ayrımcılık

Bireyin grup üyeliği nedeniyle bir başkasına haksız davranması durumunu ifade eder (Benokraitis & Feagin, 1994). Bu haksız davranış kişiden kişiye bireysel düzeyde gerçekleşir ve stereotip inançlardan, grubun yargılarından veya her ikisinin birleşmesinden kaynaklanabilir. Örneğin bazı bireyler tüm göçmenlerin potansiyel suçlu olduğuna inanabilir ve bundan dolayı da göçmenlerden tiksinti duyabilir. Bireysel düzeydeki ayrımcılık insanların kendi gruplarının diğer gruplardan üstün olduğunu ima ederek gruplar arası ayrımın korunması gerektiği şekilde tutumlar geliştirir. Bu ayrımcılık türünde ortaya çıkan davranışlar pasiftir örneğin Amerika'da beyazların toplu taşıma araçlarında siyahi sürücülerin yakınında oturmaktan kaçınması veya restoran personelinin beyaz müşterilere siyah müşterilerden daha öncelikli davranması gibi (Sue, 2010). Kişilerarası ayrımcılığın yansımaları düşmanca bakışlardan küçük düşürücü ifadelere kadar farklı yoğunlukta ortaya çıkabilir (Swim vd., 2001).

b. Örgütsel Ayrımcılık

Devlet kurumalarının, şirketlerin, sivil kuruluşların uygulamaları, kuralları ve politikaları ayrımcı sonuçlara sahip olduğunda örgütsel ayrımcılık gerçekleşmektedir (Benokraitis & Feagin, 1994). Pek çok şekilde görülebilen bu ayrımcılık türünde akla ilk gelen uygulama işyerlerinde olan ırk ve cinsiyet ayrımcılığıdır. Örneğin işyerlerinden kadınların veya siyahların çalışmalarına kısıtlamalar getirilmesi gibi. ABD'de yapılan araştırmaya göre beyaz erkeklerin özel sektörde işgücü oranı % 36 iken yönetim işlerindeki oranı %55'dir. Bu durum beyaz erkeklerin yönetici olma olasılığı işgücündeki

sayılarından beklenenden % 50 daha fazla anlamındadır. Yine azınlık kadınların özel sektördeki işgücü oranı % 15 iken yönetim işlerinin sadece % 7'sine sahiptirler. Bu da azınlık kadınların yönetici olma olasılığının işgücündeki sayılarından beklenenden % 60 daha az olduğunu göstermektedir (Whitley & Kite, 2010).

c. Kurumsal Ayrımcılık

Eğitim, adalet, dini kurumlar gibi sosyal kurum ve kuruluşların, politikalarının, uygulamalarının farklı grupların üyeleri için farklı sonuçlara yol açması kurumsal ayrımcılıktır (Benokraitis & Feagin, 1994). Kurumsal ayrımcılık daha çok ırk, cinsiyet gibi farklılıklardan dolayı grubun üzerinde farklı etkiye sahip olacak kararlardan kaynaklanır. Kurumsal ayrımcılık toplumsal bilinçte çok ince şekilde ortaya çıkmaktadır. Diğer grupların haklarını, kaynaklara, bilgilere ve diğer insanlara erişimini sınırlayarak bir gruba avantaj diğer gruba dezavantaj sağlayan uygulamaların sonucunda ortaya çıkar (Jones, 1996).

d. Kültürel Ayrımcılık

Bir kültür içinde bir grup kültürün değer sistemini tanımlama gücünü elinde tutmasıyla ortaya çıkan bir ayrımcılıktır (Jones, 1996). Burada hakim kültüre sahip grup kendi görüşlerine karşılık gelen değerleri ve ilgili davranışları ödüllendirirken uymayan değerleri ve davranışları cezalandırarak toplumsal hiyerarşide kendisine üst bir konum tayin eder. Bu tutum ile azınlık grupları ve onların kültürel miraslarını marjinalleştirir. Edebiyat, sanat, müzik, dil, ahlak, adet ve gelenekler üzerinde dominant bir tutum geliştirerek anlaşmaya varılmış bir yaşam biçimi tanımlamaya çalışır (Benokraitis & Feagin, 1994). Kurumsal ve kültürel ayrımcılığın farkına varılması özellikle bu durumdan doğrudan etkilenmeyen insanlar tarafından kabulü zor olabilmektedir. Bu ayrımcılık türünün farkına varılması ancak bireylerin el üstünde tuttıkları inançlarını veya fikirlerini bırakmalarıyla mümkün olmaktadır. Yine bu ayrımcılığın etkileri uzun süreli ve geniş kapsamlı olabilmektedir (Whitley & Kite, 2010).

4. Sterotip, Ön yargı Ve Ayrımcılık Arasındaki İlişkiler

Stereotip, ön yargı ve ayrımcılık arasında karşılıklı bir etkileşim olup stereotip ve ön yargı ayrımcılığı (Quillian, 2006), ayrımcılık ise stereotip ve ön yargıları beslemektedir. Araştırmalar ötekine yönelik kalıp yargı ve ön yargıların, davranışa, ayrımcılığa dönüşmesinde sosyal-kültürel, dini, ideolojik, ekonomik, kişilik yapısı, beklentiler, korkular vb. gibi pek çok faktör etkili olmaktadır (Yapıcı & Yapıcı, 2017). Fakat ayrımcılık için birçok araştırmacı ön yargısız sebeplerinde olabileceğini de kabul etmektedirler (Quillian, 2006). Sadece belli bir sosyal veya siyasal kimliğe bağlı olarak insanlar ötekileştiriliyorsa ve ayrıştırılıyorsa bu ayrımcılıktır (Capozza & Volpato,

1999). Fakat burada ayrımcılık sadece farklı gruptaki bireyi dışlamak ve ona olumsuz davranmak tarzında değil aynı zamanda kişinin kendi grubu haksız olsa dahi kendi grubunun tarafgirliğini de yapmak anlamındadır (Hortaçsu, 2012).

Sterotip, ön yargı ve ayrımcılık arasındaki ilişkiler karmaşık olabilmektedir. Sterotipler toplumsal inanç sisteminin parçasıdır ve anne-babalar, arkadaşlar, sosyal gruplar ile kitle iletişim araçları dâhil birçok kaynaktan öğrenilmektedir. İnsanlar kabul etmese bile basmakalıp yargılara sahip olabilmekte ve bunları farkında olmadan bellekte harekete geçirebilmektedir. Basmakalıp yargılar ön yargısı düşük olan insanların bile davranışlarını etkilemektedir. Ön yargıların yanlış olduğuna inan ve ön yargılarını kontrol etmeye ve ortadan kaldırmaya çalışan kişilerle yapılan çalışmalar bireylerin ön yargı ve ayrımcılık konusunda farkındalıkların olması davranışlarının üzerindeki etkilerini azaltmıştır. Klişelerin ne zaman ön yargı veya ayrımcılığa yol açtığı veya grup üyeliklerine göre kimlerin insanlara farklı davranacağını tahmin etmekte de kolay olmamaktadır. Bu soruların cevaplanması ön yargı ve ayrımcılığı azaltmada etkili olabilir (Whitley & Kite, 2010).

5. Suriyeli Göçmenlere Yönelik Ön yargı ve Ayrımcılığın Yansımaları

Türkiye'deki Suriyeli göçmenlerin her geçen gün nüfuslarının artmasıyla birlikte yerli halkın ön yargısıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Suriyelilerin Türkiye'deki kalma sürelerinin uzamasıyla da birlikte ön yargı ve ayrımcılığın bir süreci olan uzak durma, toplumsal mesafe gibi durumlar daha fazla görülmektedir (M. Erdoğan vd., 2017). Başta misafir olarak tanımlanan Suriyeli göçmenler zamanla misafirlik kavramının hak sağlamayan, ötekileştirilen ve uyumu engelleyen yapısıyla şekillenen bir sosyal gruba dönüşmüştür. Misafir, hak, merhamet ve iyilik merkezli yaklaşımlar zamanla göçmenlerin kalma sürelerinin artmasıyla sorunlar yumağına dönüşmeye başlamıştır (M. M. Erdoğan, 2018). Şen'in (2020) yerli ve Suriyelilere yönelik yaptığı nitel çalışmada entegrasyon sorunu tartışılmaya açılmıştır. O'na göre Suriyeli göçmenlerin eşit olmayan şartlarda yaşamaları ayrımcılığa ve ötekileştirilmeye neden olacak, bununda kendi için kapalı yaşam alanlarına, gettolaşmaya sebep olacaktır. Şen çalışmasında gettolaşmanın, kapalı bir kültür olarak yerli halk ile birlikte yaşamının sorunlar oluşturulabileceğini ifade etmektedir.

Türkiye'de göçmen Suriyelilere yönelik oluşacak ön yargı ve ayrımcılığın ilk alanı ekonomi ve istihdamdır. Ülkenin kendi kendine yetebilmesi ve geçim kaynaklarının sürdürülebilir bir noktada olması göçmenlerin entegrasyonu için önemli göstergelerdir. Fakat yasal, ekonomik ve kültürel engeller göçmenlerin geçim kaynaklarını erişimini zorlaştırabilmektedir. Göçmenlerin istihdamında ucuz işgücü, bu piyasada yerli halkın işgücü için bir dezavantaj oluşturmaktadır. Bu durumda ön yargı ve ayrımcı tutumların gelişmesinde önemli bir unsur olabilmektedir (M. M. Erdoğan, 2018). Ön yargı

ve ayrımcılığın oluşmasında önemli bir diğer unsur ise toplumsal yapıdan kaynaklı sosyokültürel etmenlerdir. Türkiye'nin yerli halkının vatandaşı olmaktan kaynaklanan yaşam avantajlarının göçmenlerden dolayı elinden alındığı veya ulaşılmasının zorlaştığı algısı ayrımcı davranışların gelişmesini tetiklemektedir (Gülsoy & Kanbir, 2023). Fakat Gültekin ve Giritlioğlu'nun (2018) Gaziantep'te yaptıkları çalışmada ise Suriyeli göçmenlerin kent ekonomisi açısından daha az maliyetli ve daha az nitelik gerektiren işlerde çalışmalarından dolayı iş bulma konusunda kendilerine yönelik bir ön yargının oluşmadığı (%56) da bulgulanmıştır. Ön yargı ve ayrımcılığın oluşmasında önemli bir unsurda fizyolojik veya kültürel anlamda göçmenlerin yerli halka benziyor oluşu, ön yargıyı azaltacak fakat benzerlik azaldıkça ön yargı ve ayrımcı davranışlar artacaktır (Cüceloğlu, 2019). Bu durumla ilişkili olarak ırk, aşiret ve akrabalık ilişkilerinden hareketle yapılan çalışmada göçmenler ile yerli halk arasında mevcut olan ilişki ağlarının sıklığı, akrabalık, aşiret kimliği, ırk bağlılığı, sorumlulukların içselleştirilmesi, ekonomik kaynakların kapasitesi, dini ve insani değerler göçmenlerle dayanışma ve yardımlaşmayı sağlayarak ön yargı ve ayrımcılığa engel olmaktadır (Kaya, 2017).

Suriyeli göçmenlere yönelik ön yargı ve ayrımcı tutumların oluşmasının bir diğer yansıması ise Suriyeli göçmenlerin nüfus artış hızlarıdır. Gençoğlu ve Karaarslan'ın (2019) Kayseri'de 24 sivil politik birey ile Suriyeliler hakkında gerçekleştirdikleri nitel araştırmaya göre Suriyeli göçmenlerin çocuk sayısı ve nüfus artış hızıyla ilgili kanaatlerine göre göçmenlerin bakamayacağı çocukları toplumun ve devletin bakmasının zorunluluğunu doğuracağını bununda bir yük olacağı algısıdır. Göçmenlerin kontrolsüz bir nüfus artışı yerli halk ile bir gerilimin artmasına ve ön yargının oluşmasına neden olabilecektir. Taştan vd.'nin (2017) yaptıkları nicel araştırmada ise Suriyeli göçmenlere yönelik ön yargıların nedenleri tartışılmıştır. "Suriyeliler geldikten sonra işsizlikte artış oldu" sorusuna katılımcılar % 86 oranında artış olduklarına inandıklarını ifade etmişlerdir. "Suriyeliler geldikten sonra Türk vatandaşlarına yapılan yardımlar azaldı" şeklindeki soruya ise katılımcıların % 69,9 yardımların azaldığı ile ilgili görüş belirtmiştir. Yine "Suriyeliler geldikten sonra hırsızlık vakalarında artış oldu" sorusuna katılımcıların % 62'si katılıyorum şeklinde cevap vermiş, "Suriyeliler geldikten sonra şiddet darp, öldürme ve yaralama olaylarında artış oldu" diyenlerin oranı ise % 60 olduğu bulgulanmıştır. Araştırmada Suriyeli göçmenlerin gelmesi ile işsizlik, sosyal yardımlar, istihdam ticaret, vergi verenlerin sayısı, ihracata katkı gibi alanlarda Türkiye yerli halkı aleyhine bir durumun söz konusu olmadığı TÜİK verilerindeki istatistiklerden hareketle gerçeklerle örtüşmediği ifade edilmiştir.

SONUÇ

Önyargı ve ayrımcılığın psikososyal bağlamda Suriyeli göçmenler üzerindeki yansımaları, bu toplumsal tutumların onların refahı ve psikolojik

dayanıklılığı üzerindeki derin etkisini ortaya koymaktadır. Bu tutumlar sadece entegrasyonlarını ve sosyal kabullerini engellemekle kalmamakta, aynı zamanda marjinalleşme ve kırılmalık döngüsünü de devam ettirmektedir. Daha kapsayıcı ve şefkatli bir toplum yaratmak için bireylerin, toplulukların ve ulusların önyargılara ve ayrımcı uygulamalara meydan okuması ve bunları ortadan kaldırması zorunludur. Suriyeli göçmenlere ve tüm bireylere haysiyetli, saygılı davranıldığı ve büyüme ve başarı için eşit fırsatların sunulduğu bir geleceği ancak kolektif çabalarla yaratmayı umabiliriz. Önyargı ve ayrımcılığın psikososyal bağlamda Suriyeli göçmenler üzerindeki yansımaları, bu zararlı inanç ve davranışların köklü ve geniş kapsamlı sonuçlarının altını çizmektedir. Bu yansımalar, Suriyeli göçmenlerin refahını ve yeni toplumlarına entegrasyonunu desteklemek ve çeşitliliğe ve kapsayıcılığa değer veren bir toplumu teşvik etmek için empati, anlayış ve savunuculuğa yenilenmiş bir bağlılık çağrısında bulunmaktadır. Sonuç olarak, önyargı ve ayrımcılığın psikososyal bağlamda Suriyeli göçmenler üzerindeki yansımaları, sistemik değişime duyulan acil ihtiyacı vurgulamaktadır. Bu değişim, toplumun zorla yerinden edilmenin gerçekleri konusunda eğitilmesini, kültürel duyarlılığın ve farkındalığın teşvik edilmesini, kapsayıcı politikaların uygulanmasını ve Suriyeli göçmenlerin karşılaştığı psikososyal zorlukların ele alınması için ruh sağlığı desteği sağlanmasını içermektedir. Önyargı ve ayrımcılığın Suriyeli göçmenler üzerindeki zararlı etkilerini ancak bu tür kapsamlı ve şefkatli yaklaşımlarla bertaraf etmeye başlayabilir ve bunun yolunu açabiliriz.

KAYNAKÇA

- AFAD. (2017). *Türkiye'deki Suriyelilerin Demografik Görünümü Yaşam Kosullare ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Arastirması* (ss. 1-132). https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/25337/xfiles/17a-Turkiye_deki_Suriyelilerin_Demografik_Gorunumu_Yasam_Kosullari_ve_Gelecek_Beklentilerine_Yonelik_Saha_Arastirmasi_2017.pdf
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice* (4th Printing (1966)). Addison-Wesley Publishing Company. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=75F211B-4999F8A19EFFB7F4AA1135CE7>
- Altemeyer, B. (1996). *The Authoritarian Specter*. Harvard University Press. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=25A44E8713BE68DE853E9A5005FA4404>
- Amossy, R., & Pierrot, A. H. (2021). *Stéréotypes Et Clichés. Langue, Discours, Société*. Armand Colin. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=B52F9F5AD-64648F582568EFFC31B17F2>
- Ashmore, R. D., & Del Boca, F. K. (2015). Conceptual Approaches to Stereotypes and Stereotyping. İçinde D. L. Hamilton (Ed.), *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior* (ss. 1-31). Psychology Press.
- Benokraitis, N. V., & Feagin, J. R. (1994). *Modern Sexism: Blatant, Subtle, and Covert Discrimination* (2nd edition). Pearson.
- Bourhis, R. Y., & Leyens, J.-P. (1999). *Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes*. Mardaga.
- Capozza, D., & Volpato, C. (1999). Relations Intergroupes: Approches Classiques et Contemporaines. İçinde R. Y. Bourhis & J.-P. Leyens (Ed.), *Stéréotypes, Discrimination Et Relations Intergroupes* (ss. 13-39). Mardaga.
- Cuddy, A. J., Fiske, S. T., & Glick, P. (2007). The Bias Map: Behaviors from Intergroup Affect and Stereotypes. *Journal of personality and social psychology*, 92(4), 631.
- Cüceloğlu, D. (2019). *İnsan ve Davranışı*. Remzi Kitabevi.
- Deniz, A. Ç., Ekinci, Y., & Hülür, A. B. (2016). "Bizim Müstakbel Hep Harap Oldu": Suriyeli Sığınmacıların Gündelik Hayatı: Antep-Kilis Çevresi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dovidio, J. F., Ten Vergert, M., Stewart, T. L., Gaertner, S. L., Johnson, J. D., Esses, V. M., Riek, B. M., & Pearson, A. R. (2004). Perspective and Prejudice: Antecedents and Mediating Mechanisms. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(12), 1537-1549.
- Erdoğan, M. M. (2018). *Türkiye'deki Suriyeliler Toplumsal Kabul ve Uyum*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Erdoğan, M., & Vatandaş, C. (2020). Bireysel Ve Toplumsal Dışlanma Pratiği: Ön yargı Ve Ayrımcılık. *Journal of Human and Social Sciences*, 3(1), 474-485.

- Erdoğan, M., Yavcan, B., & Erdoğan, A. (2017). *Elite dialogue: Syrian Refugees in Turkey & Dialogue with the Academicians Among Them*.
- Fiske, S. T. (2000). Stereotyping, Prejudice, and Discrimination at the Seam Between the Centuries: Evolution, Culture, Mind, and Brain. *European Journal of Social Psychology*, 30(3), 299-322.
- Gençoğlu, A. Y., & Karaarslan, F. (2019). *Suriyeli Göçmenlerle Birlikte Yaşamak: Kayseri'de Sivil Politik Aktörlerle Suriyeli Göçmenler Üzerine Nitel Bir Analiz*.
goc.gov.tr. (2023, Eylül 8). *Geçici Koruma*. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Göç ve Uyum Raporu* (s. 299). (2018). Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Mülteci Hakları Alt Komisyonu.
- Gönül, S. (2020). Zorunlu Göç ve Toplumsal Cinsiyet: Suriyeli Kadınların Evlilik Deneyimleri. İçinde K. Biehl & D. Danış (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları*. Su Gender ve Gar.
- Gülsoy, S., & Kanbir, F. (2023). Türkiye Akademisyenlerinde Göç Algısı Ve Suriyeli Göçmenlere Yönelik Ön yargı ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 279-295.
- Gültekin, M. N., & Giritlioğlu, İ. (2018). *Gaziantep'teki Suriyeliler*. Gaziantep Üniversitesi Yayınları. https://www.nadirkitap.com/kitapara_sonuc.php?kelime==GAZ%DDANTEPTEK%DD+SUR%DDYEL%DDLER+-+syrians+in+gaziantep
- Haye, A.-M. de L. (1998). *La Catégorisation Des Personnes*. PU GRENOBLE.
- Hortaçsu, N. (2012). *En Güzel Psikoloji Sosyal Psikoloji*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Iceland, J. (2006). *Poverty in America* (2. bs). University of California Press. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=5fcc01b06e009e1649e6e096c7cd80dd>
- Jones, J. M. (1996). *Prejudice and Racism* (2nd edition). McGraw-Hill Humanities/Social Sciences/Languages.
- Kaya, M. (2017). *Türkiye'deki Suriyeliler İç İç Geçişler ve Karşılaşmalar*. Hiper Yayın.
- Leyens, J.-P. (1983). *Sommes-Nous Tous Des Psychologues ?*. *Approche Psychosociale Des Théories Implicites De La Personnalité* (5e édition 1995). Mardaga Pierre.
- Lippmann, W. (1998). *Public Opinion*. Transaction Publishers.
- Öztürkler, H., & Türkmen, G. (2015). *Suriyeli Mültecilerin Türkiye'ye Ekonomik Etkileri Sentetik Bir Modelleme* (196). ORSAM-Ortadoğu Araştırmaları Merkezi. <https://www.orsam.org.tr/tr/suriyeli-multecilerin-turkiye-ye-ekonomik-etki-leri-sentetik-bir-modelleme/>
- Quillian, L. (2006). New Approaches to Understanding Racial Prejudice and Discrimination. *Annu. Rev. Sociol.*, 32, 299-328.
- Rose, A. (1958). *The Roots of Prejudice*. Unesco. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000073342>
- Sue, D. W. (2003). *Overcoming Our Racism: The Journey to Liberation* (1. bs).

- Jossey-Bass. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=dc887aa7e6f2baf602025788c0828404>
- Sue, D. W. (2010). *Microaggressions in Everyday Life: Race, Gender, and Sexual Orientation* (ss. xxiii, 328). John Wiley & Sons Inc.
- Swim, J. K., Hyers, L. L., Cohen, L. L., & Ferguson, M. J. (2001). Everyday Sexism: Evidence for Its Incidence, Nature, and Psychological Impact from Three Daily Diary Studies. *Journal of Social Issues*, 57(1), 31-53. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00200>
- Şen, H. (2020). *Türkiye'deki Suriyeliler Entegrasyon Mümkün mü?* Hiper Yayın.
- Şerif, M., & Şerif, C. W. (1996). *Sosyal Psikolojiye Giriş I-II* (M. Atakay & A. Yavuz, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Taştan, C., Haklı, S. Z., & Osmanoğlu, E. (2017). *Suriyeli Sığınmacılara Dair Tehdit Algısı: Ön yargılar ve Gerçekler* (9). Polis Akademisi Yayınları.
- Taylor, M., & Pettigrew, T. (2000). Prejudice. İçinde E. F. Borgatta & R. J. V. Montgomery (Ed.), *Encyclopedia of Sociology: C. Volume 1* (2nd ed). Macmillan Reference USA. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=6a57453114aca7606bea0a092eac47dd>
- Whitley, B. E., & Kite, M. E. (2009). *The Psychology of Prejudice and Discrimination* (2. bs). Cengage Learning. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=ca77ad35a6d871683678fbdf43ddc592>
- Whitley, B. E., & Kite, M. E. (2010). *The Psychology of Prejudice and Discrimination* (2nd ed). Wadsworth Cengage Learning.
- Yapıcı, A., & Yapıcı, F. (2017). Ön Yargı Ve Ayrımcılık Bağlamında İslamofobi: Dinî-Sosyal Kimlikler Arası İlişkilerde Değişim Ve Süreklilik. *İlahiyat Akademik Dergisi*, 5(6), 1-26.
- Yıldırım, S., & İyem, C. (2017). Suriyeli Sığınmacıların Toplumsal Kabul Ve Uyum Sürecine İlişkin Bir Araştırma. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 107-126.
- Yzerbyt, V. (1996). *Connaitre Et Juger Autrui*. Pu Grenoble.